

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылғы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№9 (186),
ҚЫРКҮЙЕК
2020 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, – т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
Д.Салқынбек, К.Құнапина
– т.ғ.к., доц.; Т.Шаңбай –
ф.ғ.к. проф. С.Дүйсен – п.ғ.к.,
К.Қарамандаев – тарихшы-
зерттеуші.

***

С.Әбішқызы – тұңғыш бас
редактор. Б.Матеева – үс-
таз-әдіскер. Ш.Танмамбетова,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ү.Елшібай – озат ұстаздар.

Басуға 13.09.2020 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108^{1/16}.
Шартты б.т. – 5. СТР
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1380.
Индекс – 75748.

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Авторлар қазақша ғылыми-
теориялық мақалаға орысша,
ағылшынша, орысша мақалаға қа-
зақша, ағылшынша, ағылшынша
мақалаға қазақша, орысша резюме
ұсынуға міндетті. Мақаланың ғы-
лыми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың байлам-
тұжырымдары редакция көзқара-
сымен сәйкеспей де мүмкін. Кө-
шіріп басылса не пайдаланылса,
сілтеме жасалуы тиіс.

Журнал ҚР БҒМ Білім және
ғылым саласындағы бақылау
комитеті (БҒСБК) ұсынған
тізімде бар.

Журнал в списке рекомендо-
ванных ККСОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Күлшат Сымағұлова, Абылайхан Уәлиханұлы. Әл-Фараби философиясындағы тіл мен мәдениет	2
Нұрсан Әлімбаев. Қазақтың дәстүрлі кісілік концепциясының ілкімді төрт принциптерінің әлеуметтік-антропологиялық (когнитивтік) сипаты	6
Айдын Әбденов. Қайдауыл батыр	10
Аққали Ахмет. Сабыр Хаммадов Ішкі Орда хандары туралы	12
Болат Нығметов. Қазақ мұнайының абызы	14
Аманкелді Шамғонов. Ұлы күйші-композитор Дәулеткерей Шығайұлы	16
Гүлбану Ізбасарова. 1824 жылғы реформа нәтижесі	18
Николай Лапин. Қазақ-орыс байланыстарының жаңғыртылуы	21
Тастанбек Сәтбай. Хазретәлі Тұрсын: педагог, ғалым, азамат, іні-дос	25
Дархан Асқарұлы. Оңтүстік Қазақстанға жер аударылған қарашайлар	27
Аққайың Балықова. Батыс Қазақстандағы депортациялау кезеңдері	31
Шәкизат Қаратайұлы, Минсара Қараманова. Тұңғыш президенттің жастар саясаты	33
Оразгүл Мұхатова, Айнагүл Қайыпбаева. Ел реформаларымен қатар жүрген қайраткер	35
Шара Ибрашева, Сәбира Апашева. Музей – мәдени жаңғырудың алтын бесігі	38
Сағат Тайман, Марат Сүгірбай. "Жанқожа батыр" дастанындағы тарихи деректер	39
Айнур Габдулина. Исторические вопросы развития промышленности	42
Құндызай Ерiмбетова. Миграция населения: беженцы	47
Талдыбек Нұрпейіс, Жұмахан Арынов. О деятельности "Степной комиссии"	50
Гульмира Купенова. "Национальный вопрос" в Российской империи	54
Куаныш Аканов. Сборники документов как источник по истории казахско-русских отношений	57
Шолпан Кунанбаева. Информационный потенциал архивных собраний г. Санкт-Петербурга по истории Казахстана XVII-XVIII вв.	61
Ш.Нартбаев, М.Турадилов, Д.Жақаш. Исследование древних памятников Туркестанского края	63
Фархад Мустафин. Административное устройство Калмыцкого государства	66
Айсауле Бильтаева. Одонтология тюркоязычных народов Евразии	71
Сауле Маликова. Кулсары батыр (1715-1776)	73
Марал Калиева. Абай и духовное развитие общества	75

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Амангелді Саипов, Алмагүл Балтабекова. Болашақ көркем еңбек мұғалімдері	77
Ләззат Жұмабекова. I тоқсан бойынша жиынтық бағалау тапсырмалары	79

ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ

Күлшат СЫМАҒҰЛОВА,
 Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
 Халықаралық қатынастар факультетінің доценті,
 философия ғылымдарының кандидаты,
 Абылайхан УӘЛИХАНҰЛЫ,
 Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
 шет тілдер кафедрасының аға оқытушысы

Ортағасырлық Шығыстың ең жарқын ойшылдарының бірі, атақты ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Оның идеологиялық мұрасы өте үлкен және сан алуан. Мұны оның көптеген мұсылмандық Шығыс елдерінде ғана емес, бүкіл әлемге кеңінен танымал болған көптеген еңбектері куәландырады. Әл-Фараби этика, саясат, жаратылыстану, психология, эстетика, логика сияқты сол кезде белгілі білім салаларын зерттеп, салыстырды. Ол адамгершілік пен гуманизм мәселелеріне айрықша мән берді, адамның бақытқа жетуіне негіз болды. Жерлестер оны құрметпен «Мұғаллим Сәни» («Муаллимус Соһья») – Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» және «Шығыс Аристотелі» деп атады. Энциклопедиялық ғалымның әлеуметтік, этикалық, философиялық көзқарастарының қалыптасуына, ең алдымен, Орталық Азия және Таяу Шығыс елдерінің халықтарының мәдениеті, ежелгі грек философиясы, атап айтқанда Аристотель мұрасы, сол кезеңнің идеологиясы үлкен әсер етті. Тәуелсіз және өзіндік философиялық ой-өрісі бар ғалым тұтас энциклопедиялық жүйені құрды. Әбу Насыр әл-Фараби еңбегінің маңыздылығы оның бай ғылыми мұрасын зерделеуге баса назар аударып, үнемі өсіп келе жатқандығынан көрінеді [1].

Әбу Насыр Әл-Фараби ғылымдардың пайда болуы туралы ойларын білдіре отырып, ең алғашқы ғылым – тіл, ғылым дегеніміз – пән, нысан, болмыс-құбылыс ұғымдарын атау деп таратады: «Оқыту мен үйрену, ойды қалай айту керектігі туралы, қалай сөйлеуге және жауап беруге болатындығын айту үшін, мен бұл ғылымдардың ең алғашқысы – нысандарға, яғни заттар мен апаттарға ат қою туралы ғылым екенін білемін». Біз тіл бірлігі, атау беретін сөз, тілдің лексикалық байлығы туралы айтамыз. Сөйлеу құбылысы тек сөздерді қолдану кезінде туындайды. Сонымен қатар, сөйлеудегі сөздердің өзара байланысын, олардың орналасу тәртібін, Әл-Фараби екінші ғылым деп атайтын нәрсе бар: «Екінші ғылым – грамматика, ол сізге заттардың аттары, заттары мен екіпіндерін дұрыс орналастыруды, сонымен қатар олардан келетін сөздердің дұрыс құрамын үйретеді. осы сөйлемдер мен сөйлеулер туралы» Әл-Фараби логиканы үшінші ғылым деп атайды. Философия, логика, таным, ақыл, адамгершілік, имандылық және т.б. туралы айтсақ, Әл-Фараби тілдің осы саласындағы мағынасы мен орнына баса назар аударады. Ол моральдық адам қанағаттандыруға тиісті талап пен шартты анықтай отырып, сөйлеуге, сөйлеу мәдениетіне, шешендік өнеріне қатысты келесі талаптарды қояды: «Ол

талқыланған мәселелер бойынша шешімдерді тез және дұрыс түсінуі керек мағынасы, әңгімелесушінің айтқан сөзінің ақиқатын немесе жалғандығын, оның шынайы мақсатын тани білу керек; оның сөздері дәл болуы керек, ол өз пікірін анық және біркелкі айта білуі керек; ол шындықты және ақиқатты ұстанушыларды жақсы көруі керек, өтірік пен өтірік жақтаушыларды жек көруі керек».

Жоғарыда келтірілген үзінділерде біздің заманымыздың сөйлеу мәдениетінің барлық дерлік талаптары көрініс табады: айтушының негізгі мақсатын, ойлаушының (әңгімелесушінің) ой-пікірін толық және дәл түсіну; сөйлеуде нақты мағынасы бар сөздерді қолданыңыз, кідіртпестен анық және біркелкі сөйлеңіз; сөйлеу шындықты қамтуы керек; өсек таратуға, орынсыз жаңалықтар таратуға, шыншыл болуға және т.б.

Тіл білімінің өзіндік философиялық базасы – тіл философиясы. Тіл философиясының негізгі принциптері – тілді, оның формаларын әрекет деп тану, оларды халықтың ұлттық санасы деп есептеу. Тіл – әрекеттің өзі. Сондықтан оның бірден-бір ақиқат анықтамасы генетикалық қана болу керек. Тіл – дыбысты ойдың көрсеткішіне айналдыратын рухтың әрекеті. Даму – тілдің өмір сүруінің формасы. Тіл – ойлау әрекетінің творчестволық синтезі, бірақ сонымен бірге ол – актив форма, ойлау әрекетінің құралы да. Тіл мен ойлаудың бірлігі – ажырамас бірлік. Бұл сөйлеу мен ойдың бірлігі. Өйткені тіл жалпы, коллективтік меншік болғандықтан, индивидуалға әсер етеді. Адам тілді неғұрлым жақсы меңгерген болса, солғұрлым тіл оның ойлауына әсерін тигізеді. Осылармен қатар, Гумбольдт тіл мен «халық рухы» арасындағы байланысты да сөз етеді. Бірақ тілдің қоғамдық сипатын ұлттық табиғат, адамдардың жанында, санасында болатын идеалдық нәрсе деп біледі. Бұл идеалдық – индивидуалдық емес, жалпы халықтық, тілдік ойлау. «Халық тілі – оның рухы, халық рухы – оның тілі». Тіл жеке адамдардың сөйлеуі арқылы керінгенмен, ол – жеке адамның табысы емес, халықтың табысы. Тіл – халықтың дауысы, олардың жаны. Бұл тек байланыс және ақпарат беру құралы ғана емес. Әр халықтың дерлік өз тілі бар. Тіл онымен бірге дамиды, өзінің тарихын, сипаты мен барлық ерекшеліктерін бойына сіңіреді. Тілін жоғалтқан немесе ұмытып кеткен адамдар көбінесе жеке басын жоғалтады.

Тілдің мәні, оның таңбалық сипаты, тілдің шығуы мен дамуы, ойлау мен тілдің ара қатысы және т.б. проблемаларды зерттеп шешу үшін, философия тіл біліміне бағыт-бағдар сілтейді, аталған проблемаларды шешудің принципін белгілейді. Тілдің

теориялық мәселелерін тек жалпы тіл білімі ғана емес, сонымен бірге тілдің философиясы да қарастырады. Жалпы тіл білімі тіл туралы ғылымның бір саласы болып саналса, тілдің философиясы философия ғылымының бір саласы болып саналады да, ортақ мәселелерді бірлесіп зерттейді. Тілді оның формасы мен мазмұнының бірлігі, байланысы тұрғысынан зерттегенде ғана, оның дамуының жалпы заңдары мен жалпы заңдарының табиғатын ашып айқындауға және түсінуге болады. Адамның ойлауы тіл формасы түрінде іске асатын болғандықтан, философия адамның ойлау процесі, анығырақ айтқанда, өзін қоршаған дүниені адамның тану процесі тілде қалай көрінеді деген мәселені ескерусіз қалдыра алмайды. Бұл мәселе таяныш етілетін негізгі философиялық позиция тұрғысынан шешілуге тиіс: диалектикалық материализм материя алғашқы да, сана екінші, туынды деп есептейді. Бұл қағида – кеңестік ғалымдардың баршасына қатысты, соның ішінде тіл біліміне де, бірдей қатысты, бірдей ортақ басты қағида саналды. Бізді қоршаған айнала дүние және оның заңдары адам санасынан тыс және оған тәуелсіз өмір сүреді, адам оны еңбек процесінде таниды және қажет жағдайда өз керегіне жаратады. Адамның ойлауы тіл арқылы материалды жамылғышқа оранады да, объективті шындықты көрсетеді. Объективті шындықта болатын нәрсенің, танылғанның бәрі де тілде белгіленеді [2].

Тіл әрқашан халықпен бірге дамиды. Онда этникалық топтың менталитеті, дәстүрлері мен мәдени ерекшеліктері бейнеленген. Басқа тілге аударуға болмайтын көптеген ерекше сөздер мен тіркестер бар. Олар біздің өмірімізді, оның нәзік ерекшеліктері мен бөлшектерін көрсетеді. Тіл бүкіл халықтың және біртұтас адамның ойларын бейнелейді.

Мәдениет дегеніміз – уақыт өте келе динамикалық және өзгеріп отыратын атрибуттардың жиынтығы. Бұл құндылықтардың, нанымдардың, негізгі болжамдардың, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік мінез-құлықтардың жиынтығы. Тіл – қоғамдағы қарым-қатынастың негізгі құралы. Тіл ең алдымен қарым-қатынас аясындағы мәдениетке байланысты. Спикерлер өз идеяларын, сезімдері мен фактілерін қоғаммен және қоғамшілік құрылымдарда тілмен жеткізеді. Сол себепті, тіл мәдени шындықты білдіреді деп айта аламыз. Әр қоғамда әлеуметтік құндылықтардың, сенімдердің, нормалар мен моральдардың ұжымдық жиынтығы әлеуметтену процесі арқылы бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өтеді. Демек, мәдениеттілік – бұл әлеуметтік тұрғыдан алынған білім. Сонымен, бір тілде сөйлейтіндер тілді қолданудың өзіндік тәсілі арқылы белгілі бір топпен анықтайды. Топтағы жеке тұлғаларға тән бұл қасиет тілдің әлеуметтік сәйкестіліктің нышаны ретінде қарастырылатындығын білдіреді. Демек, тіл мәдениетті білдіреді деп айта аламыз. Тіл мен мәдениет бірнеше күрделі және динамикалық жолдармен байланысты. Мәдениет өмір мен ойлауды сипаттайды, ал тіл сөйлеу және сөйлеу тәсілімізді көрсетеді, кейде уақыт пен орынға қарай өзгеріп отырады, мысалы, ауылда немесе қалада тұратын адамдарды сипаттайтын немесе бөлетін кейбір сөздер бар. Екінші жағынан, қолданылған кейбір сөздер әртүрлі жерлерде керісінше мағынаны білдіреді; олардың екеуі де оң немесе теріс көзқарасқа ие болуы мүмкін, сондықтан мәдениеттің өзгеруіне байланысты мұндай жағдайлар орын алады.

Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Тілдегі өзгерістерге сілтеме жасамай-

ақ мәдени бағыттарды анықтау немесе анықтамау мүмкін емес. Тіл дегеніміз – жеке тұлға сөйлейтін сөздерді айту арқылы қарым-қатынастың вербалды арнасы. Бұл ақпарат таратуға бағытталған. Басқаша айтқанда, бұл мәдениеттің ауызша көрінісі. Тіл – индивидтің жеке тұлғалардың мәдени бағыттарын ажырата білуіне көмектесетін алғашқы элемент. Біз тіл арқылы, мысалы, қытай азаматы мен британдықты ажырата аламыз. Тілдің негізгі функциялары, әдетте, ақпараттық мақсаттар үшін және қатынастарды орнату үшін арналған.

Тілдердегі айырмашылық, мысалы, сыпайылықты, сөйлеу әрекеттерін және өзара әрекеттесуді түсіндіру қиындықтарына әкеледі. Әдетте, тілдердегі айырмашылықтар түсінуге кедергі келтіреді. Бұл құндылықтарды қабылдаудағы айырмашылыққа байланысты.

Тіл біздің ойларымызды қалыптастырады және адамдардың әлемді қабылдауын қалыптастыратын негізгі элемент болып табылады. Адамдардың қарым-қатынасы көбінесе олардың шығу тегіне байланысты. Тіл жеке адамдардағы этноцентризмнің қарқынын арттырады, осылайша олардың мәдениетке деген өзіндік көзқарасы артады. Нәтижесінде, олар өздерінің жеке құндылықтары мен сенімдеріне ұқсамайтын әртүрлі байланыс құралдарына аз жауап береді.

Теориялық та, практикалық тұрғыдан да қазіргі тіл білімінің проблемасы сөйлеу мәдениеті мәселесі болып табылады. Сөйлеу мәдениеті – бұл тілдің сарқылмас байлығын, оларды тиімді және мақсатты пайдалануды, адамның мәдениеті мен руханиятының жақсаруының, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеудің маңызды құралы. Алайда адамдардың тілге деген қарым-қатынасы, қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге адамның білім алуындағы, оны әртүрлі тарихи кезеңдерде жетілдірудің маңызды факторы ретіндегі көзқарасы әр түрлі болды. Бұл өрнектер шығыстың көрнекті тұлғаларының бірі – Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінде де айқын көрінеді. Атап айтсақ, әл-Фарабидің сөйлеу мәдениеті, шешендік өнер, әсіресе, поэтикалық сөйлеу мәселелері, әр түрлі жанрдағы шығармалардағы сөйлеу ерекшелігі туралы оның «Шер Саняти» («Көрнекілік өнері») еңбегінде көрініс тапты. Әбу Насыр әл-Фарабидің нұсқау, поэзия және поэтикалық өнер туралы, ақындық шығармашылығымен айналысатындарға қойылатын талаптар туралы тұжырымдары назар аударуды талап етеді және жалпы өнер және тіл білімі шығармаларының лексикасы мен стилін зерттеуде пайдасыз емес. Әбу Насыр әл-Фараби ақындардың табиғи поэтикалық дарынына ие ақындарды басқа типтегі ақындардан бөліп көрсету қажеттілігін баса айтады, ал ол ақындардың тілге қатынасы, тілдің лексикалық байлығы, көркем стилистикалық құралдарды қолданудағы айырмашылықтарға жеке тоқталады.

Тілге ұқыптылықпен, құрметпен қарау, оны мақсатты және орынды қолдану, сонымен қатар оны тұлғаны тәрбиелеу және жетілдіру құралы ретінде бағалау өте ұзақ тарихы бар. Ежелден бері ата-бабаларымыз тіл мен сөйлеудің адамдар өміріне тигізетін пайдасын мойындаған, оны әлеуметтік ағымға бағыттайтын адамға жағымды әсер ететін, тіпті оның өмірін өзгерте алатын құрал ретінде қабылдаған. Тілге табыну – ежелгі құбылыс, ата-бабаларымыз тіл, адам сөйлеуі оны жасай алады деп сенгенбақытты немесе бақытты емес, осыған байланысты арнайы

ережелер, тілді ұқыпты және мақсатты пайдалану үшін белгілі бір ережелер жасалды [3].

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс.

Ойдың тілі – сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойларымызды сыртқа білдіре аламыз. Сөзді қабылдау және оны ұғыну бір-бірімен тығыз байланысты. Адам баласының сана-сезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды.

Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс.

Тіл мәдениетінің тіл білімінің басқа салаларынан айырмашылығы – оның күнделікті өмірде тілді қолдану, жазу, сөйлеу мәдениетімен тығыз байланыста болатындығында. Тіл мәдениеті дегеніміз – коммуникативтік қарым-қатынас кезінде тілдік тәсілдерді дұрыс ұйымдастырып, белгілі бір тәртіппен жүйелі қолдану.

Сөйлеу мәдениеті орфоэпиялық нормаға негізделеді. Орфоэпиялық норма – сөздерді дұрыс айту, лексикалық норма – сөздерді іріктеп, сұрыптап, талғаммен қолдану болса, грамматикалық норма сөйлеу мәдениетінде біршама тұрақталып, қалыптасқан норма саналады. Сөйлеу мәдениетінде ойдың дәлдігі, сөздің анықтығы, тазалығы, көңіл күйге әсер ететін шынайылығы (ол қарапайым сөзден немесе бейнелі образды сөздерден құралуына қарамастан), көркемдігі маңызды рөл атқарады.

Сөз мәдениетін қалыптастыруға қажетті лингвистикалық орталықтар қатарына лингвистикалық болжау орталығы жатады. Лингвистикалық алдын ала болжау орталығы дәстүрлі тіл жүйесінің сапалық және сандық бағыттарын кешенді түрде зерттеу міндеттерін, сөз, сөйлеу қызметінің дәстүрін қалыптастыру мәселесін қарастырады. Сөз мәдениетіне қатысты лингвистикалық экология тіл және сөз мәдениетінің экологиясы деп аталады. Сөз мәдениетінің экологиясына тілдік ситуация, тілдік сана, тілдік орта, тілдік ортаның тазалығы, сөз қызметіндегі стилистикалық қатынастардың бұзылуы, сөйлеу этикасы мәселелері, сөз мәдениеті және мониторинг, т.б. мәселелер жатады [4].

Тіл мәдениетіне тілдің құрылымдық жүйесіндегі орфоэпиялық, пунктуациялық, лексикалық-грамматикалық, синтаксистік нормалар қамтылып, олардың коммуникативтік эстетикалық қызметі толық айқындалған жағдайда стилистикалық норма жүзеге асады. Стилистикалық норма сөйлеушінің тілдік сөйлеу тәртібін қалыптастырады. Сөз мәдениеті көркем сөйлеуде, ғылыми-көпшілік немесе ресми ортада, тіпті ауызекі сөйлеу стилінде тілдің барлық салаларымен тамырлас келеді. Сөйлеу мәдениеті топ алдында мәдениетті сөйлеу, оның алғышарттарын, әдіс-тәсілін танып білу, озық үлгілерін меңгерудің жолдарын, нақты қасиеттерін ұғыну сияқты мәселелермен тығыз байланысты.

Сөйлеу мәдениетінің негіздері:

1. Сөйлеу мәдениетімен байланысты әдет-ғұрыптар, ата-бабаларымыздан қалған мұралар ауыз әдебиеті беттерінде, ежелгі тілде сақталған. Халық ауыз әдебиетіндегі жазбаша ескерткіштер – диалектілер.

2. Ежелгі заманнан бері адамдар тіл, сөйлеу әрекеті

адамның мәдениетін, имандылығын және адамгершілік қасиеттерін көрсететін фактор деп санаған.

3. Ғасырлар бойы сақталып келген және бізге сақталған жазба ескерткіштерінен, фольклорлық шығармалардан алынған мәліметтер ата-бабаларымыз туралы айтады.

Олар адамның тілін, сөйлеу мәдениетін жақсы адамның басты шарты ретінде қарастырды, тілді құрметтеу үшін оны жақсы мақсаттарда пайдалану үшін келесі талаптарға жауап беру керек:

-сөйлеу ақпараттық болуы керек;

-сөйлеу қарапайым және түсінікті болуы керек;

-сөйлеу әрекеті кезінде тыңдаушының жеке басы мен жағдайын ескеру қажет;

-сөйлеу мәнерлі және әсерлі болуы керек;

-сөйлеу мазмұны қисынды және жинақы болуы керек;

-мазмұны жағынан да, формасы бойынша да сөйлеу әсем және әдемі болуы керек;

-Сөйлеу қысқа әрі түсінікті болуы керек;

-сөйлеу кезінде осы шарттың талаптарын, этикалық нормаларды сақтау керек;

-сөйлеу өрескел болмауы керек сөздер, саналы, логикалық мәнерлі, мақсатқа сәйкес, т.б.

Қазіргі кезде біздің алдымызда ең маңызды міндет тұрғанда – рухани бай тұлғаны тәрбиелеу, сөйлеу эстетикасы, тілді құрметтеу, қарым-қатынас этикасы мәселелері әрдайым әркім үшін өзекті болып табылады. Бұл мәселені шешуде дана бабаларымыздың мұрасы, атап айтқанда Әбу Наср Әл-Фарабидің еңбектері маңызды рөл атқарады.

Аталмыш мақала Әбу Насыр әл-Фараби шығармашылығындағы этикалық көзқарастарды талдауға арналған, ол адамды тәрбиелеу, гуманистік көзқарастарды қалыптастыру, сонымен бірге оның адамгершілік қасиеттерін дамыту үрдісінде туындаған сұрақтарға жауап табуға көмектеседі.

Әл-Фараби лингвист болмаса да, сөздің қазіргі мағынасында көптеген еңбектерін тіл философиясы мәселелеріне арнады. Оның кейбір еңбектері толығымен лингвистикалық мәселелерге арналды, әл-Фарабидің кейбір трактаттарында әр түрлі лингвофилологиялық проблемалар тек өткен кезде ғана қарастырылды. Шетелдік ғылыми әдебиеттерде ғалымның шамамен 20-22 еңбектері шығыстық ойшылдың тілге, оның табиғаты мен мәніне тоқталған.

1. **«Хаттар туралы трактат».** Тіл философиясы саласындағы әл-Фарабидің негізгі еңбегі. Бұл жұмыста ғалым лингвистикаға арналған негізгі мәселелер туралы өзінің көзқарасын ұсынады. Мысалы, тіл және оның мәні, табиғи тілдің шығу тегі, білім құрылымындағы тілдің рөлі мен орны. Әл-Фараби еңбектерін зерттеушілердің пікірінше, бұл шығарманың бірнеше фрагменттерде Аристотельдің «Категорияларымен» ұқсастығы болғанына қарамастан, шығыстық ойшылдың еңбегі араб тілі мен мұсылмандық философиялық және тілдік оймен тікелей байланысты мәселелерге назар аударады.

2. **«Сөздерге арналған трактат».** Шетелдік, әсіресе, ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттерде бұл жұмыс көбінесе «Логика сөздері» деп аударылады. Бұл жұмыс негізінен логикалық талдау сұрақтарына арналған деп санайды.

3. **«Ғылымдар туралы трактат».** Бұл жұмыста әл-Фараби ғылым дегеніміз не, оның ерекшеліктері қандай және оның қасиеттері қандай, деген сұрақтарға жауап береді [5].

Тіл философиясы тіл білімінен көп бұрын пайда

болған. Тіл ғылымы дүниеге келген күнінен бастап философиямен тығыз байланыста келеді. Философия тілді ең алдымен қоғамдық-тарихи прогрестің нәтижесінде пайда болған табиғи-әлеуметтік құбылыс деп қарастырады, өйткені қоғамнан тыс сөйлеу тілі жоқ, болған емес және болмайды да. Екінші жағынан алғанда, тіл жоқ жерде қоғамдасу да прогреске жету де жоқ. Тіл мен қоғам айырғысыз бірлікте.

Тіл философиясына тіл, болмыс (шындық, қоршаған әлем) пен ойлаудың арақатынасын зерттеуге бағытталған зерттеу салалары, сондай-ақ осы байланысты бейнелейтін әрі қайталайтын теориялық-әдіснамалық білімдер кіреді. Бұл салалар – тіл, болмыс пен ойлау – әр түрлі лингвофилософиялық концепциялар тұрғысынан түсіндірілуі мүмкін. Тіл философиясының міндеті бұл жағдайда болмыс пен сананың арақатынасын тілдік тұрғыдан анықтауға барып тіреледі.

Тіл – адамдардың бірлесе қимылдан, материалдық игіліктер өндірісінде белгілі бір табысқа жетуді, көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін өзара пікір алысып, түсінісіп әрекет етуінің құралы. Демек, тіл мен өндірістің айырғысыз бірлігінде, диалектикалық қарым-қатынасында, әрине, өндіріс алғашқылық, айқындаушы, шешуші фактор болып табылады. Адам өзінің тіршілік жағдайларын жақсарту үшін, табиғат жағдайларына және қоғамдық қатынастарға саналы түрде әсер ету үшін қарым-қатынас жасау және ой-пікір алмасу құралын, яғни сөйлеу тілін қажет етеді, ал бұл қажеттілік тілді тудырды.

Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Тілдегі өзгерістерге сілтеме жасамай-ақ мәдени бағыттарды анықтау немесе анықтау мүмкін емес. Мәдениет құндылықтардың, нанымдардың, сондай-ақ адамдардың мінез-құлқындағы айырмашылықтарды сипаттайды. Ол әлеуметтік топтың дамытатын немесе шығаратын барлық нәрсені қамтиды.

Мәдениет элементі генетикалық жолмен берілмейді, сондықтан олар байланыс арқылы бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілуі керек. Бұл ортақ сенімге, көзқарас пен құндылықтарға байланысты белгілі бір тілді оңай қабылдаудың себебін түсіндіреді.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются этические взгляды, философия этики, философия и культура аль-Фараби в трудах Абу Насра аль-Фараби. В нем рассматриваются вопросы, возникающие в процессе воспитания человека, формирования гуманистических установок и развития его гуманистических качеств. В работе анализируются теоретические и практические аспекты современной лингвистики, мощные средства формирования человека, методы воспитания и обучения, основы речевой культуры и основные взгляды мыслителя в области лингвофилософии.

Ключевые слова: Культура речи, нравственно-интеллектуальные качества, этика, гуманизм, лингвофилософия.

ANNOTATION

This article analyzes ethical views, philosophy of ethics, philosophy and culture of al-Farabi in the writings of Abu Nasra al-Farabi. It addresses issues that arise in the process of educating a person, the formation of humanistic attitudes and the development of his humanistic qualities. The paper analyzes the theoretical and practical aspects of modern linguistics, powerful means of human formation, methods of education and training, the basics of speech culture and the main views of the thinker in the field of linguophilosophy.

Keywords: Culture of speech, moral-intellectual qualities, ethics, humanism, linguophilosophy.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Жақыпбек Алтаев.** Монография «Көкжиек».- Алматы, 2010 ж. 112-113-бб.
2. **Әл-Фараби.** Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары // Философиялық трактаттар. - Алматы, 1970 ж., 231-233 бб.
3. **Құрманғалиева В.К.** Әл-Фараби мұрасы және жаңа интергалдық дүниетанымның қалыптасуы. – Алматы, 2013 ж., 316-б.
4. **Әл-Фараби.** Бақытқа апаратын жолдың көрсеткіші // Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алматы, 1973 ж., 35-36-бб.
5. **Фролова Е.А.** Орта ғасырлар және қазіргі заман // Араб-мұсылман философиясының тарихы. -2006 ж., 199-б.

ҚҰЛАҚҚАҒЫС!

ЭЛЕКТРОНДЫ НҰСҚАНЫ НЕ ЖҰРНАЛДЫ ҚАЛАЙ АЛУҒА БОЛАДЫ?

Кейбір авторлар «Мақала шыққанда айтасыздар ғой» деп жатады. Мақала шыққанда барлық 25-35 авторға хабарласу өте қиын. Сондықтан мақалаңыз шыққан айдың 15-25-інде өзіңіз хабарласасыз. Электронды нұсқа (электронный вариант, ПДФ) қажет болса, сол айдың 15-інде аты-жөніңізді, мақала тақырыбын элпочтаға не уатсапқа жазасыз. Біз салып жібереміз. Бұрын интернетінің жылдамдығы күшті мекенжайда болғанда элек-

тронды почтаға салу оңайырақ болса, қазіргі мекенжайда уатсаппен жіберу тиімді әрі жеңілдік болып тұр. Сондықтан кейінгі кездері көбінесе уатсаппен жіберудеміз.

Ал журналдың қағаздық нұсқасы, яғни өзі қажет болса, редакцияға хабарласып, 1 дана тегін журналды редакциядан келіп аласыз.

Редакция алқасы.

Тел: 8(727) 270-82-21;

Уатсап: 8(701)148-09-33; 8(771)404-47-82;

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ КІСІЛІК КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ІЛКІМДІ ТӨРТ ПРИНЦИПТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ (КОГНИТИВТІК) СИПАТЫ

Нұрсан ӘЛІМБАЙ,
этнолог

Кіріспе. Дәстүрлі қоғамдық қатынастар атаулыға тән тұлғалық байланыстар жүйесінің айырықша үстемділігі [2;5;10;11] байырғы қазақ социумының да құрылымдық һәм функционалдық негізі болып табылады [5;8;9]. Осы қисын тұрғысынан көшпелі қазақы ортада, бір жағынан, «адал», «арам», екінші жағынан, «обал», «сауап» деп аталатын көпшілікке етене таныс екі жұп категория-принциптердің, әсіресе, тікелей тұлғааралық қатынас желісіндегі және осы қатынас арқылы реттелініп отырылған «субъект-объект» байланыстар саласындағы ерекше маңызды рөл атқарғандықтарын бажайлауға әбден болады.

Методология. Төменде аталған категория-принциптердің әрқайсысының когнитивтік-антропологиялық сипаты (функционалдық-теориялық образы) беріліп отыр. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – авторлық сюжеттік желіс қарастырылып отырған категория-принциптердің, ең алдымен, «субъект-субъект» деп аталатын жеке тұлғалық қатынас жүйесі арқылы реттелінетін өзара себеп-салдарлық байланыстары тұрғысынан өрбітіледі. Мұндай методологиялық (құрылымдық-функционалдық) ұстанымның дәстүрлі қазақы ортадағы ежелден орныққан кісілік концепциясының әлеуметтік-антропологиялық болмыс-бітімін мүмкіндігінше дұрыс парқытауға сеп болатындығы түсінікті гәп болса керек.

АДАЛ – көшпелі ортадағы этикалық мәнді қатынастар жүйесін ұйымдастыратын және реттейтін «адал» ↔ «арам», «обал» ↔ «сауап» деп аталатын екі жұптан тұратын төрт іргелі категория-принциптердің бірі [1]. Оны мәні мен қолданыс аясы тұрғысынан субъектілік және объектілік деп жіктеуге болады. «Адал» субъектілік қасиет ретінде, ең алдымен, субъектінің, яғни адамның іс-әрекеті арқылы көрінеді. Оның объектілік қасиеті белгілі бір объектінің (мысалы, көшпелі ортада мал, өсімдік және т.б.) қолданыстық маңызды тұрғысынан анықталады. Бірақ объектінің адалдық сипаты, түптеп келгенде, субъектінің тиісті әлеуметтік-мәдени (этномәдени) ортаның ежелден қалыптасқан талғамы мен қажеттілігіне сәйкес рухани позициясы мен дүниетанымы арқылы айғақталынады. Яғни, соңғылардың ерекшеліктеріне байланысты болады. Демек, субъектінің де, объектінің де адалдығы әлеуметтік ортадағы **субъект-субъект**, **субъект-объект** байланыстары жүйесінде ғана және осы байланыстар арқылы көрініс береді. Себебі «адал» категория-принципі субъектінің көзқарасының, дүниетанымының іргелі

ұстанымы ретінде аталмыш байланыстар жүйесінің ең мәнді және белсенді элементтерінің бірі болып табылады. Айтылғандардан шығатын қорытынды: «адал» – ең алдымен, тұлғалық, субъектілік мәнді категория-принцип. Ол тұлғаның қоғамдық қарекеттің субъектісі ретіндегі кісілік болмысының, яғни рухани позициясының ұйытқысы деп атауға болатын ең негізгі қасиетін бейнелейді. Осы ретте ерекше назар аударарлық жайт – көшпелі ортада да адамның адалдығы, ең алдымен, оның туыстарына, руластарына, дос-жарандарына байланысты нақты іс-әрекеті арқылы көрініп отырды. Осыған орай, дәстүрлі қазақы ортада кең тараған «алдымен өзіңді жарылқа, өзіңнен артылса көршіңді жарылқа, көршіңнен артылса еліңді жарылқа» деген қағидаға айналған максима-ұстанымды келтіруге болады. Сонымен бірге, кез келген көшпелі ортадағы кез келген адамның адалдық қасиеті оның дәстүрлі қоғамдық қатынастардың нормалары мен принциптеріне сәйкестілігіне байланысты болғандығын ерекше екшеп айтқан жөн. Яғни, соңғылары тұлғаның адалдығының объективтік этикалық өлшемі іспеттес болды. Адалдықтың қоғамдық өлшемге сәйкестілігі оған керісінше «арам» деп сипатталатын кейбір адамның бойынан кездесетін жәдігөйлік, озбырлық, екіжүзділік, алаяқтық және т.б. жағымсыз қасиеттерді бейнелейтін категория-принцип тұрғысынан анықталады. Яғни, «адал», «арам» категориялары – бірін-бірі өзара толықтырып отыратын антитезалар. Олардың өзара байланысы философия тілімен айтқанда, үнемі антиномиялық сипатта болады. «Адал» категориясы тұлға кісілігінің, адамгершілігінің ең басты этикалық өлшемі ретінде қазақы ортада айырықша қастерленді. Қазақ тарихында әйгілі билердің билік жүргізу үрдісінде, ақсақалдар кеңестерінде қабылданған әділ шешімдер мен кесімдерді халық ең алдымен осы билер мен ақсақалдардың басым көпшілігінің адалдығымен байланыстыратындығы сондықтан.

АРАМ. Жоғарыда айтылған «адал» категориясының антитезасы болып табылатын «арам» категория-принципі де – «адал» категория-принципі сияқты, ең алдымен, субъектілік, яғни тұлғалық қасиет [1]. Оның объектілік көрінісі де субъектінің белгілі бір этномәдени ортада қалыптасқан көзқарасына, дүниетанымына байланысты болады. Яғни субъектінің рухани және биологиялық қажеттілігіне, сұранысына байланысты объектілердің қолданыстық маңызына қарай олар «арам» немесе «адал» болып жіктеледі.

Мысалы, қарғаның еті ас ретінде пайдалануға жарамсыз, сондықтан арам, үйректің еті жеуге жарамды болғандықтан адал деген сияқты. Сондай-ақ объектінің әртүрлі қолданыстық сипатына қарай оны «адал» деп те, «арам» деп те бағаланады. Осыған орай ана тілімізде тұрақты сөз тіркесіне айналған «есектің күші адал, сүті арам» дейтін фразеологизмді мысал ретінде келтіруге болады. Жоғарыда айтылғандай, Арам категория-принципі тұлғалық қасиет ретінде адамның бойындағы нашар қасиеттерді (екіжүзділік, алаяқтық, жалғандық және т.б.) бейнелейді. Қазақы ортада, әсіресе, ежелден орныққан рулық-қауымдық тәртіпке этикалық жағынан мүлдем кереғар опасыздық, зинақорлық (әсіресе, жетіаталық, экзогамиялық өлшемге келмейтін), екіжүзділік, жалқаулық, өсекшілдік сияқты жағымсыз қасиеттер аяусыз сынап-мінелетін. Осындай қасиеттері білінген қылмыскерлер бидің билігінің үкім-кесімімен аяусыз да жазаланатын. «Арамның» бірден бір этикалық өлшемі оның антитезасы «адал» категориясы болып табылады. Сондықтан да бұлар функционалдық жағынан бірін-бірі үнемі толықтырып отыратын өзара антинomiaлық байланыста болады. Яғни бұл екі категория бірі бірінші этикалық болмыс-бітімін айқындайтын, әрі айғақтайтын антинomiaлық жұп құрайды.

ОБАЛ. Жоғарыда айтылғандай, бұл категория-принцип те қазақтың дәстүрлі кісілік концепциясының «адал», «арам», «сауап» категорияларымен бірге негізгі төрт принципін құрайды [1]. «Обал» аталмыш категориялардың ішінде «сауап» категориясымен тек адамаралық байланыста ғана (оның үстіне белгілі дәрежеде) теза – антитезалық мәнде жұптасады. Яғни, олардың аталмыш байланыс аясында ғана бір-бірін өзара пысықтап әрі дәйектейтін мән-мағынасы бар. Себебі «сауаптың» адамға ғана қатысы болғандықтан, мағынасы «обал» категориясының семантикалық өрісінен әлдеқайда шектеулі болып келеді. Ал субъектінің «обал» ұстанымының объектісі адаммен (адамдармен) ғана шектелмейді. Өйткені, көшпеліні қоршаған табиғи ортадағы тіршілік атаулының иелері де, адамның ас-тағам жүйесіне жататын компоненттерінің бәрі де субъектінің «обал» ұстанымының объектілері болып табылады. Демек, «сауап» «обал» категориясына толық антитеза (немесе теза) бола алмайды.

Ғылыми еңбектерде «обал» субъект тарапынан жасалған жағымсыз іс-әрекеттің зардабын білдіретін жаманшылық атаулы, яғни, зиян, қиянат, жан күйзелісі сияқты мәнде қолданылатын сөз ретінде қарастырылып жүр. Біздіңше, мұндай көзқарас «обал» категориясының әуелгі дүниетанымдық және ғұрыптық болмысын парықтай алмаудың салдары болып табылады. Сан алуан этнографиялық, фольклорлық, этнолингвистикалық материалдардың өзара салыстырыла зерделенген қисынына сүйенсек, «обал» жоғарыда аталған және осы сияқты басқа да жағымсыз жайттардың тікелей өздерін емес, осы жайттарды «ата-баба жолына» мүлдем жат іс-әрекеттің салдарына байланысты «жауап» ретінде жіберетін ерекше тылсым күш иесінің атауы болса керек. Дәстүрлі қазақы мифологиялық пайым бойынша, әлгі тылсым күш – «обал» объектіге (адам, жан-жануар, жәндіктер, өсімдіктер және т.б.) субъектінің жасаған жаман іс-әрекеті үшін оған

немесе оның жақындарына тиісті жаманшылық жібереді екен. Кезінде көшпелілер тіршілік еткен мифопоэтикалық ортаның дүниенің жаратылысы туралы концепциясына сәйкес, әлгі тылсым күш иесінің атауы болған «обал» кейін семантикалық эволюцияға ұшырап, өзінің бастапқы мифологиялық және әдет-ғұрыптық аталмыш «субъектілік миссиясынан» ажырап қалып, ұғым-сөз деңгейіне түсіп қалған сыңайлы. «Обалдың» ғұрыптық мәнді қолданысының қисыны тұрғысынан бұл категорияны адамды жаман пиғылдан, осы пиғылдың жүзеге асырылу үрдісі болып табылатын тиісті жаман іс-әрекеттен тежейтін мәнде қолданылатын ұстаным ретінде қарастыруға болады. Демек, бұл категория-принцип те дәстүрлі қазақы ортадағы әлеуметтік қатынастың дағдылы нормалары мен принциптерінің (ұстанымдарының) бірі болып табылады.

«Обал» категория-принципі тек субъект-объект-аралық байланысты ғана жүзеге асырылады. Бірақ, оның да жоғарыда аталған «адал», «арам», «сауап» ұстанымдары сияқты субъектіні міндеттейтін, тіпті, субъектердің құқықтық қатынасқа түскен сәтінде де оларды мәжбүрлейтін функциялары болған жоқ. Дегенмен, «обал» ұстанымын субъект тарапынан орындалу қажеттілігі әртүрлі салт, ғұрып, жосын-жоралғы, ырым, тыйым және көзқарас сияқты институтоналдық қатынастың компоненттері арқылы қамтамасыз етіп отырылды. Мысал ретінде көшпелі ортада ісі қазақ мойындаған «малды тебу обал, киесі атады» деген максима-қағиданы айтуға болады. Осы қағида-тұжырымның түпкі мәні малды тепкен адамды оның киесі жазалайды, сөйтіп, малдан құт кетеді деген дәстүрлі қазақы ортада ежелден қалыптасқан наным-сенімді білдіреді. Бұл жерде аталмыш наным-сенім малды тебудің обал екендігінің ғұрыптық негіздеме-сі функциясын атқарып тұр әрі мұндай әбес әрекеттің субъекті үшін салдары ауыр болатындығының ескертпесі іспеттес.

Түптеп келгенде, субъектінің «обал» принципін ұстануы ең алдымен оның адамгершілік қасиеттері мен көзқарасына байланысты болады. Дегенмен, көшпелі ортада кез келген адамның әлеуметтік қатынастың дағдылы нормалары мен принциптерін ұстану оның жеке отбасының бар тіршілік-тынысының ең басты шарты әрі кепілі әрі мәні екендігіне байланыстылығы назар аударады. «Обал» категория-принципін де әрбір көшпелі жан ұстанып отырды. «Обалды» дәстүрлі қазақы ортада адамның адамға (және адамдарға), күллі тіршілік иелеріне қатысты білінетін кісілік қасиеттерін, кісілік көзқарасын, осы қасиеттер мен көзқарас айғақталынатын әрі оларды айғақтайтын категория-принцип ретінде қарастыруға болады. Оның функциясы, ең алдымен, субъектінің өзі байланысқа түскен екінші бір субъектіге қатысты іс-әрекетінен көрінеді және осы іс-әрекет арқылы жүзеге асырылады. Жоғарыда аталған адал, арам, сауап ұстанымдарының субъектілері сияқты «Обал» принципіне қатысты байланыстың да субъектілері белсенді және белсенді емес деген екі категорияға жіктелінеді. Екінші субъектіні белсенді субъектінің «обалға» байланысты іс-әрекетінің «игілігін» көруші немесе қабылдаушы деуге де болады. Осыған байланысты әлгі қабылдаушы, яғни, белсенді емес субъекті белсенді субъектінің көзқарасы мен іс-әрекетінің объектісі ретінде қарастыру қажет.

Жоғарыда «обалды» тек субъект-объектаралық байланыстың ғана ұстанымы деуіміз сондықтан.

Сонымен бірге, аталмыш іс-әрекеттің объектісіне айналған субъектінің осы объект болмысының шарттылық сипаты бар екендігін ескерген де ләзім. Себебі, белсенді субъектінің «обалды» ұстануы белсенді емес субъектінің адамгершілік қадір-қасиетіне және оның дәл осы байланысқа түскен сәттегі іс-әрекеті мен мінез-құлқының сипатына да байланысты болып келеді. Мысалы, белсенді емес субъектінің (яғни, объектінің) адамгершілік қасиеті төмен болып шықса немесе жаман іске бой алдырған болса, сондай-ақ, белсенді субъектіге байланысты қалыптасқан ахуалда өзін дұрыс адам ретінде ұстай алмаса, белсенді субъектінің «обалды» ұстануы неғайбыл болуы әбден мүмкін. Бірақ, бұл ұстанымның белсенді субъектінің іс-әрекетінен белсенді емес субъектінің ерекше қиын жағдайға тап болуына байланысты көрінуі көшпелі ортада сирек емес жайт. Мысал ретінде дәстүрлі қазақы ортада ауыр қылмыс болып есептелінген мал ұрлауға байланысты «обал» ұстанымының осы орайда атқаратын функциясы мен рөлін айтуға болады. Мұндайда, ұрының ұрлығы әбден әшкереленсе де оған жәбірленуші тарапынан зақым келтіруге дәстүр қоспайтын. Негізгі уәж – «обал болады». Сөйтіп, әлгі ұрыға байланысты жәбірленуші тарапы «бұл мұндар қанша иттік жасаса да, адам баласы ғой», ал руласы болса, «қалай дегенмен де бір атаның баласымыз ғой, обал-дағы» десіп аяушылық білдіріп, тіпті, ас-суын беріп жататын. Егер, әлгі ұры адам кембағал немесе тұрмысы төмен мүсәпір жан болып шықса, обалсынып кешіре салу көшпелі ортада сирек кездесетін жайт емес еді.

Субъектінің «обал» ұстанымы жүретін объектілерін болмыс-бітіміне қарай а) адам (адамдар), ә) жан-жануарлар мен өсімдіктер және б) көшпелілердің ас-тағам жүйесін құрайтын элементтер деп жіктеуге болады. Бұл жайттан «обал» категория-ұстанымының объектілеріне көшпелінің өзін қоршаған ортадағы адамнан басқа барлық тіршілік иелері, сондай-ақ, өзінің биоөлеуметтік индивид ретіндегі күнделікті виталдық тұтынысын ғана қанағаттандыратын табиғи және антропогендік заттар ғана жататындығын бажайлауға болады. Мысалы, дайын ас-тағамынан басқа, су адамның күнделікті ішетін әрі әлгі ас-тағамға аса қажетті «шикізаттардың» бірі болғандықтан оған «обал» ұстанымы жүреді. Мысал ретінде дәстүрлі қазақы ортадағы дүниетанымның принциптеріне сәйкес, табиғи су көздері – өзен мен көл суының ішіне дәрет сындыруға болмайды. Өйтпесе, «обалына қаласың» немесе «су иесі Сүлейменнің кәріне ұшырайсың (киесі атады)» деген сияқты бүкіл жұртшылық мойындаған табу-ұстанымды айтуға болады. Бірақ, тас, құм, бұлт, жел, тіпті, «жаны шығып кеткен» құраған ағаш және басқа да табиғи объектілер мен құбылыстар тіршілік иелері болмағандықтан немесе көшпелілердің күнделікті виталдық тұтынысы объектілерінің қатарына кірмейтіндіктен оларға «обал» ұстанымы жүрмеді.

САУАП – көшпелі қазақы ортада ежелден орныққан кісілік концепциясының жоғарыда аталған категориялармен бірге негізгі төрт принципін құрады [1]. Аталмыш категориялардың бәрі өзара себеп-салдарлық байланыста болуы олардың әрқайсысының қалыпты функционалдық күйінің кепілі

болып табылады. Байланыстың осындай себеп-салдарлық күйі адамның белсенді әрі жасампаз субъект ретіндегі іс-әрекеті арқылы қамтамасыз етіліп отырылады. Егер «адал», «арам», «обал» категория-принциптері субъектаралық, субъект-объектаралық байланыстар саласында бірдей «реттеуші», «бағыттаушы» функция атқарса, «сауап» категориясының тек субъектаралық қатынас аясында ғана функционалдық қауқары көрінеді. Сонымен бірге басқа категорияларға қарағанда «сауаптың» мәні, әсіресе, этникалық тұрғыдан «ашық райлы» айқын әрі ерекше функционалды болып келеді. Өйткені «сауаптың» «нормативтік» әлеуеті субъектінің басқа субъектіге (субъектілерге) байланысты жағымды әрі белсенді іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Мысалы, жоғарыда аталған көшпелілердің кісілік концепциясы бойынша, айналасына – үлкенге де, кішіге де, әйел затына да өзінің іс-әрекетімен һәм жағымды мінез-құлқымен жақсылығын аямаған жан ғана әлгілердің сауабына ие бола алады. Демек «сауап» субъектінің жасаған жақсылығының Жасаған-ие мен аруақтар жіберген «қарымтасы» болып табылады.

Ел-жұртының сауабын алған адамды екі дүниеде де (бұл дүние – жалған дүние және о дүние – мәңгілік дүние) Жасаған-ие мен аруақтар желеп-жебеп жүреді екен деседі. Бірақ ел-жұртының алдында жағымсыз қылығымен һәм іс-әрекетімен абырой-беделден жұрдай болған арам жандардан «сауап» қайтпайды. Себебі Жасаған-иенің жазмышына сәйкес, ондай адамдарға жақсылық батпайды. Тіпті жасаған жақсылығы жаманшылық болып қайтуы да әбден мүмкін. *«Пенденің жадында жасаған жақсылық емес, жаманшылық қана қалады»*, – деген белгілі сөз орамы осы жайтқа байланысты қалыптасса керек.

Сонымен бірге аталмыш кісілік концепциясы әлгіндей арам адамдарды социумнің *«жын-шайтан иектеген тастандылары»* ретінде тиісті жазаға тартып отыруды да міндеттейді (дәстүрлі қазақы ортада әдет-ғұрыптық құқықтың ежелден орныққан жіктемесіне сәйкес, мұндай адамдар «шектен шыққандар» деп аталды). *«Қанішер»*, *«азғын»*, *«әруей»* аталған адамдарды билер кеңесінің үкім-кесімімен жазаға кесу үрдісі көшпелі ортаның қызу қолдауына ие болып отырды. Мұндайда жұртшылықтың «сауап болды» деп, ризашылықтарын білдіріп жатуы сондықтан болса керек. Өйткені қылмыскердің *«тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ»* қағидасымен жазаға кесілуі, ежелгі наным-сенім бойынша, ел-жұртқа «сауап» әкеледі деп саналатын.

Осындай субъектаралық байланыс жағдайында «сауап» нормативтік принцип ретінде адал категориямен жұптасады. Себебі «адал» категория-принципі, жоғарыда айтылғандай, белсенді субъектінің іс-әрекетінде ғана «жақсы-жаман» анти-тезасының қисынымен әрі анықтаушы, әрі пысықтаушы, әрі бағыттаушы функция атқарады. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – «адал» категориясы субъектіні жағымды қылыққа немесе іс-әрекеттерге «міндеттемейді», яғни «жабық райлы», имплицитті сипатта болып келеді. Бұл категорияға қарағанда, «сауаппен» жұптасатын тағы бір іргелі категория – обалдың функциясы «ашық райлы» – эксплициттік, тіпті императивтік мәнділігімен ерекшеленеді. Мысалы, қиын ахуалға түскен немесе

науқас адамдарға көшпелі ортада ежелден орныққан «ата-баба жолының» ұстанымдарына сәйкес көмектескенде ғана сауабын алуға болады. Егер осы этикалық мәнді қағиданы әрі қарай өрбітсек, «әйтпесе обалына қаласың», – деген «ата-баба жолының» субъектіні (субъектілерді) қажетті көмек беруге міндеттейтін қағидасының императивтік мәнін аңғару қиынға түспейді.

Түйін. Сонымен өзара себеп-салдарлық байланыстағы «адал», «арам», «обал», «сауап» категория-принциптері көшпелі қазақ социумының сан ғасырлық тіршілік ырғағының негізі болған тұлғааралық қатынастар жүйесінің үйлесімдігін қамтамасыз еткен тегеурінді ішкі факторлар қатарына жатады. Бұл ретте аталған категория-принциптерінің қоғамдағы сан алуан басқа да ұстанымдардың да этикалық мәнді «идеологиялық» негізі һәм негіздемесі болғандығы назар аударады. Мысал ретінде осы категория-принциптердің дәстүрлі қазақы ортада айрықша маңызды реттеушілік функция атқарған «ұят», сондай-ақ, «көрші қақысы», «кісі қақысы», «мүсәпірдің қақысы», «қазақтың төреде қақысы бар», «қазақтың қазақта қақысы бар», сонымен бірге, қазақ өлкесінде исламның орнығу үрдісінде қалыптасқан «мұсылманның мұсылманда қақысы бар» сынды іргелі ұстанымдардың да тиімділігінің моральдық-этикалық негіздемесі болғандығын айтуға болады. Алайда, қазақ қоғамының Ресей империясының, әсіресе, XIX ғасырдың 2-жартысынан бастап уытты уысына мықтап түскендігіне байланысты социумның байырғы тіршілік механизмдерінің, соның ішінде, әлбетте, аталған категория-принциптердің де бұрынғы әлеуметтік-институционалдық әуселесі мейлінше әлсіреп кетті.

Ескертпе. Мақала осы жолдардың авторының ғылыми жетекшілігімен және тікелей қатысуымен 2017 жылы жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты ғылыми энциклопедиядағы тиісті авторлық материалдар негізінде жазылды. Алайда, аталған энциклопедиядағы «Обал» мақаласының авторы ретінде белгілі лингвист-ғалым Нұргелді Уәли жаңсақ аталып кетіпті. Шынтуайтында, осы басылымдағы «адал», «арам», «сауап» деп аталатын мақалалар сияқты «обалды» да жазған осы жолдардың авторы.

РЕЗЮМЕ

ОБ ОСНОВНЫХ ЧЕТЫРЕХ ПРИНЦИПАХ ТРАДИЦИОННОЙ ЭТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ КАЗАХОВ-КОЧЕВНИКОВ О ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ БЫТИИ

В статье исследуются содержание и функции находящихся между собой в взаимообусловленных связях таких парных этических категорий, как «адал» (честный, добросовестный, чистый, непорочный, непоганный, верный и т.д.), «арам» (нечестный, нечистый, поганный, злонамеренный, злоумышленный, порочный и т.д.), с одной стороны, с другой – «обал» (грех, греховный, недозволенный, грех на душу, жаль, жалко и т.д.), «сауап» (благоденствие, благо, благодарное дело, богоугодное дело и т.д.). С точки зрения автора статьи, эти категории функционировали как системо- и смыслообразующие принципы традиционной этической концепции

казахов-кочевников о человеческом бытии. В повседневной же жизни кочевников, эти принципы-категории в известном смысле выполняли не только этические, но, в известном смысле, и нормативно-регулятивные функции, особенно, в сфере обычных правовых отношений.

SUMMARY

ON THE FOUR BASIC PRINCIPLES OF TRADITIONAL ETHICAL CONCEPTS OF KAZAKH-NOMADS ABOUT HUMAN BEING

The article examines the content and functions of such paired ethical categories as “adal” (honest, conscientious, pure, blameless, unclean, faithful, etc.), “aram” (dishonest, unclean, filthy, malevolent, malicious, vicious, etc.), on the one hand, “obal” (sin, sinful, unlawful, sin on the soul, sorry, etc.), “sauap” (good deed, good, a grateful deed, a godly deed, etc.) on the other. From the point of view of the author of the article, these categories functioned as systemic and semantic principles of the traditional ethical concept of Kazakh-nomads about human existence. In the everyday life of nomads, these principles-categories in a certain sense performed not only ethical, but, in a certain sense, normative and regulatory functions, especially in the sphere of customary legal relationships.

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ДЕРЕК

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1,4,5-томдар. – Алматы: «Әлем Даму Интеграция», 2017.

2. Община в Африке. Проблемы типологии. – Москва: «Наука» 1978. – 292 с.

3. Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири. – Новосибирск: «Наука» 1989. – 242 с.

4. Нұрсан Әлімбай. Қазақтың әдет-ғұрыптық құқығы: терминологиялық мәселелер мен этнокогнитологиялық аспект // Қазақ тарихы, №9, 2017. – 2-9-бб.

5. Нұрсан Әлімбай. Қазақ қоғамындағы парақорлық пен сыбайлас жемқорлықтың антропологиясы: генезисі, эволюциясы һәм қазіргі сипаты // Қазақ тарихы, № 1, 2018. – 5-12-бб.

6. Нұрсан Әлімбай. Көшпелі қазақ қоғамындағы билік жүргізу (билік билігі) үрдісі: негізгі ұйымдық түрлері (институттары) // Қазақ тарихы, №8, 2018. – 3-17-бб.

7. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: «Ғылым», 1998. – 234 с.

8. Алимбай Нұрсан. Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – СПб., 2009. №96. С. 317-326.

9. Alimbai Nursan. La comunita come principale forma organizzativa delle relazioni sociali dei nomadi: note preliminari // Popoli della yurta Kazakhstan. Tra le origini e la modernità. Milano: Jaca Book, 2008. Pp. 99-111.

10. Krader Lawrence. Social organization of the Mongol-Turkic pastoral nomads. — The Hague : Mouton, 1963. — 412 p.

11. Krader Lawrence. Peoples of Central Asia. — Bloomington : Univ. u.a., 1963 (Uralic and Altaic Series, vol.26. — 319 p.

12. Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 652 б.

13. Сәйдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау // Шығармалары. Алты томдық. 2-том. – Астана: «Фолиант», 2010. – 816 б.

ҚАЙДАУЫЛ БАТЫР

Айдын ӘБДЕНОВ,

тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов

атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

география және туризм кафедрасының аға оқытушысы

Қазақ халқының, оның кең де шалқар даласының өткені бізге өз құпияларын әлі толық ашып болған жоқ. XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың алғашқы отыз жылдықтары қазақ ауылдарына тыныштық әкеле қойған жоқ. Бірақ, былайынша момын, көнбіс, шаруамен айналысуға ғана жаратылғандай жұрттың өз ортасында қол бастар батырлары көзге түскен.

Біз бүгінде өткендегі көп нәрсені еске алатын кезеңге келдік. Себебі бұл жерде елдігімізді сақтап қалу үшін хас батырлар мен әулие бабаларымыздың тері төгіліп, қаны шашылды. Олардың тарихтағы таңбалы орындары туған халқының есінде мәңгі сақталатындығын уақыт дәлелдеуде. Қазақ елінің әрбір аймағындағы бабалар рухына бас иіп, оларды рәсімдермен еске алу күндері толастар емес. Шалқар даласының ұлттық мәдениетіміз мен материалдық игілікке қосқан үлесі қомақты, өсірген тұлғалары да биік. Жүз жылдығын болжаған Мөңке әулиені, барша жұртқа әйгілі Жанқожа мен қос Есетті білмейтін ісі қазақ кемде-кем шығар. Ақтөбе өңірінде елге танымал Әйтеке би, тамалық Есет, шектілік Есет, Мырзағұл Шыманұлы және басқа да әр тұлғалардың еңбектері белгілі.

Осындай даралардың бірі – Қабақ-Тілеудің, жалпы Шекті елінің қақ ортасында өркендей өскен Қырғыз перзенті, бүкіл аймақ, ел батыры атанған айтулы Қайдауыл батыр (1766-1839 жж.) Ол Көтібар, Арыстан, Достандардың замандасы. Бұлардың жүрегінің әр қағысы, өкпесінен шыққан әр демі бүкіл елінің жүрек қағысымен, халқының алған тынысымен, жұртының демімен пара-пар [1, 7-б.].

Қайдауыл батырдың туған және өлген жылдары туралы ел ішінде әр түрлі пікірлер бар. Біреулері оны «Есет Көтібарұлымен қатар, ол бастаған ұлт-азаттық қозғалысының батыры» десе, екінші біреулері одан әріге сілтейді, ал үшіншілері өткенімізде өмір кешкен Қайдауыл деп желіп өте шығады.

XIX ғасырдың 80-90-жылдары Шалқар өңіріне атағы мәлім болған, бірнеше рет бітімшілік қазылығына (ауылдық халық соты) сайланған қырғыз, білімдар, молла, Бұқар медресесінен аз ғана сабақ алған Дүйісмағамет Таубайұлынан 1943 жылы: «Қайдауыл батырдың анасын толғақ қысқанда, күн ала-бұрта қораланып дүлей дауыл соғып, арты нәсер қара жаңбырға ұласқан екен. Осы бір құбылыспен ана толғағы тіндесе барып, нәресте шыр етіп жарық дүниеге келеді. Сонда ала-дауыл сап боп тынып, тымырсыққа ұласқан екен. Содан нәрестеге «Дауыл» деп ат қойған. Кейін «Қайдауыл» атағымен өмір кешкен. Оның нәрестелік шырылының өзі іңғәлағаннан гәрі жуан дауысты» деген қызықты әңгімесін тыңдағандығын елімізге белгілі тарихшы, Қайдауыл батыр тұлғасын зерттеуге зор үлес қосқан профессор Зәкраддин Байдосұлы өзінің «Қазан жүрек Қайдауыл» атты еңбегінде сөз етеді [1, 10-б.].

Қайдауыл заманында Шекті, Табын, Тама жұрттары, бір жағынан, Қоқан, Бұхар, Хиуа хандықтары,

бір жағынан түрікпен, бір жағынан Жайық бойындағы орыс-казактарының, бір жағынан башқұрттардың дүркін-дүркін шапқыншылықтарынан, оның үстіне өзара ру, тайпалық қатынастырдың шиеленіскен кезі болатын-ды.

Ел ішінде Көтібар, Қайдауыл батырлар жайлы әңгімелер баршылық. Қайдауыл мен Көтібар ел қорғандары ретінде бірі сыртта болса, екіншісі іште ел ішінде тосқауыл болған. 1787 жылдың маусым айында 38 жасар Көтібар өзінің қалың жасақтарымен, архив деректеріне қарағанда 800-ден аса, Сырым Датұлы бастаған халық-азаттық қозғалысына жәрдем беру үшін аттанғанда Қайдауыл елде қалады екен. Дәл осы арада түрікпендер ханы Пірәлі Шекті, Жетірудың Табын, Тама, Адай ауылдарына Иманулла бастаған басқыншылар жойқын шапқыншылық жасайды. Бұл кездегі Шектінің аға биі Жомарт Тоқпанов енді ғана батырлық даңқы шыға бастаған Қайдауылды қолбасшы етіп, түрікпендермен шайқасуға кіріскен екен. Қайдауыл батыр жау басшысына жекпе-жекке жеті бірдей батырынды шығар деген. Батыр сәске түстен кіші бесінге дейінгі аралықта жеті батырмен жепе-жек шайқаста жеңіп шығады. Атойшы болатын батырларынан айырылып пысы құрыған түрікпендер жер қапқан ерлерінің сүйегін алып елдеріне қайтқан. Сөйтіп Қайдауыл батыр өзінің қаһарман ер екендігін тағы да айқындай түсіпті. Сол кездегі қырғыз руынан шыққан Толыбай жыршы: «Аруағы асып күркіреп, Айдыңа шықты Қайдауыл, Желе-жектеі айқаста, қанын судай ағызып, түсірді жеті батырын, Қаһарлы теке-жәуміттің», – деп жырлаған екен.

Қайдауыл батыр орыс-казактарының қазақ даласында тым еркінсүйін тоқтату, оларға топтаса соққы беру керектігін қажет деп білген. Жайық бойындағы орыс-казактары мен башқұрттар Ресей патшалығына арқа сүйеп қазақ ауылдарына үнемі барымташылық жорықтарын жиілетіп түсті. Соның бірі 1799-1800 жылдары болды. Осы жылдары Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы генерал-лейтенант Лебедевтың хатында көрсетілгендей «В течение 1799 года Оренбургскими киргизцами, а именно Чиклинскими ворами угнато скота, убито людей, захвачены в плен во главе батыром Кайдаулом киргизляр-чиклинского рода от Илецкой защиты, как сообщил подполковник Теплов, с роты гарнизонного угнато 451 лошадей, принадлежачего иррегулярным воискам тамо же службе... Убит один казак и трое ранены», – деп айғақтайды. Ал Елек қорғанысындағы гарнизонның коменданты Теплов сол жылғы қыркүйектің 8-і күні: «Әлімұлы руларының 300-ден аса қарулы қарақшылары жықпылды жерлерге жасырынып шекара бекіністеріне шабуыл жасауға дайындалып жатыр. Олар бекіністерді жаныштап, мүліктерді тонап, малдарды, өсіресе, жылқыларды айдап кетпекші. Бұндай жабайы бүлікшілердің басында Шекті руының қырғыздар бөлімінен Қайдауыл батыр, Аққете руынан – Боққара батыр бар. Әлгілердің қастандық ісіне табын руын

бастаған Тоқпан Исқақов барып қосылыпты. Бұны тез тоқтатпаса Ресей мемлекетінің Жайық шебіне үлкен зиян келіп, ондағы шекаралық горнизондар әлсірейді», – дей келіп, ішкі Ресейден тез әскери жәрдем беруін сұрапты. Осыған қарағанда Қайдауыл тек барымталық жолдағы батыр емес, ол Ресейдің отарлық саясатын түсіне білген және оған қарсы өзіндік жолмен күрескен батыр деңгейінде екендігі шүбә келтірмесе керек.

Қайдауыл батыр қазақ халқының жер қысымына ұшырап, шұрайлы Елек, Темір, Жайық бойының жоғарғы салаларына қоныстануға тыйым салынуы Орынбор өкімшілігінің, соның қарауындағы Жайық, Орынбор атты – казактарының істері деп білген. Сондықтан да олар бастаған Әлім тайпалық бірлестігі күштері Жайық қалашығымен, одан үстіңгі жұрт – Усть-кут, Орск бекіністеріне шабуылдар жасау арқылы қазақ жеріне патшалық өкімшіліктің отарлық саясатын тоқтатамыз деп білді. Сондықтан да ол екеуінің бастауымен Ақбұлақтағы (Шошқакөл) бекінісіне, Жем постысына, Калмыково, Троицк әскери бекіністеріне 1820-1831 жылдары арасында әлденеше рет шапқыншылықтар жасап, ол бекіністердегі гарнизондардың құрал-жарақтарын алып, жылқыларын айдап кетті. Соның бірі 1828 жылы болған. Осы туралы ашылған іс «Дело о нападении Кара-кыргызского отделения...» деп аталады.

XIX ғасырдың 30-жылдарының аяғында генерал-губернатор В.А.Перовский Хиуа жорығына тез қарқынмен дайындала бастады. 1832 жылы Шошқакөл маңында Ақбұлақ, Жем бойында Ембі постысын, бекінісін салып шеп тартты. Перовский 7000 күштік әскери құраммен 1839 жылдың қыркүйегінде Орынбордан аттанбақшы болды. Сөз арасында айта кететін нәрсе ол Шошқакөл маңында салынып жатқан әскери бекіністі Қайдауыл батыр 1832 және 1835 жылдары екі рет талқандап, қазақ елінде әскери бекіністерді салуға қарсылық білдіргені жайлы. Жоғарыда айтылған «Хиуа жорығы» деп аталатын жорықтың ауыртпалығын қазақ елінің көтеруіне тура келді. Барлық әскери құрал-жабдықтарды Хиуаға жеткізу үшін 20 мыңдай түйе қажет болды. Осы түйелерді күту, жүктерді арту, түсіру үшін 8000 қазақ жігіттерін жинады. Орынбордағы патша өкімшілігі осындай лауға алған түйе, жылқылардың я құнын, я жалдау бағасын бермейтін де, олардың көбі зорығудан өлетін. Бұл халыққа келген нәубет еді. Түйе, адамдар жинау Кіші жүздің Батыс бөлігі мен Орта бөлігінің аға-сұлтандары Баймағамбет Айшуақұлына, Арыстан Жантөреұлына тапсырылды. Осы істі шектіліктер мен Табын, Тама ішінде іске асыру Баймағамбет үлесіне тиді. Олар «шаш ал десе, бас алатын», патша үкіметінің саясатын «қан ағыза» жүргізуге машықтанған болатын.

1839 жылдың көктемінде Баймағамбет сұлтан өзінің ставкасын Жем өзенінің жоғарғы бағытына әкеліп қоныстандырды. Сұлтанның әлденеше жіберген жарлықтарына Қайдауыл бастаған шектіліктер түйе беруден үзілді-кесілді бас тартты. Бұған Есет, Нияз, Жәмектер қосылды. Жақайым, Жанғылыш билері түйе, адам бермей Хиуа хандығының шебіне ысырылу саясатын ұстады. Халыққа әбден тізесі батып өшігу отын жандырған, халық-азаттық күресін бастаған Исатай Тайманұлының соңғы күшін талқанда, Исатайды өлтіріп, көтерілісті қанға бөктіре басқан Баймағамбеттен қанды кек алуға кім болса да дайын еді. Осы мақсатпен Қайдауыл батыр 1839 жылдың 22 маусымында Баймағамбет қарауында қанша күш бар екенін білуге Сұлтан ордасына Сартайды арнайы барлаушы қылып жіберді. Ол түн ортасында оралып, 128 ат бар екендігін хабарлады. 23 маусымның бозала таңында Қайдауыл 100 жасақтан тұратын күшімен сұлтан ордасына лап қояды. Алайда сол күні түнде келген бірнеше орыс-

казактары, башқұрттар әскері жауға қосымша қуат береді. Алғашқы шайқастың өзінде қалың жаудың ортасында қалған Қайдауыл ұрыс сала кейін шегінеді. Бір топ башқұрттар мен казактар Қайдауылдың соңына түсті. Оның атын атып түсіріп өзін қоршауға алды. Сөйтіп орыс-казактар мен башқұрттар Қайдауылды шапқылап өлтіреді. Қайдауыл батыр ел, халық, жер намысын қорғап, жаумен алысып қаһармандықпен қаза табады.

Қайдауыл өмірі батырлыққа толы өмір. Ол – ел намысын қорғап бес қаруын шешпей ат, жорық үстінде өмір кешкен тарихи тұлға.

Заманымыздағы бүкіл қазақтың маңдайына біткен жұлдыздарымыздың бірі Дінмұхамбет Қонаев: «*Ұлылық жердің кеңдігімен, таудың биіктігімен, теңіздің тереңдігімен өлшенбейді. Тіпті ел байлығы да, жер асты қазынасы да таразы басын тарта алмайды. Елдің елдігін танытатын да, тарихын жасайтын да, артына өшпес із, өлмес мұра қалдыратын да, оның ұлы перзенттері. Ұлылықтың теңдесі жоқ өлшемі осы*», – деп жазған екен. Сол айтқандай, Қайдауылдың бұл дүниеден өткеніне 175 жылға тақау уақыт өтсе де атының адам жадынан шықпай, оның тарихта салған іздерін топырақ баспай сақталуының өзі оның ұлылығының жемісі.

XVIII ғ. 90-жылдардың аяғында Қаратаудың бергі етегін жайлаған тамадан шыққан Тасыран жырау Кішкенешектілік дарынды жас шайыр Әзімбергенмен сөз жарыстырғанда: «*Шектіден шыққан дейді екі үлек, дүмпіген, жаратылысы туған бөлек. Көтібар – алмас қылыш, ел тірегі, Қайдауыл – сағы сынбас қазан жүрек*», – деген екен [2, 5-6-бб.].

Қайдауылдың ер жүректігі жөнінде тағы мынандай әңгіме бар. «*Бірде оны сынамақ болған біреу жорыққа кеткен Қайдауылдың жолын тосып, осы бейіттерге соқпай өтпес деп, елден түстік жердегі қалың қорымға барып, ақ шүберекке оранып күтіп жатады. Дәл ойлағандай Қайдауыл молаға келіп, құран оқып, қоржынынан піскен дуадақтың етін жей бастайды. Осы кезде көрден «кебінді» кісі шыға келіп, «жеп отырған тамағыңнан маған да ауыстырсаңшы», – дейді. Сонда батыр: «бұл торғайдың еті көптен тамақ ішпеген өлі сен түгел, түсте бір қозының етін бір өзі жеген тірі Қайдауылдың да жұмырына жұқ болатын емес», – депті саспастан [3, 18-19-бб.].*

Қазақ елі, басқа да түркі халықтарындай, соңғы үш ғасыр аясында, Ресей империясының жан түршігерліктей отаршылдығын бастан кешті. Осы кезде сорлы қазақ көрмеді. Ресей патша үкіметінің құтыртып қойған атты-казактарының салған қырғындарын, ашаршылық, ауру-обалары, т.б. геноцидтің бәрін басынан кешірді.

Осы зерттеуімізді қорытындылай келе – Қайдауыл батыр заманның айтулы тұлғасы, Көтібар, Достан, Қаражігіт замандасы, патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы күрескен ел мақтанышы – қаһарман батыры. Қайдауыл батыр қазақ ру, тайпалар арасындағы бірлікті аңсап, сол үшін күрескен ардагер.

1994 жылдың жазында Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы «Сарыбұлақ» ұжымдық кәсіпорнының Шолақжиде өңіріндегі киелі жеріміз «Есет-Дәрібай» кесенесі жанында Көтібардың үзеңгілес серігі, қарулас досы, батыр Қайдауыл Едігеұлына ас беріледі [4, 5-б.].

Біле білгенге бүгінгі Қазақстанның тәуелсіздік алып, дербес мемлекет болуының бастауы – қазақ халқының азаттық жолындағы ғасырлар бойы толассыз күресінде жатыр. Ел басшылары күрескер-батырдың ерлігіне құрмет ретінде Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының бұрынғы Соленьный бекетінің маңында биік күмбезді кесене тұрғызып, бекетке Қайдауыл батыр атын берді, ол болашақ ұрпақтар санасынан мәңгі орын алмақ. Осындай ұлт-азаттық күрес көсемінің ұрпақтарының

бірі ретінде бабамызды мақтан тұтамыз.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются о героизме полководца Младшего Жуза Кайдауыл батыра Едигеулы, проявившем неизгладимый героизм в национально-освободительном движении XIX века.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, восстание, батыр, лидер, политика, история, крепость.

***

This article tells about the heroism of the commander of the Younger Zhuz Kaidauyl batyr Yedigeuly, who showed

indelible heroism in the national liberation movement of the XIX century.

Keywords: national liberation movement, insurrection, hero, leader, politics, history, fortress.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Байдосов З.Б.** Қазан жүрек Қайдауыл. Ақтөбе, 1996. 57-б.
2. **Байдосов З.Б.** Азаттықтың сұңқары. Ақтөбе, 1993. 117-б.
3. **Байдосов З.Б., Төлепбергенов Т.Т.** Есет батыр. Атырау, 1993. 43-б.
4. **Оралбаев М.** Қайдауыл батыр // Облыстық Ақтөбе газеті, 1994 ж. 14- қараша. 4-5-бб.

САБЫР ХАММАДОВ ІШКІ ОРДА ХАНДАРЫ ТУРАЛЫ

Акқали АХМЕТ,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры,
тарих ғылымдарының докторы

1906 жылы Қазан қаласындағы Каримовтар баспасынан шағатай тілінде С.Хаммадовтың «Ішкі Орда қазақ хандары туралы» атты кітапшасы жарық көрген. Аталған кітап бұл күндері Ресей Федерациясы Мемлекеттік кітапхана қорында сақтаулы. Кітап авторы Сабыр Хаммадов деген кім?

Сабыр Хаммадов (архив деректерінде Джабер Хамадов, Джабир Хаматов, Джабир Хамметев – А.А.) 1790 жылы дүниеге келген. 1875 жылдың 11 маусымында 85 жасында дүниеден өткен. Қазан татары. 1840 жылдан тархан. 1842 жылы Жәңгір хан ордаға жақын маңнан 12 мың десятина жерді сыйға беріп, өмір бойы пайдалануға пәрмен шығарған.

Жәңгір ханның Шекаралық комиссияға Сабыр Хаммадовқа ел басқару мәселелерімен шұғылданатын қызмет иесі имам мен ахун атағын беру жөніндегі 1828 жылдың 17 қаңтарында №77 қатынас қағазына сол жылдың 28 мамырында Шекаралық комиссия төрағасы, полковник Генс, хатшы Прибыловский, үстел бастығы Павловский қол қойған №1795 қатынас қағазы бойынша берген жауабында 1824 жылғы берілген жарлық бойынша бекітілген қазы атағымен атала беретіндігін назарға берген [1, 164-п., артқы-п.]. **Ал қазақ қоғамында қазы – мұсылмандық сот міндетін атқарушы, төреші.** Оларды шарияттық құқық негізінде азаматтық және қылмыстық істерді қарау үшін мұсылман елдерінің жоғарғы үкіметі тағайындаған. Олар шарият заңдылығының сақталуын, әдет-ғұрыптың дәйекті орындалуын бақылауға, ал қажетті жағдайда тиісті шара қолдануға құқылы болды.

1840 жылдың 3 маусымында толтырылған формуляр бойынша С.Хаммадов 50 жаста. 1824 жылдан Ішкі Орда ахуны, қазы. Үздік қызметі үшін 1815 жылдың 10 мамырында Бөкей ханнан және 1821 жылдың 1 қазанында Орданы басқарушы сұлтан Шығай Нұрғалиевтен мақтау қағаздарын алған. Татар тілінде оқып, жаза алады. Араб, парсы тілдерін біледі. Ішкі Орда ханы және кейбір сұлтан балаларына аталған тілдерді үйретіп, оқытады. Әйелі Мируфа 37 жаста, баласы Ғабдісаттар 5 жаста, қыздары Бибіғайша 11 жаста, Гүлжамал 3 жаста, Нұржамал 1 жаста деп көрсетіледі [2, 144-п., артқы-п.]. Ол туралы тағы бір деректе Қазан губерниясынан келген Забир Хаметев деген молда Ішкі Ордада 20 жыл ахундық қызмет атқарды. Ахундық қызметке кіріспес бұрын З.Хаметев Жәңгір ханның

балаларына араб, парсы және түрік тілдерінен сабақ берген [3, 63-б.]. Татар және башқұрт молдалары ел арасында тек дін басылары ретінде ғана танылған жоқ, бір жағынан қазақ қоғамының өз ішіндегі руаралық мәселелерді реттеуге, қазақ пен орыс тұрғындары арасындағы шиеленісті мәселелерді шешуде дәнекер болды. Молдалардың осы еңбегі үшін қазақ ақсүйектері әкімшілікке аталған молдаларға атақ пен шен, бағалы сыйлықтар беру жөнінде өтініштер түсіріп отырды. Қазақ руларына патша үкіметінің заңдары мен ережелерін түсіндіріп, елді тыныштық пен сабыр сақтауға көндіру болатын. Оның мысалы 1840 жылдың 9 қазан күнгі Ішкі Орда рубасылары мен старшындарды марапаттауға ұсыну туралы тізімде 17-ші болып С.Хаммадов тіркелген. **Оның атқарған қызметі туралы Жәңгір хан: «Ордада дін өкілі ретінде 25 жылдың үстінде қызмет етеді, 1824 жылдан қазы. Үлгілі өмір сүру қағидасын ұстанады, ағартушы Сабыр қазы қазақ халқының басшылыққа және орыс үкіметіне бағыну ісі мен берілгендігіне сіңірген еңбегі зор. Хан өз тарапынан қазыны Алтын ленталы Андреев медалына және тархан атағын беруге ұсынған»** [4, 9-п.].

Ал 1845 жылдың тамыз айында Жәңгір ханның зайыбы Фатима ханымның өсиетіне куәлік етіп, қол қоюшылардың бірі осы Сабыр Хаммадов болатын. С.Хаммадов өсиетке өзінің мөрінен басса, ал ноғай руы үйсін бөлімінен тағайындалған молдасы Айтуған Мустафанов болса бармағының таңбасын басқан [5, 5-п.].

Ішкі Орданың басқарушысы сұлтан Әділ Бөкейхановтың 1845 жылдың 13 қараша күнгі Ордадағы почта станцияларын ұстаушылар туралы берген мәліметі бойынша Элтон көліне дейінгі почта станциясын ұстаушылардың қатарында ахун С.Хаммадовта аталады. Почта станциясы орналасқан аумақта ханның сыйға тартқан хуторы бар екендігін атап өтеді [7, 54-55-пп.]. Ішкі Ордадағы мұсылман дін басылары тізімінде көрсетілгендей ахун һәм тархан Сабыр Хаммадов жеке үйінде тұрады, жалақы алмайды. Ханнан айтарлықтай сыйлықтар алып тұрды, жері мен 4 мың рубль ассигнациясы, өте малға жайлы шөбі шүйгін жері мен ағыл-тегіл шабындығы бар. Осы жерлерден жылына үш және одан да көп мыңдаған рубль ассигнация түседі деп жазылған [7, 51-п.]. 1850 жылдың 23 желтоқсанында Ішкі Орда істерін Уақытша басқару кеңесінің тарапынан

Орынбор шекаралық комиссиясына Ішкі Ордадағы молдалар мен метрикалық (туу актісінің) кітапшасы туралы жолдаған мәліметте Орынбор мұсылман діни басқармасына Орда да метрикалық кітапшаны жүргізуді Ставкадағы мешіт ахуны С.Хаммадов ұсынғаны назарға берілген [6, 6-п., артқы п.].

Екіншіден, барлық тіршілік құбылыстары Алла Тағаланың қолында екеніне, күнәлі істері үшін оның қарғысына ұшырайтынына мұсылман кәміл сенеді. Осы сенім – оны жаман істерден тежеуші және дұрыс жолдан, имандылықтан шықпауына себепші. Сондықтан да «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген қағиданы ұстанған ахун С.Хаммадов «Ішкі Орда қазақ хандары туралы»* кітапшасында [8] сөз басын:

«Бисмилла рахман рахим! Жаһанда туылған істерден саған бір-бірден хабар беремін, нелер келді, нелер кетті, оны сізге айтайын. Егер құлақ салып, ыждағаттықпен тыңдасаңыздар, жаһан ахуалын жүйелеп айталық. Қани Адам сафи алла және Нұх нәби алла Һәм Ибраһим Халел алла бұлардың бәрі өткен. Жеті ықылымға патша болған, өкім өткен, аң-құстарды басқарған Сүлеймен де о дүниеге сапар шеккен. Дүниені билеген Ескендір шаптың зұлматқа кіретін, өмір бұлағын ішетін жайы тозаққа айналған. Дүние бағына келген Мұхамед Ахмет нәби біраз уақыт байсалды өмір кешіп, ол да өмірден озған. Әбубәкір, Омар, Ғұсман, Кіна Хайдар, Әли, Шаһан, Хасен, Хұсайын, екі Шабан бұлар да фәниден көшкен. Хандар да, әйелдері де бұл дүниеден опа таппай фәни дүниеге аттанған»,– деп бастайды.

«Адамды жалғыз сатыда қарап зерттеу обал, оны әр деңгейде, әр мазмұнда қарастыру қажет»,– деген екен кезінде Қожа Ахмет Иассауи бабамыз. Сол айтқандай кітап авторы кие қонған Әбілқайыр бабаларының ісін білігімен емес, саяси күрескерлігімен, қайталанбас өнерімен жалғастырған қалың әулет туралы ахун С.Хаммадов өз жазбасында Кіші жүз хандары Әбілқайыр, Нұрәлі, Ерәлі, Есім, Айшуақ, Мірәлі, Бөкей, Шығай, Шерғазы, Жәңгір хандардың да пенде ретінде бұл фәниден өткендігі туралы: «... Тағы Шыңғыс хан нәсілінен тараған нешелеген хандар мәңгілік таппай, бұл фәниден бәрі де өткен. Олардың бәрінен бері баһадүр хан Әбілхайыр бұл фәниде шейт болып, о дүниеге көшкен. Оның ұлдары Нұрәлі, Ерәлі хан бәрі де дәурен сүріп, өмірден өткен. Есім де палуан еді Кіші жүзге хан болып, ақыры шейт болып, ол дүниеге сапар шеккен. Тағы Айшуақ билік құрған, оған да ажал-нәубет жетіп, бұл дүниеден өткен. Және Нұрәлі хан ұлы Мірәлі түркіменге хан болып, о да бұл дүниемен қоштасқан. Айшуақ баласынан Шөжантөк (Шабак – А.А.) баһадүр хан заманында дәурен сүріп, шейт болған. Нұрәлінің ұлы Бөкей хан Нарынқұмды билеп, біраз уақыт дәурен сүріп, бұл дүниеден өткен. Бөкейден соң Шығай сұлтан Нарынқұмды билеп, хан ісін ада қылып, ақыры ол да қайтыс болған. Шерғазы хан талай заман дәурен сүріп, қартайып барып, ажал құрығына ілінді»,– деп жазды.

Ішкі Ордаға 20 жасында келген Сабыр Хаммадов Бөкейдің көзін көріп, шапағатына бөленген ахун. Бөкей хан туралы: «Әсіресе, Бөкей хан атасы – бір жас хан еді, бұл фәниде жарғақ құлағы жастыққа тимей, тез дүниеден өтті. Оның қайратынан дәйім жұрт байсалды өмір кешіп, шаттанып, сүйініп кетті. Көрегендік танытып өзара сыйласып, жетімдерге шапағатын төгіп, рақымдықпен өмірден озды. Бұлардың қай-қайсысын айтсақ та Жаһангер хандай қоңыр қалта емес еді, аты құраннан алынған, баянды қоғам құрып, шапағатын төгіп, бұл өмірден өтіп кетті. Мұндай бірде-бір хан болған емес, бұндай көркем сұлтан туылмады, жалғыз өзі болып өмірден озды...»,– дейді.

Одан әрі ол: «Өзінен кейінгі хан тағына ұлын отырғызып кетті, есімі Сақыпкерей еді... ажал-нәубет оған да келді... қайыр-шапағатты көп беріп, аруағы разы болды.

1849 жылы саратан айының 10-ында қайтыс болды, *нижра бойынша 1265 жылы, жасы 21-де жолда жаны үзіліп, дүниеден өтті, алып келіп жамағат болып жерледік. Құдай оңдап, иманы саламат болсын! Шыңғыс хан әулетінен тарайтын Сақыпжан өмірден озды. Оның жағдайы біле-білсек бізге ғибарат. Ол намысты, жүректі еді, неше түрлі өнерді үйреніп, біліп кетті. Сұлулығында, ақ көңілділігінде, адамгершілігінде, шарапатында, өнерлілігінде, басшылығында бұған жететіндер болмаушы еді. Оның мұнша өнері – шешендігі мен кең пейілдігінде алдына жан салмай кетті»,– деп көрген-білгендерін жазып қалдырды. Сақыпкерей Жәңгірұлы 1847 жылы Петербургтің паж корпусын үздік бітірген болатын.*

Адам баласы Алла Тағала берген ғұмырында жақсылығы мен зұлымдығын, адалдығы мен жамандығын, ар алдындағы әділдігі мен ғайбатын таразылап, Алладан кешірім сұрау мұсылман мойнындағы ең басты парызың бірі. Осыған орай автор: «Ой, сұлтандар келіңдер, ынтымақтасыңдар. Айтқандарың оған жетпес, сіз бен бізге ғибарат жетер. Келіңдер енді, өткеннен ғибарат алыңдар..., бір күні сізге де нәубет жетер. Егер ажалға шара болса, Жәңгір хан барлық малын, жерін беріп, ажалдан аман қалар еді, көрдіңіздер ханнан кімдер өлді, жолдасынан біразы бар, бәрі сіз бен бізге ғибарат. Егер ажал болмаса еш адам өлмес еді, сіз бен бізге ғибарат. Әділетті іс қылыңдар, зұлымдықтан аулақ болыңдар. Егер жылатсаңыз бір күні көз жасы түбіңе жетер, құдайдың өміріне бойынсын, нақтың қазасына риза бол, сіз бен бізге ғибарат жетер. Егер жапа шексеңіз, ашаршылықта дәм таттырғанды еске алыңыз. Адамдар мұны естіңдер, зұлымдықты қыла көрмеңдер. Егер зұлымдық қылсаңдар патша ағзам тарапынан бір күн қолды боласың»,– деп тұжырымдайды.

1845 жылдың 11 тамызында Жәңгір хан кенеттен қайтыс болғаннан кейін, Орда біржола хансыз қалғанда патша үкіметі тарапынан Уақытша кеңес құрылды. Оның басшылығына Әділ сұлтан Бөкейхановты тағайындаған болатын. Осыған орай С.Хаммадов: «Уәли болған Әділ сұлтан уалайаты тыныш, әділдігі ұзағынан болсын, аты затына сай ғұмыр кешсін, саясатта сондай күндерді нәсіп етсін»,– деп жазды кітапшасында.

Кітапшаны кім жазғаны туралы: «Бұны жазғанның кім екенін білмеуші болсаң, Нарын құмын жайлаған елге имам болған, марқұм Бөкей ханның тірісінде 1810 жылдан ұстаздық еткен. Егер атын сұрасаңыз, оның аты – Жабір бин Хаммед, Хажытархандық. Жаһангер хан заманында үйренген дұғаны айтайық, бізге әумин деңіз...»,– деп тәмамдайды.

*Кітапшаны аударған Қытай Халық Республикасы Орталық Ұлттар университеті қазақ филологиясы факультетінің доценті, т.ғ.д. Д.Әбділәшімұлы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), І-78 қор, 1- тізім, 20-іс.
2. ҚР ОМА, І-78 қор, 4-тізім, 178-іс.
3. **Адилова Ф.А.** Қазақ қоғамының саяси өміріндегі Орынбор мұфтилігінің орны мен қызметі (XVIII ғ. аяғы – XX ғ. басы): т.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2010. -147-б.
4. ҚР ОМА, І-4 қор, 1- тізім, 2126-іс.
5. ҚР ОМА, І-4 қор, 1- тізім, 5437-іс.
6. ҚР ОМА, І-4 қор, 1-тізім, 5504-іс.
7. ҚР ОМА, І-4қор, 1 - тізім, 5440-іс.
8. **Хаммад С.** О ханах Внутренней Орды – Казань, 1906.

ҚАЗАҚ МҰНАЙЫНЫҢ АБЫЗЫ

Болат НЫҒМЕТОВ,
тарих ғылымдарының кандидаты,
С.Өтебаев атындағы
Атырау мұнай-газ университеті

Еліміздің тәуелсіздік жылдарында әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени салаларда жеткен табыстары ұшан-теңіз. Ендігі мақсат – келер ұрпаққа осындай жетістіктерге жетудің қыр-сырларын тереңірек ашып, негізгі қағидаттарын ұғындыру. Қазақ Елінің сан ғасырлық тарихындағы ұрпақтар сабақтастығын жете баяндап, барша бабаларымыздың келешек ұрпақтың қамы үшін, еліміз, жеріміз үшін аянбай еңбек еткендігін зерделеу. Қазіргі таңда Елбасымыз еңбек қоғамына қарай нық қадам жасалғандығын, өздерінің қарапайым еңбегімен көпке өнеге болған адамдарды ұлықтау қажет екендігін баса айтты. Міне, осындай ұлы тұлғалардың бірі, бірегейі – жерлесіміз, қазақтың алғашқы мұнайшы-инженері, мемлекет және қоғам қайраткері Сафи Өтебаев.

Сафи Өтебайұлы 1909 жылдың 25 мамырында Атырау облысы, Қызылқоға ауданының Қарабау ауылында кедей-шаруа отбасында дүниеге келді. Әкесі Өтебай 1860 жылы Қарабау өңірінде кедей шаруа Баспайдың отбасында дүниеге келеді. Ата-анадан ерте айырылып, жетімдіктің тауқыметін көрген ол еңбекке он екі жасынан бастап араласқан. Өтекең құдай қосқан қосағы Рахима екеуі өмірге он бір перзент әкелді. Көлденең ажалдан аман қалған сегіз баланың барлығы, Ғұсман, Айша, Омар, Қали, Бәтима, Қабі, Нұрым, Сафи ер жете келе, мұнай кәсібіне араласып, Қазақстан мұнайын игеруге тікелей атсалысты. Жастайынан дарынды, зерек, ата-анасының кенже ұлы Сафи ағамыз өмірдің ащы-тұщысын ертерек зейініне түйе білген. Әкесі Өтебай өмірдің ағысын анық сезіп, болашақта білім алған жастардың заманы болатындығын болжап, кішкене Сафиді 1921 жылдың тамыз айында Доссор ауылындағы бастауыш мектепке берді. Ал, одан кейін ағамыз 1925 жылы Доссордағы фабрика-зауыт училищесінде слесарь мамандығы бойынша оқуын жалғастырды [1, 1-20-пп.]. Сол жылдары оқу үрдісінде сегіз сағаттық білім негізі орын алды, оның төрт сағатында теориялық білім берілсе, төрт сағаты мастерскойда тәжірибе ретінде өткізіліп отырды. Қазіргі кезде жаңалық деп енгізілген дуальдік оқу үрдісі ХХ ғасырдың басында қазақ мұнайының атамекенінде кеңінен қолданылған. Міне, осылайша білім мен тәжірибені қатар тоқыған Сафи ағамыздың болашақ мамандыққа деген құлшынысын арттырған оқиға – 1927 жылы Доссорға Әзірбайжан Республикасынан мұнайшы мамандардың келуі. Жас маман бұрғышының көмекшісі болып, №301, 302, 303, 304 бұрғылау қондырғыларында айтулы мамандармен қоян-қолтық қызмет атқарды. 1928 жылы училищені аяқтағаннан кейін, Орынбор қаласындағы жұмысшы факультетіне түсіп, оны 1930 жылы бітірді. Факультеттің қазақ бөлімінде мұнайлы өлкенің ондаған жастары білім алды. Олар: Жұмабаев Шағыр, Досқарин Тоққожа, Өтебаев Сафи, Басбаев Күзенбай, Исенов Мұқамбет, Қарымсақов Сапар, Сағындықов Рақымжан [2,152-б.]. Сол

жылдары білімі, даярлығы жеткен әрбір жас жоғары оқу орындарына түсуге ұмтылды. Міне, осындай мүмкіндікті қазақ жастары пайдаланып, Сапар Қарымсақов 1927 жылы тау-кен академиясына, С.Өтебаев 1930 жылы Бакудегі тау-кен институтына, ал Мұқамбет Исенов 1931 жылы Москвадағы мұнай институтына түсіп студент атанған [3,86-б.]. Сафи Өтебайұлы 1931-1935 жылдары Әзірбайжан Республикасындағы мұнай институтында жоғары білім алды. Мұнда Сафи ағамыз институттың үздік студенті, мұнай факультетінің комсомол ұйымының хатшысы, қоғамдық жұмыстарға белсенді қатысып, оқу үлгерімі және тәртіп жағынан, студенттердің алдыңғы қатарында болды. Ол заманда «қоғамдық жұмыс сенің жеке өміріңнен қымбат» деген жазылмаған қағида болды. Сафи Өтебайұлы – Әзірбайжан жоғары оқу орындары тарихында оқыған алғашқы қазақ ұлтының өкілдерінің бірі.

XX ғасырдың 30-жылдары Қазақ даласына нәубет әкелді, аштықтан қаншама бауырларымыз қырылды. Сол жылдары жоғары оқу орындарында оқыған студенттерді аштықтан құтқарған, оқу үшін төленетін шәкіртақы еді. Кеңес заманын әр ұрпақ өзінше бағалар, бірақ та, кедей, шаруа балаларына жоғары оқу орындарында оқуға мүмкіндік бергендігін ұмытуға болмайды.

Сафи ағамыз 1935 жылы институтты аяқтағаннан кейін туған жері Қазақстанға өз еркімен сұранып, «Ембімұнай» өндірісіне жолдама алды. Ембі мен Мақат мұнай кеніштерінде өз қызметін бастады. Өз жұмысына талапшыл, көрген, тоқығаны мол жас маман өз жұмысының хас шеберіне айналды. Міне, осындай іскерлігін бағалаған мұнай өндірісінің басшылығы 1937 жылы «Ембімұнай» тресінде аға инженерлік қызметке тағайындады. 1938 жылдың 24 маусымында Бақсай ауданынан Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына сайланды. Бұл үлкен жауапкершілік және жас маманға деген қамқорлық деп те түсіну керек сияқты. Өйткені, Сафи ағамыз жұмысқа деген ерекше құлшыныс танытып, соғыс жылдарының қарсаңында және Ұлы Отан соғысы жылдарында қажырлы еңбегімен мұнайшылардың еңбегін тиімді ұйымдастырып, жұмылдырып, Жеңіс үшін, Отан үшін, майдан үшін деп Ембі мұнайын соғыс қажеттілігіне еселей өндіріп, жеңісті жақындата түсті. Көптеген мұнайшылар Отан алдындағы қажырлы, ерен еңбектері үшін орден, медальдармен мадақталды. Олардың ішінде Сафи Өтебайұлы болды. 1942 жылы «Құрмет белгісі» мен «Отан соғысы» ордені және соғыс жылдарындағы «Еңбегі үшін» медалімен марапатталды. Құлсары, Мақат, Комсомол мұнай кеніштерінде тонналап өндірілген мұнайдың оңайлықпен игерілмегені бәрімізге аян. Бұл жерде қарапайым мұнайшылар мен жұмысшылардың, еңбеккерлердің сөзсіз ерліктері жатыр. Сафи ағамыз үшін мұнайшылардан алған жоғарғы баға, ұмтылмас, ерекше сезім ұялататын оқиға 1947 жылы 16 ақпанда оны жерлестері

мен әріптестерінің Жылыой ауданынан Жоғарғы Кеңеске депутаттыққа сайлауы еді.

1945-1951 жылдары Кеңес үкіметі мен партия ұйымы Сафи ағамызға үлкен сенім артып, Жылыой ауданының бірінші хатшысы қызметіне тағайындады. Соғыстан кейінгі жылдар еліміз үшін ең бір қиын шақ болды. Осы жылдары Сафи ағамыз жаңа мұнай кеніштерін іздестіріп, оларды игеру үшін біраз күш салды. Орталық пен жергілікті жерлердегі көптеген проблемаларды көре біліп, олардың шешілуіне өзіндік үлесін қосты. Осы өңірде тек мұнай кәсіпшілігін емес, ауыл шаруашылығын дамыту, ауыз су мәселелерін шешуде табандылық көрсетті. Қаратон, Мұнайлы, Тереңөзек кеніштері осы жылдары игерілді.

Сафи Өтебайұлы 1951 жылы Гурьев қаласында орналасқан «Қазақстанмұнай» бірлестігіне басшылыққа тағайындалды. Осы жылдардан бастап, Маңғыстау түбегін зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Өйткені, болашақтың мұнай кеніштері Сафи ағамыздың болжамы бойынша осы жерде ашылу керек еді. Мұндай шешімге келуінің себебі, ғылыми негіздерге сүйене отыра, сол кездегі тың ізденістерді пайдаланып, оны дәлелдеуде еді. 1951 жылы «Маңғыстаумұнайгазбарлау» тресі құрылып, мұнай кеніштерін барлау, іздестіру бағытында кең ауқымды жұмыстар басталды. Осы жылдары Кеңес үкіметі экономикалық-шаруашылық салаларында реформалар жүргізді. 1957-1965 жылдары партия мен үкімет қаулыларына сәйкес одақтық министрліктер таратылып, Халық Шаруашылық Кеңестері құрылды. Осы жылдары Сафи ағамыз Гурьев, кейіннен Батыс Қазақстан Халық Шаруашылық Кеңестерін басқарды. Бүкіл өңірдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәселелерін шешуде өзінің білімі мен біліктілігін, күш-жігерін аямады. Еліміздің өркендеуіне сол кезеңде жаңа мұнай кеніштері ауадай қажет еді. Табиғатынан болашақты болжай алатын Сафи ағамыздың назары үнемі Маңғыстау түбегіндегі табиғаттың тылсым байлығын ашудың барлық жолдарына түсті. Сонау 50-жылдары басталған мұнайды бұрғылау жұмыстары, 1961 жылы 5 шілдеде Жетібай мұнай кен орынының №6 қондырғысынан алғашқы Маңғыстау мұнайы атқылап, өз нәтижесін берді. Мұның өзі Маңғыстау түбегінің болашағын айқындап берді. 1963 жылдың 12 желтоқсанында «Маңғышлақмұнай» бірлестігі құрылып, Өзен, Жетібай мұнай кеніштерінің игерілуіне жол ашты. Осы жұмыстардың бас қасында Сафи ағамыз тұрды. 1965 жылдың 10 шілдесінде Маңғыстау мұнайының алғашқы эшелоны Гурьев мұнай өңдеу зауытына жөнелтілді. Бұл үлкен қажырлы еңбектің жемісі еді. 1965 жылы Халық шаруашылық Кеңестер таратылып, орнына одақтық министрліктер қайта құрылды. 1965-1971 жылдары Қазақстан үкіметінің ұсынысымен Сафи Өтебайұлы Ақтау қаласында орналасқан жаңадан құрылған «Қазақстанмұнай» бірлестігін басқарды. Міне, Сафи ағамыздың өткен жолдарының ізінен сол уақытта Қазақстан мұнай өндірісінің негізі қаланды деп айтуға негіз бар. Осы жылдары Боранкөл, Прорва, Кеңқияқ, Жаңажол, т.б. мұнай кеніштері ашылып, ел игілігіне жұмыс жасады. Маңғыстау өңіріндегі Ақтау, Жаңа-Өзен қалаларында әлеуметтік-мәдени нысандар, өнеркәсіп орындары ашылып, халықтың тұрмыс тіршілігі жақсара түсті.

Сафи ағамыз 1971 жылы зейнеткерлікке

шыққаннан кейін де өзінің тәжірибесін, білімін еліміздің дамуына арнады. 1972-1980 жылдары Қазақ Мемлекеттік ғылыми-техникалық ақпараттық институтында директордың орынбасары қызметін атқарды. Сафи Өтебайұлы барлық саналы ғұмырында өзінің бар тәжірибесін, үлгі-өнегесін, жас ұрпаққа бере білді. Оған дәлел, Сафи ағамыз Атырау өңіріне келген сайын мұнайдың жүз жылдығы, т.б. шараларда міндетті түрде Атырау мұнай және газ институтының ұжымы мен студенттерімен кездесуді дәстүрлі үрдіске айналдырды. Осындай бір кездесуде студенттердің «көп жасаудың сыры неде?», – деген сұрағына ойлана жауап бергені есімізде. Сафи ағамыз «таза еңбек, адамдарға қол ұшын беру, жақсылық жасау, таңдаған мамандықты толық меңгеру, оны құрметтеу, адал қызмет ету» деген болатын. Әрине, Сафи Өтебайұлының Отан алдындағы еңбектері лайықты бағаланды. Атап айтсақ, Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері (1969), КСРО «Құрметті мұнайшысы», «Ленин», «Еңбек Қызыл ту», «Қазан революциясы», «Отан», I дәрежелі «Барыс» ордендерімен және медальдарымен марапатталған [4]. Сафи Өтебайұлы ағамыздың өмір жолдарына үңіле отыра алатын тағылымдарымыз – алдына мақсат қойған адам өз болашағының иесі, ел игілігі үшін аянбай бар күш-жігерін, білімі мен біліктілігін, маңдай терін төккен азамат оның жемісін де көретіндігіне куә болдық. Қорыта келе, мемлекет және қоғам қайраткері, алғашқы мұнайшы-инженер, жерлесіміз Сафи Өтебайұлы Өтебаев есімі – Қазақстан Республикасы үкіметінің 2019 жылғы 14 ақпанындағы №64 қаулысына сәйкес, Атырау мұнай және газ университетіне берілуін барша отандастар, мұнайшылар қауымы зор ризашылықпен қабылдады.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается роль С.У.Утебаева как одного из основателя нефтяной промышленности Казахстана. Также раскрывается его роль как видного государственного и общественного деятеля, первооткрывателя нефтяного Мангышлака и наставника всех кадров нефтяной отрасли.

Ключевые слова: Доссор, рабочий факультет, нефтяная промышленность, Совет народного хозяйства, Мангыстауская нефть.

SUMMARY

This article describes the role of S.U.Utebayev as one of the founders of the oil industry in Kazakhstan. It also examines his role as a prominent statesman and public figure, discoverer of oil Mangyshlak and mentor of all personnel in the oil industry.

Key words: Dossor, working group, oil facility, Council of National Economy, Mangystau oil.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. АОММ. 193-қор, 4-тізбе, 16-іс, 1-20-пп.
2. **Бердіғожин Л.** Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібі: кадрлық әлеуеті: Алматы: «Өлке», 2012. – 368 бет.
3. **Мұқтар Ә.** Қазақ мұнайының тарихы. – Атырау, 2004. – 188 б.
4. **Сафин Н.** Өтебаев Сафи (өмірбаян деректері). – Алматы, 2006: Сафи Утебаевич Утебаев // Нефть и газ. – 1999. – №2: -2004. -№2.

ҰЛЫ КҮЙШІ-КОМПОЗИТОР ДӘУЛЕТКЕРЕЙ ШЫҒАЙҰЛЫ (Туған жылы мен туған жері туралы нақты деректер)

Аманкелді ШАМҒОНОВ,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры,
ҚР Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, ҚР үздік өлкетанушысы

Қазақ халқында өлмес мұралары мен тарихта есімдері алтын әріппен жазылып қалған күй өнерінің алыптары көп-ақ. Солардың бірі және бірегейі, лирикалық күй жанрының негізін салушы Дәулеткерей Шығайұлының атақ-даңқы тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл дүние жүзіне белгілі.

Өкінішке орай, ХХ ғасырда ұлы күйшінің туған жері, туған және қайтыс болған жылдары туралы әр түрлі деректер айтылып келді. Солардың кейбіреулері мынадай: кезінде Дәулеткерей Шығайұлы 1799 жылы туған деген пікір болған. Осы пікір негізінде 1939 жылы күйші-композитордың туғанына 140 жыл, 1949 жылы оның 150 жылдығы республикамызда кең түрде аталып өткен; 1961 жылы Алматы қаласында басылып шыққан “Күйлер” атты жинақтың алғысөзінде: *“Д.Шығайұлы 1821 жылы бұрынғы Бөкей хандығында Қарамола (қазіргі Бөкей ордасы ауданы аумағында – А.Ш.) деген жерде туған”*,– деп жазылған. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Бекмаханов 1966 жылы шыққан “Очерки истории Казахстана XIX века” деген кітабында да *“Дәулеткерей 1821 жылы Бөкей хандығында туған”*,– деп көрсетеді. Күйшінің туған жылы мен туған жері туралы Б.Ерзакович, А.Жұбанов және басқа да зерттеуші ғалымдардың пікірлері де бір-біріне қарама-қайшы. Ал, Қ.Ахмедияровтың авторлығымен шыққан “Жігер” атты кітапта Дәулеткерей 1814 жылы туған делінген. Ж.Ақбай “Радуга Ақжайық” атты кітабында ұлы күйші 1814 жылы туған деген пікірді қостайды.

Ал күйші-композитордың туған жылы туралы мәселеге біржола нүкте қойған – белгілі өнертанушы-ғалым Петр Василийұлы Аравин. Ол Дәулеткерей Шығайұлының 1821,1814 жылдары туғандығы туралы пікірлерді толықтай теріске шығарды. 1984 жылы Москва қаласында басылып шыққан “Даулеткерей и казахская музыка XIX века” деген монографиясында өнертанушы ғалым былай деп жазады: *“1853 жылы Ішкі (Бөкей) ордасын басқару жөніндегі Уақытша кеңес “Ішкі қазақ ордасындағы руларды басқарушылардың тізімін” жасаған. Сол тізімнің 14-ші санында: “сұлтан Дәулеткерей Шығайұлы 33 жаста, 1852 жылғы 21 ақпаннан бері уақытша Ноғай руын басқарады”*,– деп көрсетілген. Егер 1853 жылы Дәулеткерей 33 жаста болса (1853-1833=1820), онда оның туған жылы 1820 болып шығады. Автор сонымен бірге осы мәліметті мына архивтен алдым деп оларды қоса көрсеткен. Олар: Қазақ ССР мемлекеттік архиві, 78-қор, 2-тізбе, 10-іс, 5-б-парақ; және 4-қор 1-тізбе, 5669-іс, 4-парақ. Олай болса Дәулеткерей Шығайұлының туған жылын архивтік құжатқа сүйене дәлелдеген П.В.Аравиннің ұлы композитор 1820 жылы туған дегені бірден-бір дұрыс

пікір екендігі еш талас тудырмайтын ақиқат болып табылады. Демек, биыл ұлы күйші-композитордың туғанына – 200 жыл толып отыр.

Ендігі мәселе – Дәулеткерейдің қай жерде туғандығы туралы. ХХ ғасырдың 80-жылдарының орта кезіне дейінгі баспадан шыққан еңбектердің қай-сысында да Дәулеткерей Бөкей хандығында, оның ішінде қазіргі Батыс Қазақстан облысының батыс аймағында туған деген пікірлер айтылып келді. Ал Ж.Ақбай жоғарыда аталған “Радуга Ақжайық” деген кітабында: *“Дәулеткерей Каспий теңізінің жағалауында Астрахань облысының аумағында туған”*,– деп көрсетеді. Ал З.Қабылдинов пен А.Қайыпбаеваның “Атамұра” баспасынан шыққан 8-сыныпқа арналған “Қазақстан тарихы” оқулығынан *“Дәулеткерей Шығайұлы “Қарамола” деген жерде дүниеге келген”*,– деген сөйлемді көреміз. Мұның өзі Қазақстандағы мектептерде ұлы күйшінің туған жері туралы оқушыларға жаңсақ мәлімет берілгендігін көрсетеді. **Шын мәнінде Дәулеткерейдің туған жерін дәл көрсеткен өнертанушы ғалым – П.В.Аравин.** Оның 2008 жылы Алматы қаласындағы “Өнер” баспасынан шыққан “Даулеткерей и казахская домбровая музыка XIX века” атты кітабынан мынадай жолдарды оқимыз: *“... новые архивные документы открытие нами... свидетельствует что Даулеткерей родился не в местности Карамола, а на побережье Каспия недалеко от ватаги Коневской, где находилась ставка Шигаия и где он проживал в последние годы жизни...”* (46-б.).

Ұлы күйшінің өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалым П.В.Аравин айтып отырған Коневе деген село Атырау облысының Құрманғазы ауданының тұрғындарына жақсы таныс. Бүгінде ол селоның орны кезіргі Құрманғазы ауданының орталығынан шығысқа қарай 10 км жерде, Атырау-Астрахань автомобиль жолдары бойында көрініп жатыр. ХХ ғасырдың 50-жылдарының аяғына қарай Көнеу (қазақтар солай деп атайды – А.Ш) өзегіндегі судың тартылуына және бала оқытатын орысша мектептің жабылуына байланысты селоның негізінен славян ұлтынан тұратын халқы аудан орталығы Гониюшкин селосына қоныс аударды. Сөйтп, біржарым ғасырдай өмір сүрген Коневе елді мекені тарих сахнасынан біржола кетті.

Бұл жерде ерекше көңіл аударатын жәй – П.В.Аравиннің Дәулеткерейді *“Коневе батағасына жақын жерде орналасқан әкесі Шығайдың ордасында дүниеге келді”*,– деуі. Осы жерде мына жайды атап өткеніміз жөн. Бөкей хан қайтыс болғаннан кейін баласы Жәңгір ер жеткенше 1815-1823 жылдар аралығында хандықты уақытша Бөкейдің інісі Шығай басқарды. 1820 жылдың 28 қаңтары күні сұл-

тан Шығай Астрахан губернаторына хат жазып, қарауындағы қазақтарды отырықшылыққа көшіруде үлгі көрсету мақсатында өзіне ағаш үй салдыратынын мәлімдейді. Көп кешікпей Шығай сұлтанның еңселі ағаш үйі де дайын болады. Ішкі орданың басқа қазақтары да осы жерге ағаштан үй салдырып, орныға бастайды. Кезінде Бөкей ханның ордасында болған Дон казак әскерлерінің командасы, енді сұлтан Шығайдың ордасында болып, оған қызмет етеді. Шығай сұлтан мен оның отбасы орыстармен, украиндықтармен достық қарым-қатынаста болады. Мұның өзі Дәулеткерейдің орысша және мондолин, балалайка сияқты музыкалық аспаптарды үйренуіне қолайлы жағдай жасайды. Осылайша Шығай сұлтан ордасының негізі қаланған 1820 жылы болашақ күйші Дәулеткерей де осы жерде дүниеге келген.

1824 жылы Бөкей ханның мұрагері Жәңгір хан тағына отырғаннан кейін Шығай сұлтан мемлекеттік қызметтен біржола босайды. Оған қоса императордан, Каспий теңізінің солтүстік-батыс жағалауын жалға алған граф Безбородько осы кезде сұлтан Шығайдан бұрынғы орда орналасқан жерден кетуін үзілді-кесілді талап етеді. Суы мол, шөбі шүйгін жерден шағыл басқан қырға көшіп барған Шығайдың малы қырылып қалады. 1825 жылдың қараша айында сұлтан Шығайдың өзі де дүниеден өтеді. Осылайша Дәулеткерей 5 жаста әкесінен жетім қалады. Әкесі өлгеннен кейін Дәулеткерей Шеркеш руының басқарушысы, немере ағасы Меңдігерей Бөкейхановтың қолында тәрбиеленеді. Ішкі ордада малы мен жері, дүние-мүлкі жағынан Жәңгірден кейін екінші орында болған Меңдігерей інісі Дәулеткерейді болашақта ірі ел басқарушы сұлтан болуға тәрбиелейді. Дәулеткерейдің әкімшілік қызметпен шұғылдануына XIX ғасырдың 50-жылдарында Ішкі орданы басқару жөніндегі Уақытша Кеңесті Г.В.Вашенконың басқаруының үлкен әсері болды. Оның қолдауымен Дәулеткерей 1852 жылы Ноғай руының басқарушысы болып тағайындалады. Осы кезде Дәулеткерей атақты домбырашы, композитор Беріш руының Бегіс бөлімінің бұрынғы старшинасы Мүсірәлі Бердиевпен кездеседі.

1836-1837 жылдары Ішкі ордадағы И.Тайманұлы бастаған көтеріліске белсене араласқаны, патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шыққаны үшін қызметінен қуылған М.Бердиев бұдан былай Дәулеткерейдің өнер жолындағы жетекшісіне айналады. Күйші-сазгер М.Бердиевтің Дәулеткерейдің өнердегі ұстазы болғандығын Дина Нұрпейісова да растайды.

1854 жылы жазда Бөкей ордасына Орыс Географиялық қоғамынан келген арнаулы экспедицияның құрамындағы суретші Р.Чередеев киіз үйде домбыра тартып отырған Дәулеткерейдің суретін салады. Бұл сурет Санкт-Петербург қаласындағы архивте сақтаулы.

Қазақ делегациясы құрамында Петербургке барып қайтқан күйші-сазгер Дәулеткерей өміріндегі 1859 жыл ең ерекше жыл болды. Ол Н.Новгород қаласында, Москвада Үлкен театрда болып, Вердидің “Травиата” операсын тамашалайды, астанада делегация мүшелерімен бірге суретке түседі. Петербургке саяхат Дәулеткерейдің қоғамдық, демократиялық көзқарасының қалыптасуына зор әсерін тигізеді. Осы жылдарда қазақ халқы үшін орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетімен жақындасудың қажеттілігін ол жақсы түсінген.

60-жылдары Дәулеткерей Қызылқұрт, Масқар, Төлеңгіт, Шеркеш руларын және Бөкей хан-

дығындағы қалмақ бөлімін басқарады. Көп ұзамай Дәулеткерей әкімшілік қызметтен біржола босайды. Ол осы жылда этнограф-ғалым Мұхамед-Салық Бабажановпен жақын достық қатынаста болады. Ол мезгілсіз қайтыс болғанда “Салық өлген” атты күй шығарады. Сазгерлік шығармашылық өнерінің нағыз шарықтаған шағында, яғни XIX ғасырдың 60-жылдарының аяқ кезінде Дәулеткерей ұлы күйші Құрманғазымен кездеседі.

Дәулеткерейдің қайтыс болған жылы туралы да әртүрлі пікірлер айтылып келді. Мысалы, Б.Ерзакович “Қазақ ССР тарихының” III томында Дәулеткерейді “XIX ғасырдың 70-жылдарында қайтыс болған”, – десе, А.Жұбанов: “Дәулеткерей 1882 жылы қайтыс болды”, – деп жазады. Ж.Ақбай «Радуга Ақжайық» деген кітабында ұлы сазгер 1878 жылы қайтыс болды дейді. Алайда, күйші-композитордың қайтыс болған мезгілін дұрыс анықтаған ғалым – тағы да П.В.Аравин. Ол жоғарыда көрсетілген еңбегінде: “Дәулеткерей 1887 жылдың көктемінде өзі ұзақ жылдар мекен еткен «Қарамола» деген жерде дүниеден өткен”, – деп жазады. Дәулеткерейдің көптеген күйін кейінгі ұрпаққа таратушылар арасында алдымен оның өз баласы Салауаткерей, күйшілер Баламайсаң, Сейтек, Науша Бөкейханов және басқалар болды.

Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаев “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” атты мақаласында: “Әрбір өлкенің... есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуі тиіс”, – деп жазды. **Сондай біртуар перзенттердің бірі – атақты күйші-композитор Дәулеткерей Шығайұлының өмір деректері туралы шындық осындай.** Бұл деректерді мектептің әрбір оқушысы, жастар, жалпы жұртшылық білуге тиіс.

Биылғы жылы даңқты күйші Дәулеткерей Шығайұлының туғанына 200 жыл толуына арналған белгілі бір шаралардың атқарылу қажеттігі өзінен-өзі туындайды. Дәулеткерейдің өмірі мен шығармашылығы республикамызда кеңінен насихатталуы керек. Тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» атты еңбегінде көрсетілген «Ұлы Дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік сериялар қатарында күйші-композитор Дәулеткерей Шығайұлының да болғаны жөн. Республикалық БАҚ арқылы көптеген хабарлар сериясы дайындалып, Академиялық халық аспаптар оркестрлері мен облыстық филармониялардың жекеленген домбырашылар топтары аудандарды аралап, Дәулеткерей Шығайұлы туралы лекциялар оқып, оның шығармаларынан концерттер ұйымдастырса құба-құп болар еді.

Оған қоса, негізгі және орта мектептерде, арнаулы музыка мектептерінде, музыка колледждерінде және жоғары оқу орындарындағы өнер факультеттерінде Дәулеткерейдің шығармашылығын терең түрде оқыту және оның өмірбаянына байланысты тың деректерге оқушылар мен студенттердің назарын кеңінен аудару қажет болады. Сонымен бірге биылғы жылы аталып өтілетін Домбыра күні ұлы күйші Дәулеткерей Шығайұлына арналып, ол дүниеге келген жерге, яғни Атырау облысы, Құрманғазы ауданындағы бұрынғы Конево елді мекенінің орнына, Атырау-Астрахань магистралінің батыс бетіне Дәулеткерейдің 1820 жылы осы жерде туғандығын көрсететін домбыра түрінде стелла орнатылғаны жөн деп есептейміз.

Осының бәрі дәулеткерейтануға қосылған үлкен үлес, бүгінгі ұрпақтың рухани дамып жетілуіне көмектесетін маңызды шаралар болмақ.

1824 ЖЫЛҒЫ РЕФОРМА НӘТИЖЕСІ және шығыс бөліктің билеуші сұлтандары (1824 – 1869)

Гүлбану ИЗБАСАРОВА (Избасарова),
тарих ғылымдарының докторы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті Тарих және
дінтану кафедрасының меңгерушісі

1824 жылғы «Орынбор өлкесін басқаруды өзгертуге қатысты Азия істері жөніндегі Комитеттің бекіткен пікірімен» Кіші жүз қазақтарының аймағы Батыс және Ортаңғы деп екіге бөлінді. Сонымен қатар Орынбор басқармасына қарасты Орта жүздің бір бөлігі, үшінші – Шығыс бөлікті құрады. Негізгі құжатта: «Осы үш бөліктің басшылары болып қырғыздар (қазақтар – Г.И.) арасында өзінің бірқалыпты мінез-құлқы және бай шаруашылығымен жалпыға бірдей құрметті Әбілқайырдың ұрпағының беделділері болуы керек», – деп көрсетілген [1, 165-п.]. Әбілқайыр ұрпағынан лайықты сұлтандарды анықтау және бекіту Орынбор әскери губернаторына тапсырылды, үкімет атынан билеуші сұлтандарды сайлау «ыңғайсыз» деп есептелді [1, 165-п.]. 1824 жылғы реформа бойынша қазақтың Кіші жүзінде жоғарғы лауазымды шенеуніктер Орынбор әскери губернаторы тарапынан осылай бекітілді.

Орданың Шығыс бөлігін басқаруда, Батыс және Орталық бөліктермен салыстырғанда, бірнеше ерекшелік бар. Біріншісі – Жәдіктен тараған Қайып ханның ұрпақтары билеуші сұлтандар болып бекітілді. Патша үкіметі өзінің Кіші жүз қазақтарының Ресей империясына қосылуға бастамашы болған Әбілқайыр ханға берген сертін алғаш рет бұзды.

Екінші ерекшелігі – Орданың Шығыс бөлігінің құрамына Орта жүздің ру-тайпалары кірді. Соның ішінде, арғынның шақшақ, айдарқа, қырық мылтық, қараман, жар жетім бөліктері, сонымен қатар, қыпшақтар, балта керей бар еді [1, 346-п.].

Үшіншіден, бұл Орынбор ведомствосындағы құрамы ықшам, аумағы шағын бөлік болды. 1843 жылы Шығыс бөліктің құрамында шамамен 18 мың шаңырақ бар еді [2, 200-б.].

1824 жылы 3 тамызда Орданың Ортаңғы және Шығыс бөліктерінің арасындағы шекара анықталды. Ф.Берг басқарған Комитеттің шешімінде: «шекараны Ұя өзенінің Степная бекінісі орналасқан жерінен бастап, Тоғыззақ, Қара Әли-Аят, Жігібар және Тобыл өзендерінің жоғарғы бөліктері арқылы, олардың барлық ағыстары шығыс жағында қалатындай етіп жүргізу; әрі қарай шекара сызығын Тобылдың жоғарғы бөлігінен Қарсақ Басы көлі арқылы бұрынғы карталарда көрсетілмеген, бірақ, Торғай мен Ырғыз өзендері тоғысында орналасқан Қалы өткеліне дейін жүргізу; осы аталған өткелден Қорқыт зираты орналасқан Сырдарияға аймағына дейін Епачка атаулы жолмен Сүз Қара құдығы арқылы Бұхардың кендірлі қонысына дейін жалғастыру»,

– керек деп көрсетілген. [1, 342-п.]. Осы жерде Кіші және Орта жүздің қазақтары арасында шекараның толық анықталмағаны туралы мәселе туындады. Уақытша шекара Алабұға шекара бекетінен, Убағанға құятын барлық өзендердің бастаулары арқылы және барлық Торғайдың (Сары Торғай, Ұлы Торғай, Кіші Торғай өзендері – Г.И.) Ұлытау тауына дейінгі барлық бастаулары арқылы өтетін сызық болып саналды [1, 325-п.]. Бұл Орынбор әскери губернаторлары мен Батыс Сібір генерал-губернаторлары арасында ұзаққа созылған жанжалдың бастамасы болды [3]. Билеуші сұлтандар Орынбор шекаралық комиссиясының, империяның аймақтағы саясатын іске асырушы, көмекшілері ретінде тағайындалды. 1824 жылы 31 наурызда Азиялық комитеттің отырысында Орданың жаңа басқарушылары үшін нұсқаулық жобасы қаралды, мұнда билеуші сұлтандар атқаратын міндетті істер анықталды, ал олар түпкілікті түрде 1844 жылғы «Ережемен» бекітілді. 1824 жылғы реформа қазақ халқын басқаруда ақ сүйектерге – Шығысхан тегіне табан тіреді.

1824 жылы 13 тамызда Шығыс бөліктің алғашқы билеуші сұлтаны тағайындалды. Ол Батыр Қайыпов ханның немересі – Жұма Құдаймендиев еді [1, 273-п.]. Орынбор әскери губернаторы П.К.Эссен грамота, ел таңбасы бейнеленген ту және Сыртқы істер министрлігі жіберген алтын қылышты өз қолымен табыс етті [4, 5-п.]. Әрбір билеуші сұлтанға бөліктегі тыныштықты сақтау мақсатында, көмекке белгілі мөлшерде офицерлері мен урядниктері бар казактар жасағы тағайындалды [1, 186-п.]. Жұма Құдаймендиев үшін бөлінген казак жасағы Троицк бекінісінде болды, осы жерден сұлтан жалақысына қосымша жылына бөлінген 60 ширектік қара бидай ұнын алып тұрды [1, 345-п.].

Билеуші сұлтандар жиі алмасып тұрды. Ол орталықтың талаптарын, яғни билеуші сұлтандардың өз міндеттерін орындамауына байланысты болды, бұған Ж.Құдаймендиевті мысалға келтіруге болады. Граф П.К.Эссен барымтаның жалғасып жатқанына қанағаттанбады, сондықтан Жұманың жасының ұлғаюына сілтеме жасап, 1828 жылы 7 тамызда ол Орынбор Шекаралық комиссиясынан Ж.Құдаймендиевтің орнына үміткер ұсынуды талап етті. Сол күні Шекаралық комиссияның төрағасы Г.Ф.Генс губернаторға Жантөре Жихангеров, Шотай Бақтыгереев (Абылай ханның ұрпағы) және Айтөре Жаншуақұлы (Батырдың шөбересі, Құдайберді Батырұлының немересі) кандидатураларын ұсынды.

Г.Ф.Генс осылардың ішінен Жантөрені ерекше қолдады [6, 5-6-пп.].

А.И.Добросмысловтың пайымдауына Жұма Құдаймендиев атқарған лауазымынан 1830 жылы өз еркімен [7, 5-6-пп.], ал біздегі мәлімет бойынша 1828 жылы П.К.Эссеннің бұйрығымен босатылған [6, 31-п.].

1828 жылы 3 қазанда Орынбор әскери губернаторы П.К.Эссен Звериноголовская бекінісінде билеуші сұлтанмен болған жеке кездесуінде, Ж.Құдаймендиевке өз міндетін жете орындамағаны үшін лауазымынан шеттетілгенін хабарлайды [6, 31-п.; 5, 144-п.]. П.К.Эссен билеуші сұлтанға оның жасын (70 жас) сыйлағандықтан ғана қатаң жазадан босатылғанын түсіндірді [5, 144-п.]. Сол күні әскери губернатор билеуші сұлтан Жұма Құдаймендиевке істі оның көмекшісі, еңбекқорлығымен жақсы таныма, 1826 жылы «ең жоғары марапатқа ие болған», сұлтан Жантөре Жихангеровке тапсыруға бұйрық береді.

Орынбор Шекаралық комиссиясы Жұма Құдаймендиевтің шарасыздығынан шешілмей қалған шағымдарды қанағаттандыру мақсатында, оның еңбек ақысынан ақша ұстап қалуды ойластырады, бірақ лауазымынан босатылуына байланысты мұнан бас тартуды ұйғарады. Жұма Құдаймендиев 1838 жылдың мамыр айында қайтыс болады, бұл туралы Шекаралық комиссияға 16 мамыр күні Шотай Бақтыгереев хабарлайды [8, 1-п.].

Жұманың орнына Шығыс бөліктің билеуші сұлтан лауазымын атқарушы болып, бұрын қыпшақ руын басқарған, Қайып ханның немересі – Жантөре Жихангеров тағайындалады [9, 1-п.]. Оған осы лауазымына сәйкес билік белгілерін құрайтын қызыл сахтиян қаптамадағы, жасыл барқыт қынабы бар, болат жүзді алтын қылыш, алтын белдігімен және күміс қылыш бауымен табыс етілді [5, 147-п.].

1829 жылдың 5 наурызынан бастап императордың жарлығы бойынша Кіші жүздің билеуші сұлтан лауазымын уақытша атқарушы сұлтандарға, өздеріне жүктелген міндеттерді сәтті орындағаны үшін, Орынбор әскери губернаторының ұйғарымымен ақшалай немесе заттай қомақты марапат берілді [5, 155-п.].

1829 жылы 30 сәуірде П.К.-Эссен Жантөрені Орынборға шақырды. 23 мамырда Жантөре Жихангеров ұлы Ахметпен және туысы Ермен Бабаұлымен Орынборға келді. **1829 жылғы 29 мамырда оны Шығыс бөліктің сұлтан билеушісі етіп тағайындайды** [6, 35-п., 38-п., 85-п., 88-п., 89-п.]. Ол ант берді, ал бұл рәсімді Уфадан келген мүфти Абдрахим орындады [5, 159-п.]. Граф лауазымға тән билік белгілері: ту, алтын қылыш және грамотаны жеке өзі тапсырды [4, 6-п.; 5, 159-п.].

1834 жылы Жаңа шекара құру мақсатымен, яғни жаңа бекініске жер таңдауға және Орынбор әскерінің жерін кеңейту үшін, оберквартирмейстер полковник Жемчужников жіберілді. Оған Шығыс және Ортаңғы бөліктің билеуші сұлтандары Жантөре Жихангеров пен Жүсіп Нұралиевті ортаға салып, жауласып жүрген қыпшақтар мен жағалбайлыларды татуластыру тапсырылды [10, 51-б.]. 1834 жылы билеуші сұлтан Жантөре Жихангеровке міндетін атқарудан жалтарды деген айып тағылып, орталық оны ауыстыру үшін, кандидатуралар қарастыра бастады. Осы жылы сұлтан Шотай Бақтыгереев билеуші сұлтанның көмекшісі болып тағайындалды [11, 1-б.]. Бірнеше уа-

қыттан кейін Орынбор Шекаралық комиссиясынан хабар түсіп, онда Жантөреге сеніп тапсырылған бөліктегі тәртіпсіздіктер мен шекараға шабуылдардың кең өріс алғаны соншама, бір ауылдан екіншісіне қатынау қауіпсіз болмай тұрғаны айтылады. Оның шеп маңында көшіп жүрген қазақтардан заңсыз ақша жинағанын әшкереледі [11, 1-п.]. Шапқыншылықтың толастамауы мен барымта, заңсыз ақша жинау 1835 жылдың 18 қазанында Ж. Жихангеровті қызметінен босатуға себеп болды. Оның үстінен тергеу жүргізу туралы жарлық берілді. Жантөре Жихангеровтің отбасына тоқталсақ, ол Ішкі Орданың ханы Жәңгірдің қарындасы Күзеке Бөкейхановаға үйленген [12, л. 1]. Оның екінші әйелі Шерғазы Айшуақовтың қарындасы – Мәдияр, мұнан оның ұлы Мұхамед дүниеге келеді [13, 1-п.]. Бірінші әйелінен ұлы – Ахмет Жантөрин – бірнеше жылдан соң әкесінің орнын басады және мемлекет пен император алдындағы қызметі үшін 2 дәрежелі Әулие Станислав орденімен және Анна лентасындағы күміс медальмен марапатталды.

1835 жылдың 12 қарашасында Шығыс бөліктің билеуші сұлтан лауазымын атқарушы болып Орта жүз ханы Абылайдың ұрпағы – Шотай Бақтыгереев тағайындалды [11, 1-п.; 15, 11-п., 21-п., 25-п.]. Орта жүзде Кенесары Қасымовтың басшылығымен басталған көтеріліс (1837-1847) Орынбор өлкесінің басшыларын сескендіріп тастады. Сол кезде Шотай Бақтыгереев «алдамшы сұлтандар» санатына кіреді. 1841 жылдың 20 мамырында Шекаралық комиссия Орынбор әскери губернаторы В.А.Перовскийге «әлсіз және дәрменсіз» Шотай сұлтанды жас және жігерлі, орыс тілін білетін Ахмет Жантөринмен алмастыруды ұсынды [16].

1841 жылы 29 мамырда Хиуа ханы Қайыптың шөбересі Ахмет Жантөрин, Шығыс бөліктің билеуші сұлтан лауазымын атқарушы болып тағайындалды [17, 1 п., 3-п.]. Ж.Жихангеров босатылған соң, ту оның мұрагерлеріне, соның ішінде, Ахмет Жантөринге өтті [4, 6-п.]. Лауазымдық қызметке кірісіп, Ахмет Жантөрин Орынбор Шекаралық комиссиясынан оған көмекшілікке өзінің інісі Мұхамед Жантөринді тағайындауды өтінеді. Шекаралық комиссия да осындай өтінішті В.А.Перовскийдің алдына қойып, 1841 жылдың 28 тамызында Мұхамед Жантөрин Шығыс бөліктің билеуші сұлтанына көмекші болып тағайындалады. **1849 жылы 29 наурызда ғана Ахмет Шығыс бөліктің билеуші сұлтаны болып бекітіледі** [14, 3-п.].

1841 жылы Орданың Шығыс бөлігінің билеуші сұлтан лауазымын атқарушы Ахмет Жантөрин, Орынбор Шекаралық комиссиясы қанша күш салса да, әлі кең өріс алып үлгірмеген өз бөлігіндегі қазақтарға шешекке қарсы екпе жүргізу мәселесін көтерді. Жанына шешекке қарсы егетін оқушы алдыртып, ол Орынбор Шекаралық комиссиясынан оған шешек вакцинасын жіберуді өтінді, көп кешікпей талабы орындалды [18, 4-п.].

Ахмет Жантөрин өз бетімен орыс тілін үйренеді. Ол үкіметтің жаңа империялық тәртібін, саяси жүйенің өзгеруін қабылдаған, әскери губернатор мен Орынбор Шекаралық комиссиясының үміттерін ақтауға тырысқан Даланың жаңа әкімшілік аппараттарының өкілдерінің бірі болды. Ф.Генстің шәкірттері Ахмет Жантөрин (Шығыс бөлік), Баймұхамед Айшуақов (Батыс бөлік), Араслан Жантөрин (Ортаңғы бөлік) Кіші және Орта жүз аймағындағы әкімшілік, сот, аумақтық басқарудың өзгеруіне әкелген қоғамдық

өмірдің барлық құрылымдарының өзгеретін тәртібін қабылдады.

Билеуші сұлтан Ахмет Жантөрин, «орысша кітаптарды оқу арқылы, орысша сауатын жетілдіріп, өз отандастарынан биік тұрғаны соншалақ, оның ең басты арманы қырғыздарды (қазақтарды. – Г.И.) орыс мәдениетімен таныстыру еді», – деп жазды А.И.Добросмыслов. Ахмет Неплюев кадет корпусына өз ұлы Сейітханды, інісі Махмұтты, туысқаны Омарды оқуға жіберді, содан кейін Әлмұхамед (Батыс бөліктің соңғы билеуші сұлтаны) пен Тілеу Сейдалиндердің, Хамза Қаржасовтың, Ыбырай Алтынсариннің Орынбордағы оқу орындарына барып, білім алуына ықпал етті [7, 396-397-бб.].

Билеуші сұлтандар 30 руб. күміс ақша көлемінен аспайтын талап арыздарды, сонымен бірге осы ақша көлеміне жететін алаяқтық, ұрлық және тонау істерін қарап, кінәлілерді іздеумен және оларды тергеумен айналысты [19, 15-п.]. 1840 жылы император генерал-адъютант В.А.-Перовскийге қазақтарды әскери сотқа тартып, бүлік шығарған және басқаларды наразылыққа итермелеген жағдайларда үкім шығаруға рұқсат берді. 1844 жылғы «Орынбор қазақтарын басқару туралы Ережеге» сәйкес билеуші сұлтандарда көмекші, іс қағаздарын жүргізуші, хатшы және бес шабарман болды [20, 217-б.]. Билеуші сұлтандарының кеңсесіндегі қиындықтар туралы кезінде Орынбор Шекаралық комиссиясының төрағалары Г.Ф.Генс (1825 ж. 16 қаңтарынан 1844 ж. мамыры аралығында), М.В.Ладыженский (1844-1854) орталыққа хабарлап отырды. Олар билеуші сұлтандардың кеңселерінде шендердің көбеюін және материалдық жағдайлардың нығаюын, қазақтар арасындағы істерді талдау, осы талдауларды халықтың дәстүрі мен әдет-ғұрыптары негізінде шешу үшін билеуші сұлтандарға көбірек құқық пен еркіндік беруді жақтады. Олардың басым көпшілігі ұрлық пен барымтаға қатысты істер болды.

Полковник, билеуші сұлтан Ахмет Жантөрин 1851 жылы 2 тамызда қайтыс болады. Оның бұрынғы көмекшісі, әрі інісі Мұхамед Жантөрин билеуші сұлтан лауазымын атқарушы болып тағайындалды. Жеті жыл өткен соң ғана, 1858 жылы 30 қарашада генерал-губернатор Катенин Сыртқы Істер министрлігіне Мұхамед Жантөринді Орданың Шығыс бөлігіне билеуші сұлтан етіп тағайындау туралы мәселе қояды. 1858 жылы 23 желтоқсанда Сыртқы Істер министрлігі бұған өз келісімін береді [21, 1-п., 2-п.]. Мұхамед Жантөрин, ағасы Ахмет сияқты татарша және орысша сауатты болды. Ол – Неплюев кадет корпусының түлегі.

Билеуші сұлтандар Орынбор Шекаралық комиссия тарапынан назарға жиі ілігіп отырды. Старшындарды, кейде лауазымы жоғары қазақтардың өзін заңсыз ақша жинаған деп айыптады. Ф.Генс мұндай жағдайды зерттей келіп, билеуші сұлтандарды шаңырақ салығын жинауға қатыстырудан босатуды ұйғарды. Ол бұл істі старшындар мен билерге тапсыруды ұсынды. Орынбор Шекаралық комиссиясы төрағасының ұсынысы Орынборда қаралды, бірақ комиссия мүшелері бұған келіспей, 1842 жылы 10 мамырда В.А.Перовскийді алмастырған генерал-лейтенант В.А.Обручевке бұл шарадан туындауы мүмкін залалды жазып, арнайы хат жіберді. Әскери губернатор Орынбор Шекаралық комиссиясы мүшелерімен келісіп, билеуші сұлтандар

салық жинаудың бас қадағалушысы болып қала берді [10, 58-б.].

Осылайша, қазақ жерлерін империялық кеңістікке қосу процесінің күшеюі кезеңінде, қазақ даласын басқарудың орыс империялық жүйесі дәстүрлі ақ сүйектер өкілдерін – сұлтандарды әкімшілік саясаттың бірінші кезеңінде мемлекеттік биліктің негізгі әлеуметтік тірегі ретінде анықтады.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе новых архивных источников и опубликованных материалов изучается служба султанов-правителей и временно исправляющих эту должность в Восточной части Орды. В хронологической последовательности восстановлены имена казахских чиновников.

***

The paper analyses the service of the ruler sultans of the Eastern part of the Middle and Junior Hordes and those who were temporarily on that post on the basis of the new archeological sources and published materials. The names of the qazaq officials were restored in chronological order.

ДЕРЕКТЕР

- 1.Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаты (әрі қарай - РМТА). 1291-қор. 81-тіз. 1823 жыл. 95А-іс.
- 2.**Зиманов С.З.** Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1960. 296 с.
- 3.**Избасарова Г.Б.** Имперская власть и дебаты по определению границ земель казахов Оренбургского и Сибирского ведомств в I половине XIX века // Вестник Воронежского университета. Серия История. Политология. Социология. 2016. № 3. С. 13-21.
- 4.Орынбор облысының мемлекеттік архиві (әрі қарай - ООМА). 6-қор. 10-тіз. 6528-іс.
- 5.РМТА. 1291-қор. 81-тіз. 1823 жыл. 95 Б-іс. 2 Бөлім.
- 6.ООМА. 6-қор. 10-тіз. 3444-іс.
- 7.**Добросмыслов А.И.** Тургайская область. Исторический очерк. Актөбе: ТОО «ИПЦ-Кокжиек», 2010. 597 с.
- 8.ООМА. 6-қор. 16-тіз. 6-іс.
- 9.ООМА. 6-қор. 10-тіз. 1609-іс.
- 10.**Мейер Л.** Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. СПб: печатано в типографиях Э.Веймара и Ф. Персона, 1865. Т. 10. 288 с.
- 11.РМТА. 1291-қор. 81-тіз. 1835 жыл. 162-іс.
- 12.ООМА. 6-қор. 10-тіз. 6485-іс.
- 13.ООМА. 6-қор. 10-тіз. 2045-іс.
- 14.РМТА. 1291-қор. 82-тіз. 1852 жыл. 7-іс.
- 15.ООМА. 6-қор. 10-тіз. 4101-іс.
- 16.**Избасарова Г.Б.** Принципы функционирования властной элиты Степи в политической организации Российской империи (на примере службы султана Ахмета Джантюрина) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2015. № 5-6. С. 64-80.
- 17.ООМА. 6-қор. 10-тіз. 5155-іс.
- 18.Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві. 4 қор. 1-тіз. 346-іс.
- 19.РМТА. 1291-қор. 81-тіз. 1849 жыл. 215-іс.
- 20.Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России и до Великой Октябрьской социалистической революции) / сост. М.Г.Масевич. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. Т. 1. 450 с.
- 21.РМТА. 1291-қор. 82-тіз. 1858 жыл. 11-іс.

ҚАЗАҚ-ОРЫС БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖАҢҒЫРТЫЛУЫ (XVII ғ. соңы. 1940 жж. Қазақстандағы академиялық еңбектер бойынша)¹

Николай ЛАПИН,
тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент),
ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты

Қазақ-орыс қатынастарының тарихы отандық тарихнаманың маңызды бағыты екені мәлім. Дегенмен, екі жақты қатынастар тарихының барлық кезеңдері біркелкі зерттелмеді. Қазақ хандығы мен Ресей патшалығының ең ерте кезеңдерінен кейінгі және орта ғасырлардағы қарым-қатынастары аз зерттелген. Осындай кезеңдердің бірі – XVII ғасыр соңы мен XVIII ғасыр басындағы кезең, уақыты өте қысқа, бірақ екі мемлекеттің қарым-қатынастарының жалпы дамуын түсіну үшін маңызды болып табылады. Дәл осы мерзімде тоқсан жылдық үзілістен кейін екі елдің қарым-қатынасы қалпына келтірілді және белгілі бір деңгейде дамыған.

Егер өзара қатынастың алдыңғы кезеңі (мәселен, XVI ғасыр соңындағы қазақ-орыс елшілік байланыстары) бұрыннан зерттелсе [1, 198-199-бб.; 2, 50-б.], алайда XVII ғасырдың соңында екіжақты қарым-қатынастарды қалпына келтіру мәселесі, олардың қатынастарының жаңа кезеңінің басталуы аз зерттелген.

Қазіргі кезеңде қарым-қатынастарды қазақстандық (Қ.К.Абуев, З.Е.Кабулдинов, Ф.М.Шамшиденова, Ж.Е.Жаппасов, Б.А.Ғабдулина, И.В.Ерофеева, А.Күзембайұлы, Э.Т.Телеуова) және ресейлік (Т.И.Султанов, А.В.Беляков, Д.В.Васильев, Р.Ю.Почекаев, Д.Н.Масложенко) тарихшылар табысты зерттеуде. Бұл кезеңнің маңызды аспектілері бұрын Басин В.Я. мен А.Сабырхановтың еңбектерінде зерттелді.

Бірақ XVII ғасыр мен XVIII ғасыр басындағы қазақ-орыс қатынастарын зерттеудің бастауын 1940 – 1950 жылдарға жатқызуға болады. Бұл уақыт қазақстандық тарихнама мен тарих ғылымы үшін ерекше болып табылады. Ғылым академиясы мен профилді тарихи институт құрылып, Қазақстан ғылымын институцияландыру жүзеге асты. Ұлы Отан соғысы жылдарында республикаға ірі кеңестік тарихшылар (А.М.Панкратова және басқалар) көшіріліп, академиялық кадрлар базасы күшейтілді [3, 168-205-бб.].

Соғыс және соғыстан кейінгі кезең қазақ-орыс қатынастары тарихнамасының маңызды кезеңі болды. Осы жылдары үдерісті түсіндіретін тарихнамалық тұжырымдамалар ауысқан. Бастапқы кеңестік тарихнамаға тән «абсолютті зұлымдық» тұжырымдамасынан, XX ғасырдың 40-жылдарының басына қарай «неғұрлым аз зұлымдық» тұжырымдамасы басым болды. Ал 1950-жылдардың басында М.В.Нечкина және басқалардың пікірталастарынан кейін оның бастамасымен «ұлттық шеткері аймақтармен» қарым-қатынаста Ресейдің рөлін бағалау өзгерген болатын [4, 65, 70-71, 83-84, 124-125, 130-бб.; 5, 99-100-бб.].

Тақырып бойынша осы жылдары бірнеше еңбектер, соның ішінде Қазақстанның Ресейге қосылу тарихына арналған алғашқы монография жарық көрді [6].

¹Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалды (Грант № АР08052825).

Дәл осы кезеңде республиканың және басқа республикалардан келген тарихшылардың бірлескен күш салуымен «Қазақ КСР тарихы» атты алғашқы ірі жинақталған еңбек шықты. Қазақстан тарихы бойынша 40-жылдары үш жалпылама академиялық еңбек шығады. Бұл КСРО Ғылым Академиясы және оның қазақстандық филиалының аясында жарияланған М.П.Вяткиннің «Қазақ КСР тарихы бойынша очерктері» (1941 ж.) [7] және «Қазақ КСР тарихы» (1943 и 1949 гг.) атты екі ұжымдық еңбек [8-9]. Үлкен хронологиялық кезеңді қамтитын Қазақстан тарихы бойынша осы жинақталған жұмыстар тағы бір факторды біріктіреді. М.П.Вяткин осы «Очерктерінен» басқа, XVII ғасырдың соңында қазақ-орыс қатынастарын қалпына келтіру мәселелерін қарастырған 1943 және 1949 жж. басылымдардағы параграфтардың авторы да болды.

Мақалада осы еңбектерде XVII ғасырдың соңғы онжылдықтарында қазақ-орыс қарым-қатынастарын қалпына келтіру мәселесі қалай көрініс тапқан, жаңа заманда қазақ жерлерінің Ресейге қосылу үдерісін түсіндіретін тұжырымдамалардың өзгеруі жағдайындағы оқиғаларды бағалауда қандай өзгерістер болғаны зерделенеді.

М.П.Вяткиннің ежелгі дәуірден XIX ғасырдың соңғы шірегіне дейінгі Қазақстан тарихын топтастырған «Қазақ КСР тарихы бойынша очерктер» атты алғашқы кітабы 1941 жылы шыққан. Оған дейін бірнеше жыл бұрын Қазақстан тарихы бойынша ірі жинақталған еңбекті С.Д.Асфендияров жариялады. Алайда, оның еңбегінде XVII ғасырдың соңындағы қазақ-орыс қарым-қатынастарын қалпына келтіру мәселесі мүлдем қозғалмаған [10]. Бұл бұрынырақ шыққан А.П.Чулошниковтың еңбегіне де қатысты [11].

Михаил Порфирийұлы Вяткин – XX ғасыр ортасындағы Қазақстанның ірі тарихшыларының бірі. Оның ең маңызды еңбегі – әйгілі «Батыр Сырым» кітабы. Сонымен қатар, оның басшылығымен қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихы бойынша құжаттарды жариялау үшін үлгі болған «Қазақ КСР тарихы бойынша материалдар» шығарылған [12].

1940-шы жылдары ресей мен қазақ билеушілері арасындағы қарым-қатынас мәселелерінде Қазақстан тарихы бойынша еңбектерде М.П.Вяткин «неғұрлым аз зұлымдық» тарихнамалық тұжырымдамасын басым ұстанды. Бұл туралы ол талдау еңбектерінде: «Қазақстан, дәлірек айтқанда, оның солтүстік-батыс бөлігінің, Ресейге XVIII ғасырдың 30-жылдарында бағынуын біз абсолютті емес, неғұрлым аз зұлымдық ретінде бағалауымыз керек», – деп тікелей жазды [7, 132-б.].

Ол Ресей империясына қосылу тарихын идеологияландырмай және «патшаның барлық зорлық-зомбылықтарын» ақтамауға шақырды. Сонымен бірге М.П.Вяткин өз жұмысында «осы оқиғаның қалай дамығанын, нақты тарихи жағдайды [яғни, қосылу] негізге алуға шақырды» [7, 131-б.]. Осылайша, оның

түсіндіруінше, бұл тұжырымдама XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі оқиғаларға тікелей қатысты болды және қазақ-орыс қарым-қатынастарының ерте тарихының сипатын қарастырмады.

Тарихнамадағы алғашқылардың бірі болып М.П.Вяткин өз еңбегінде Қазақ хандығының Ресей мемлекетімен қарым-қатынасы ұзақ үзілістен кейін қалпына келгенін («қайта жанданғанын») атап өтті. Ол екі жақты өзара қатынастарының жаңа кезеңнің басталуы екі мемлекеттің иеліктері бір-біріне жақын орналаса бастаған кезден, қазақ ханы Тәуке басқарған кезеңге жатқызады. М.П.Вяткиннің айтуынша, 1680-жылдардың басында қазақтар орыстың шекара маңы қоныстарына бірнеше дүркін шабуыл жасаған. Бұл кейіннен екі мемлекет арасындағы елшілік байланыстарды жандандыруға алып келді [7, 105-106-бб.]. М.П.Вяткин 1680 жылдардағы шабуылдар: *«I Петр билігі тұтқындарды қайтару және шабуылдарды тоқтату туралы келіссөздер жүргізу үшін Тәуке ханға Ф.Скибин мен М.Трошев елшілерін жіберуге мәжбүр болды»*, – деп мәлімдеді [7, 106-б].

Бұл жерде М.П.Вяткиннің 1680 жылдардың басында қазақтардың шабуылына байланысты оқиғалар қисынын жасанды түрде түсіндіруге тырысқаны байқалады. Әңгіме мынада, 1694 жылы орыс миссиясы Қазақ хандығының астанасы Түркістан қаласына жіберілгендігі жақсы мәлім, онда М.П.Вяткиннің өзі қалай орыс қоныстарына қазақ жасақтарының шабуыл жасауы 1680-1682 жж. деп белгілейді. Яғни, бұл оқиғалар шамамен он жылдан асады және олар бір-бірімен тікелей байланысты емес. Скибин елшілігінің материалдары бірнеше рет басылғаны мәлім және бұл Вяткинге белгілі болған еді [13, 375-385-бб.; 14, 395-402-бб.].

Дегенмен, бүгінгі күні, оған қоса 1940 жылдары да оқиғалардың барлық арқауын сенімді қалпына келтіруге мүмкіндік беретін дереккөздер өте аз болғандығын мойындау керек. М.П.Вяткинге кейінірек табылған құжаттар қол жетімді болмады, бірақ кейбіреулері зерттеушілерге белгілі болған және олармен танысудың өзі қате тұжырымдарға жол бермеуге азшылық етер еді.

Қарым-қатынастарды қалпына келтіру туралы айтқанда, тарихшы екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қатынастардың алғашқы әрекеттері сәтсіз болғанын атап өтті. Ішкі себептерге байланысты, атап айтқанда қазақ-орыс байланыстарының одан әрі барысына әр түрлі көзқарастардың болуына байланысты Қазақ хандығының билеушілері Ресей ұсынысынан бас тартуға шешім қабылдады. Алайда, М.П.Вяткиннің бағалауынша, Тәуке ханның өзі сақтықты ұмытпау, абайлау ұстанымында болған, сонымен қатар бірқатар қазақ билеушілері қарым-қатынасты қалыпқа келтіруді жақтаған, алайда көпшілігі қақтығыстарды қайта жандандыруды жақтаған. Сөйтіп Тәуке хан ордасында орыс елшілері тұтқындалады [7, 106-б.].

М.П.Вяткин қазақ билеуші элитасының арасында екі жақты қатынасты жалғастыруға жағымсыз көңіл-күйдің басым болуы немен түсіндірілген? М.П.Вяткин қазақтарға қатысты «неғұрлым аз» «зұлымдық» ретінде Ресейдің іс-әрекеттерін бағалаудағы методологиялық құрылымдардан бастап, старшындардың Ресейге деген осындай қарым-қатынасын өз жерлерінен айрылу қаупінен туындайтынын түсіндіруге тырысады. Бірақ осы түсініктемеден кейін, сол кезде яғни XVII ғасырдың соңында *«патша үкіметі қазақ көшпенділерін басып алу мақсатын қойған жоқ»*

деп айтуға мәжбүр болды [7, 106-б].

Жоғарыда көрсетілгендей, М.П.Вяткин отарлық саясаттың басталуын және қазақ жерінің бір бөлігінің Ресейге қосылуын XVIII ғасырдың 30-жылдарындағы оқиғалармен байланыстырды. Алайда, оның еңбектерінің мазмұнына қарағанда, империялық саясатты жандандыру бұдан бұрын басталған. Ол 1730 жылдардың басында бодандықты қабылдау туралы мәселені сипаттаған кезде *«XVII ғасырдағы Ордада қалыптасқан оң жағдай Ресеймен жақындау қажет болды»* деп айтылады [7, 123-б.].

Осылайша, еңбекте кейбір қарама-қайшылықтар көрінеді. Бір жағынан, XVII ғ. соңғы жиырма жылында бұрын үзілген байланыстардың қалпына келуін М.П.Вяткин орыс қоныстарына шабуыл жасаған қазақтардың іс-әрекетімен, ал екінші жағынан XVII ғ. соңында екіжақты қарым-қатынастар Ресей саясатының жандануымен, нәтижесінде XVIII ғ. алғашқы отыз жылында қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына қосылуына алып келуімен түсіндіреді.

Сонымен қатар, бұл еңбекте М.П.Вяткин орыс үкіметі үшін Тәуке ханмен Ресейдің Орта Азия елдерімен сауда жасау мәселесімен дипломатиялық байланыстар орнатудың маңыздылығын байланыстырады. Қазақтардың Ресеймен қатынасының жандануы туралы айта отырып, М.П.Вяткин *«I Петрдің қазақ даласына үлкен мән бергендігі белгілі: ол қазақ жерін Орта Азия мен Үндістанға қақпа ретінде қарастырды»*, – деп жазады [7, 105-б.]. Шынында да, Ресейдің тұңғыш императоры Қазақстан аумағын Азия елдерімен орыс саудасы үшін маңызды транзиттік жол ретінде қарап, оны *«Азияға шығудың кілті және қақпасы»* деп атаған. Дегенмен, А.И.Тевкелевтен жеткен бұл дерек 1720-шы жылдардың басына жатады [15, 319-б.]. Императордың сол жылдардағы айтылған ойларын отыз жылдан астам уақыт артта қалған оқиғаларға көшіруге негіз жоқ.

Дегенмен, М.П.Вяткиннің еңбегінде Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы екіжақты қарым-қатынасты ұзақ үзілістен кейін қайта жаңғырту туралы мәселені қарастыруы маңызды болды. М.П.Вяткиннің дәл осы еңбегінде тарихнамада алғаш рет XVII ғасыр соңы мен XVIII ғ. бірінші ширегі аралығындағы екі жақты қарым-қатынас оқиғалары қамтылды.

Келесі еңбек Ұлы Отан соғысының ең қызған кезінде М.Әбдіқалықов пен А.Панкратованың редакциясымен жарияланған «Қазақ КСР тарихы» болды [8]. Бұл еңбек өзінше қайғылы тағдырға ие болды, бірақ көп жағдайда заманауи және дәуірлік болды. Дәл осы жерден Қазақстан тарихы бойынша классикалық академиялық басылымдар санағы басталады.

Оны жарыққа шығару және кейіннен редакциялауға М.П.Вяткин қатысты. Сондықтан XVII ғасырдағы қазақ-орыс байланыстарының қалпына келу тарихымен байланысты көптеген сәттер екі жыл бұрын шыққан «Қазақ КСР тарихы бойынша очерктермен» үндеседі. Еңбекте «Қазақ КСР тарихымен» жұмыс істеген авторлардың тізімі ғана көрсетілген. Яғни, кім, қандай бөлімдермен жұмыс жасағаны туралы нақты көрсетілмеген [8, 2-б.]. Алайда, XVII ғасырдың соңғы онжылдығында қазақ-орыс қарым-қатынастары туралы үзіндінің авторы биографтарға [12; 16] белгілі болғандай, дәл осы М.П.Вяткин болған еді. Бұл деректер келтірілген оқиғаның желісі және берілген материалдар бойынша айқын көрінеді.

1943 жылғы басылымда Тәуке ханның билік ету дәуіріндегі қазақтардың Ресеймен өзара қарым-

қатынасы мәселесі параграфта жеке бөлімге бөлініп, XVII ғасыр мен XVIII ғасыр басындағы Қазақ хандығының сыртқы саясатына байланысты бірқатар мәселелер баяндалады.

Жалпы алғанда, тарих арқауы бұрынғысынша сақталған. М.П.Вяткин «Қазақ КСР тарихында» XVII ғ. соңында қазақтар мен орыстардың өзара қарым-қатынастары туралы айтып, 1680-1682 жж. орыс қоныстарына қазақ шапқыншылығы туралы айтқан және Федор Скибиннің Тәуке ханға елшілігін атап өтеді [8, 112-б.]. Сондай-ақ М.П.Вяткин, I Петрдің орыс саудасы үшін қазақтар алып жатқан территорияның Азия елдерімен маңыздылығы туралы айта отырып, XVIII ғасырдың 20-жылдарында XVII ғасырдың 90-жылдарына орыс үкіметінің геосаяси түсініктерін экстраполиды деген мағана қолданады.

Алайда, 1941 жылы М.П.Вяткиннің жасаған екі жақты қарым-қатынасты сипаттаудан 1943 жылғы тарихтың сипаттамасының бірқатар ерекшеліктері бар. Егер М.П.Вяткин 1680-1690 жылдардағы екіжақты қарым-қатынасты «жаңғыру», яғни қайта қалпына келтіру ретінде сипаттаса, яғни бұл Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы тікелей байланыстар бірнеше онжылдықтарға дейін, бұл қарым-қатынастың ұзақ мерзімде болмағандай түсіндірілген болса, бұл жолы тарихшы қарым-қатынастың бұл кезеңдерінде байланыстың жаңаруы туралы айтпай «күрделенуі» туралы ғана жазады [8, 112-б.]. Бұл XVII ғ. соңында қазақ-орыс қарым-қатынастарының қарқындылығы себептерін қайта бағалауда аса маңызды айырмашылық болды.

Егер 1941 ж. М.П.Вяткин қатынастарды жаңартудың басталуы ретінде қазақтардың 1680 ж. басында орыс қоныстарына шабуылын және оған реакция ретінде 1690-ж. Скибиннің орыс елшілігін атайтын болса, енді ол бастапқыда бұл шабуылдар Ресейдің Сібірдегі экспансиясына және орыс шекараларының қазақ иелігіне жақындауына жауап қана болғанын көрсетеді. Бұдан басқа, Скибин елшілігінің мақсаты бірінші кезекте сауда мәселелерін шешу, содан кейін қарулы қақтығыстар туралы мәселесі деп аталған болатын [8, 112-б.].

1680-1690 жж. қазақ-орыс қарым-қатынастарын қайта қалпына келтіру мәселесіне қатысты «Қазақ КСР тарихының» мазмұнында көрініп тұрғандай М.П.Вяткин жаңа мәліметтер бермеді. Бірақ қарым-қатынасты жаңартудағы Ресей экспансиясының рөлін күшейте отырып және Орта Азия елдерімен сауда-саттыққа Ресей үшін үлкен мән беретін, одан Тәуке ханмен қолайлы қарым-қатынас орнатуды талап еткен оқиғаларға бірнеше басқа түсінік берген болатын.

Бұл немен байланысты болуы мүмкін? Түсініктеме, бәлкім басылым жанрында жатыр. Дегенмен, 1941 жылғы «Очерктер» – Михаил Порфирийұлының жеке еңбегі. Олай болса «Қазақ КСР тарихы» – кәсіби тарихшылардың ғана емес, мемлекеттік билік өкілдерінің де назарын аударған ұжымдық еңбек еді. Бұл жағдайда тұжырымдама, идея, еңбектің құрылымы – ұжымдық ақыл-ой мен жұмыстың нәтижесі және осыған байланысты нақты тарихшылар жазған жеке параграфтар мен тараулар ұжымдық пікірді ескере отырып түзетілетін болады. Оның үстіне, маңызды ғылыми-тарихи және саяси мәні бар мәселелер, соның ішінде қазақ-орыс қарым-қатынастары, Қазақстанның Ресейге қосылу мәселесі сол кезде дәл осы тұрғыда қарастырылды. «Қазақ КСР тарихы» атты алғашқы басылымға қатысты жұмыстың авторларының бірі Н.М.Дружининнің құнды айғақтары

бар. Бірнеше жылдар өткен соң, өз естеліктерінде оны сәтті көрсеткен болатын. Авторлар ұжымының осы басылымдағы жұмысының ерекшеліктерін еске ала отырып, ол былай деп жазды: *«материал талқыланғанда, содан кейін дайындалған «Қазақ КСР тарихының» мәтіні екі тенденция пайда болды: бір құрастырушылар патшалықтың отарлық саясатын қатты атап өтті, басқалары қазақ халқының Ресейге қосылуының қайырымдылық салдарына көңіл бөлді. Соңғы мәтін өзінше осы екі көзқарас арасындағы ымыраға айналды»*, – деп жазды [17, 234-б.]. Осылайша, 1943 жылғы басылымда қазақ-орыс байланыстарының тарихы өз жалғасын тауып, белгілі бір деңгейде дамыды.

1949 жылы «Қазақ КСР тарихы» атты екінші басылым жарық шықты. Онда тағы да автор және редакциялық алқа мүшесі ретінде М.П.Вяткин қатысқан болатын. Бұл басылымда Тәуке ханның дәуіріндегі қазақтардың жоңғарлармен күреске арналған тақырыбындағы шағын бөлімді М.П.Вяткин дайындаған, оны «Ресеймен жақындасу талпыныстары» деп атады. «Тәуке ханның Ресеймен қарым-қатынасы» деген бейтарап тақырыпқа ие болған алдыңғы басылымнан айырмашылығы, бұл жолы XVII ғасырдың соңында қазақ-орыс қатынастары тарихының мағынасы мен бағыты бірден беріледі [9, 150-152-бб.]. Біздің ойымызша, дәл осы басылымда XVII ғ. 80 – 90-шы жылдарындағы Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті қарым-қатынастарының жаңғыру тарихы тарихнамада М.П.Вяткин «неғұрлым аз зұлымдық» тұжырымдамасының дәйекті өкілі екенін көрсетеді.

Бұрын М.П.Вяткин өз еңбектерінде Ресей империясымен жақындасуын және қазақтардың орыс бодандығын қабылдауы аса қауіпті қарсыласы Жоңғар хандығымен салыстырғанда неғұрлым қауіпсіз Ресей империясы арасында қазақ билеушілерінің таңдауы деп түсіндірді.

Бұл ретте «неғұрлым аз зұлымдық» тарихи таңдауын 1730-шы жылдардағы оқиғаларға жатқызыған. Ал алдыңғы онжылдықтарда қазақ-орыс қарым-қатынастарын негізінен бөлек көрген едік. Енді М.П.Вяткин XVII ғ. соңында Қазақ хандығы мен Ресей империясы қарым-қатынастарының дамуын жоңғар мәселесімен байланыстырады. Оның жазуынша XVII ғ. *«рулық қазақ старшиндарының арасында Ресейге деген сенімсіздік болды, ол оның әскери бекіністерінің жақындағынан туындағанына қарамастан... – әйтсе де жоңғарлармен [қазақтар] күрес Ресеймен жақындасуды іздеуге мәжбүр етті, онымен одақтастық шынайы түрде көрінетін еді, себебі жоңғар отрядтарының Сібір қоныстарына шабуыл жасауы Сібір билеушілеріне де көп алаңдаушылық тудырды»* [9, 150-б.]. М.П.Вяткиннің пікірінше, Ресей тарапы үшін қазақтармен қарым-қатынас жасауға ынталандыратын маңызды фактор транзиттік сауда мүмкіндігі болды.

Одан әрі ол қазақ халқының орыс қоныстары мен Скибин елшілігіне жорықтарын қысқаша еске түсіре отырып, сол фактілерді жаңғыртады. Іс жүзінде қазақ мырзасы Келдейдің орыс тұтқынында болуы екі жақты қарым-қатынаста нақты рөл атқарды. Бірақ оның тұтқындалуын 1680 жж. оқиғаларымен байланыстыру қате болып табылады.

Бұл басылымда М.П.Вяткин қазақ тарапының орыс мемлекетімен қарым-қатынасты қайта қалпына келтіру бастамасын түсіндіруде жоңғар қауіпіне баса назар аударған болатын. Сонымен бірге әртүрлі мақсаттарды көздеген қазақ

билеушілерінің ішкі біртектілігі және Ресеймен соғысты жалғастыруды жақтаған ықпалды топтың болуы туралы деректер де келтірді. Осыған байланысты 1949 жылғы басылымда Қазақ хандығына Скибин елшілігінің нәтижелерімен түсіндіру қисынсыз көрінді.

Қазақтардың жоңғардан қауіптенуі Ресеймен жақындасуға мүдделі етті. Алайда, Тәуке ханның ордасына орыс елшісі келген кезде тұтқындалған және одан әрі өзара қатынастан бас тартқан болатын.

Сөйтіп, 1940 жылдар, XVII ғасырдың соңындағы екі жақты байланыстардың ұзақ үзілістен кейінгі жаңғыруын, әсіресе, қазақ-орыс қарым-қатынастарының ерте тарихын зерттеуде маңызды кезең болып табылады. Бұл республикада тарих ғылымының институционалдық қалыптасуымен тұспа-тұс келді. Осының нәтижесінде Қазақстан тарихы бойынша ірі жинақталған еңбектердің, соның ішінде «Қазақ КСР тарихы» академиялық басылымдарының жарыққа шығуы болатын.

Жаңа замандағы Қазақстан тарихы бойынша ірі маман ретінде М.П.Вяткин қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихын зерттеуге елеулі үлес қосты. Ол 1943 және 1949 жылдары «Қазақ КСР тарихы бойынша очерктер» және «Қазақ КСР тарихы» академиялық еңбегінің бірқатар бөлімдерінің авторы болды. Оның материалдарында қысқа болса да, XVII ғасырдың 80-90-жылдарындағы Қазақ хандығы мен Орыс мемлекетінің екі жақты қарым-қатынасының тарихы қарастырылады. М.П.Вяткин сол кезде қол жетімді дереккөздерді ескере отырып, байланыстарды қайта қалпына келтіру себептерін түсіндіруге тырысты және екі жақтың әрқайсысы кездеген мақсаттарды көрсетті. Сонымен қатар, ол 1690 жылдардың ортасында Қазақ ханы Тәуке хан ордасына келген орыс елшілігінің жағдайын қысқаша көрсеткен болатын.

Оның 1941, 1943 және 1949 жылдардағы жарияланымдарында сол оқиғаларды түсіндіруде басқаша акцент жасалып, кейде түрлі түсініктемелер берілген белгілі бір айырмашылықтар бар. Бұл сол жылдардағы Қазақ КСР тарихы бойынша академиялық басылымдардың жариялануы мен еңбектерінің ерекшелігіне байланысты болуы мүмкін.

Алайда, екі жақты байланыстар, елшіліктердің тарихы және XVII ғасырдың аяғындағы қазақ-орыс қарым-қатынастарын түсіндірудегі белгілі бір қайшылықтарды сипаттауда нақты оқиғаларға қарамастан, М.П.Вяткиннің еңбегі тарихнамадағы маңызды буын болып табылады. Сондай-ақ екі жақты қарым-қатынастың ерте тарихын одан әрі зерттеу үшін берік іргетас қалаған болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

1. **Карамзин Н.М.** История государства Российского. Том X. СПб.: В типографии Н. Греча, 1824. 292 с.
2. **Левшин А.И.** Описание киргиз-кайсацких или, киргиз-казацких орд и степей. Часть вторая. Исторические известия. СПб.: В типографии Карла Крайя, 1832. 334 с.
3. **Ерімбетова Қ.М.** Қалдырған ізі мәңгілік. Қазақтың тарих ғылымы. Академик Анна Панкратова (XX ғасырдың бірінші жартысы). I том. Астана: БиКА, 2016. 364 б.
4. **Абдилдабекова А.М.** Россия и Казахстан (XVIII – начало XX века.): Вопросы историографии. Учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2007. 136 с.
5. **Жаппасов Ж.Е.** XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 234 б.
6. **Аполлова Н.Г.** Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1948. 256 с.
7. **Вяткин М.П.** Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1: с древнейших времен по 1870 г. [Москва, Ленинград]: ОГИЗ: Госполитиздат, 1941. 368 с.
8. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / под ред. М.Абдыкалыкова и А.Панкратовой. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. 670 с.
9. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / под общ. ред. И.О.Омарова и А.Панкратовой. 2-е изд., испр. и доп. Т. 1. Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1949. 510 с.
10. **Асфендияров С. Д.** История Казахстана (с древнейших времен). Т. 1. Алма-Ата: Казакстанское краевое изд-во, 1935. 259 с.
11. **Чулошников А.П.** Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древнее время и средние века. Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 г. Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. XII+290 с.
12. **Дюсебаев Н.К.** Актуальные проблемы истории Казахстана в трудах М.П.Вяткина // Вестник Томского государственного университета. История. 2012. № 4 (20). С. 57-60.
13. Дополнения к актам историческим, собранная и изданная археографической комиссией. Т. 10. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1867. 504 с.
14. Русский архив. Вып. 3. Год пятый. М.: Тип. Т. Рис. 1867. 84 с.
15. Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В.Ерофеевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 484 с.
16. **М.П. Вяткин.** Страницы жизни и работы: (К 110-летию со дня рождения) / под ред. С.И. Потолова. 2-е изд, испр. и доп. СПб.: Нестор-История, 2006. 148 с.
17. **Дружинин Н.М.** Избранные труды: Воспоминания, мысли, опыт историка. М.: Наука, 1990. 512 с.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен **ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.**

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы

жетістіктері туралы 0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

БЕЛГІЛІ ТАРИХШЫ ХАЗРЕТӘЛІ ТҰРСЫН – 60 ЖАСТА!

Әйгілі тарихшы, алаштанушы және тұлғатанушы Хазретәлі Тұрсын асқаралы алпыс жасқа толып отыр. Ол – Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің профессоры, 20-дан астам монографиялар мен оқулықтардың, 400-ден астам мақалалардың авторы, өзінің тарихи мектебін қалыптастырған, кемеліне келген ұстаз. Редакция алқасы Хазретәлі Маханұлын асқаралы алпыс жасқа толған мерейтойымен құттықтай отырып, ақылдастар кеңесінің мүшесі Дастан (Тастанбек) Сәтбайдың мақаласын назарларыңызға ұсынады.

ХАЗРЕТӘЛІ ТҰРСЫН: ПЕДАГОГ, ҒАЛЫМ, АЗАМАТ, ІНІ-ДОС

Тастанбек СӘТБАЙ,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры,
тарих ғылымдарының докторы

КСРО-ның ыдырауы бұрынғы Кеңес республикалары қоғамдық ғылымдарының, оның ішінде тарих ғылымдарының дамуына мүмкіндіктер ашты. Жаңа тарихи жағдайда тарих ғылымындағы дәстүрлі тарихи мектептердің стереотиптерінен ада, жаңа да жарқын есімдер шыға бастады. Соңғы онжылдықтарда өткен Қазақстан тарихшыларының басқосуларындағы бейресми пікір алмасулардан түйгеніміз – Қазақстан тарихы ғылымындағы сондай жарқын есімдердің бірі Хазретәлі Маханұлы Тұрсын екенін бүгінде оның бұрынғы оппоненттері де мойындайды. Әріптестерінен мұндай баға алу оған оңай тиген жоқ. Ондай дәрежеге ол қайтпас қажырлылығы мен ғылымға деген адалдығы, мінезімен жетті. Мұны баса көрсетіп отырған себебіміз – Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдықтарында «жаңа мүмкіндіктермен» қатар ғылыми дәреже алу жолында жанталасқандардың, «жеңілдің асты, ауырдың үстімен» оңай олжа қуғандардың заманы басталғаны да шындық. Бүгінде олар отандық ғылымның ең жағымсыз көрінісі болып қалуда...

Мүшелтойлық жағдай – мүшелтой иесі туралы еркін көсілуге қашан да ақпараттық түрткі. Мен Хазретәлі Тұрсынұлының ғалым, азамат және педагог ретінде қалыптасуының тірі куәгерлерінің бірімін. Мақаланың тақырыбын қойғанда да эпитеттер тізбесінің қайсысынан бастап, қайсысынан аяқтайын деп кәдімгідей кідірейін... Өйткені сөз еткелі отырған азамат – «сегіз қырлы, бір сырлының» нағыз өзі. Мүшелтойлық жағдай оның мұндай қасиеттерін атап өтуге міндеттейді.

Хазретәліні 1987-1991 жылдары «Білім» қоғамы Жаңақорған аудандық ұйымының хатшысы болып қызмет атқарған кезінен біледі екенмін. Мен – облыстық «Білім» қоғамының референтімін. Әруағы риза болсын айта кетейін, Қызылорда облыстық «Білім» қоғамын 25 жыл басқарған Айтбай Ыстықбаев – екеуміздің бастығымыз, тәрбиесін көріп өстік. Сол уақыттағы дәстүр бойынша облыстың қалалары мен аудандарының еңбек ұжымдарында қоғамдық-саяси тақырыптарда лекция оқу үшін жиі шығамыз. 1987 жылы Жаңақорған ауданына іссапармен барып, ауылдары мен мектептерін аралағанда Хазретәлі жанымда бірге жүрді. Бұл еліміздегі «қайта құру», «демократия

мен жариялылық» жылдары болғандықтан, сұқбат тақырыптары да жеткілікті-тін. Сырт көз сыншыл – оның бойындағы шығармашылық мүмкіндіктері сол уақыттарда-ақ байқалып, мен үшін ашылып жатты. Бірден тіл табысып, жақын аралас-құраластығымыз содан бері үзілген емес. Оның Тәжікстанда туғанын, 1960 жылдары отбасының елге қайтып оралғанын естігенде елең ете қалғаным есімде. Менің ата-бабаларым да Шиеліде мешіт салдырғаны үшін 30-жылдары Өзбекстан, Қырғызстан асқаны, Бәткенде аялдап, кейіннен Пақтара арал ауданында тұрақтағанын білетінмін. Олардың Жаңақорғанға, біздің Шиеліге шамалас уақытта көшіп келгеніміз де белгілі болды. Отбасылар тағдырының ұқсастығы мұнымен шектелмейді екен. Мен мектеп бітіргеннен кейін 1974-1975 жылдары Алғабас ауылында бір жыл колхозшы болып жұмыс істесем, ол 1977-1978 жылдары «Красная звезда» кеңшарында жұмысшы болған. Институттан кейін мен 25 жасымда мектеп директорының орынбасары болып, алдымнан мектеп директорлығы қылаң берген. Алайда, *«әкімшілік мансаптық жол менің қолым емес екен, не де болса табиғатыма етене жақын ғылым жолын көрейін, тым болмаса «қалалық қазақ отбасы» болайын»* деп Қызылорда қаласына қоныс аударғаным бар.

Содан бері Хазретәліні өсу үстінде көрдім. Әкімшілік-мансаптық қызметі де сәтті басталды. Жаңақорған аудандық партия комиетінің нұсқаушысы, мектеп директорлығына дейін өсті. Дегенмен, кейін белгілі болғандай ішкі тартыс оған да тән болған – не әкімшілік-мансаптық жол не ғылым жолы. Хазретәлі 2001 жылы тәуекелге бел буып, мектеп директорығын тастап, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық университетінің түркітану институтына кіші ғылыми қызметкер болып орналасады. Сол жылдары мектеп директорының 50 мың теңге айлығын кіші ғылыми қызметкердің 5000 теңге айлығына алмастыру үшін тосын мінез қажет-тін. Хазретәлі ондай мінезді көрсетті және ол өзіне деген сенімділігінің көрінісі еді. Осыған орай Хазретәлінің *«Тәке, ғылым жолындағы қызметтік шығыныңыз менікінен аспайды екен»* деп қалжыңдағаны бар. Жасы кіші болса да Хазретәліден көп нәрсе үйренгенімді айту парызым.

2010 жылы жаз айында докторлық диссертациям ғылыми кеңеске алдын ала талқылауға түсіп, көптеген ескертпелер айтылған. Шынын айтпайын, көпшілік ескертпелер ұнаған жоқ. Дегенмен, ескертпелерді ескеріп, қайта талқыға ұсынуым керек. Қызылордаға оралсам, ортаншы ұлым аяқ астынан үйленетін болып, уақыт зәрулігіне тап болайын. Құдайға шүкір, Қызылорда Түркістанға жақын, оның үстіне Хазрет мұндайдың талайын көрген, тәжірибесі мол, мен оған дереу хабарласайын: *«Хазрет, алдын ала талқылаудағы сын-ескертпелер маған ұнаған жоқ, маған одан гөрі сенің ескертпелерің маңызды, оның үстіне жағдай мынау, сен диссертациямды оқып шығып, кемшіліктерін жіпке тізгендей етуің керек».* Хазретәлі жағдайды бірден түсініп, өзі де сол жылы қорғайын деп жүрсе де, уақыт тапшылығына қарамай, менің 300 беттен асатын диссертациямды оқып шығып, кемшіліктерін теріп шыққан. Мен сол негізде диссертациямды қайта толықтырып, оппоненттерім мін таппаған еді. Хазретәлінің жасы үлкен ағаларына қол ұшын беруі менімен шектелмегені хақ.

Хазретәлі Тұрсынның ғылымдағы жетістіктері оның ғылымға деген үлкен дайындықпен келгендігінде. Тақырыпты таңдау ісі – зерттеуші кәсібилігінің көрінісі. Оның кандидаттық диссертациясының «Қоқан (Түркістан) автономиясының құрылуы мен күйреуі (1917-1918 жж.)», докторлық диссертациясының «Түркістанның этносаияси үдерістеріндегі ұлттық элита қызметінің тарихы (XX ғ. алғ. ширегі)» деп таңдалуының өзі зерттеу объектісі мен нысаны талаптарына дөп келетін зергерлік нәзіктік пен аптекалық дәлдіктің көрінісі. (Бүгінде «объектіні» – «нысан», «предметті» – «пән» деп шатастырып жүрміз. Меніңше, «объектіні» сол қалпында қалдырып, «предметті» «нысан» деп алған жөн – Т.С.) Сондықтан оның зерттеу бағытының алаштану және тұлғатануға бетбұруы заңдылық. Белгілі тарихшылар К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Е.Сыдықовтан кейін алаштану мен тұлғатануда жаңа сөз айтуының өзі батылды. Алаштану, тұлғатану бағытындағы қажырлы ісденістері оны объективті түрде – түркістантануға, Түркістан қайраткерлерін тұлғаландыруға алып келіп, халықаралық деңгейге шығарды. Сөйтіп, Орта Азия республикалары тарихшыларының арасындағы байланыс көпірлерін нығайтуға атсалыстырды.

Хазретәлінің тұлғатану бағытындағы айрықша еңбегін айтпаса болмайды. Ол Отан және өлке тарихының алпыстан астам жеке тұлғаларының өміріне қатысты мақалалар жазған екен. Маңыздысы – бұл бағыттағы ізденістеріне ол өзінің шәкірттерін де тарта және қызықтыра білгендігінде және ғылыми мектебін қалыптастырғандығында. Оның ғылыми жұмыстарды ұйымдастыруға қосқан үлесінің өзі өз алдына бір төбе. Шағын мақалада барлығын қамту мүмкін емес. Ең бастысы, тарихшыларды жаңа деректерді іздеп табушылар және концептуалистер деп бөлемін. Бұл екі қасиеттің екеуі де Хазреттің бойында тамаша ұштасқанына қуанамын. Сөз соңында, Хазретәлі Маханұлының үлгілі отбасы бола білгенін мақтанышпен айта отырып, сырт келбеті Мұстафа Шоқайдан аумайтын, ауыл баласынан ұлт перзентіне дейін түлеп ұшқан тастулек Хазретәлі іні-досқа зор денсаулық, жаңа шығармашылық асулар тілеймін, кемел жасың құтты болсын демекпін.

ХАЗІРЕТӘЛІ ТҰРСЫННЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

Қоқан (Түркістан) автономиясының құрылуы мен күйреуі (1917-1918): тарих ғыл. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2001. – 23 с.

Түркістандағы этносаияси үдерістегі ұлттық элита қызметінің тарихы (1900-1924 жж.). тарих ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Семей, 2010 -51 б.

МОНОГРАФИЯЛАРЫ, КІТАПТАРЫ, ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫ

Бегайдар Жантөреұлы Аралбаев //ҚР Президенті мен үкіметі кеңесінің жедел өнімдер баспасы. -Алматы.1996. -93 б.

Мектепте тарихты оқыту әдістемесі (оқу әдістемелік құрал). - Алматы: Дарын. 2004.-156 б.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарыяты Монография. «Нұрлы өлем» баспасы. –Алматы: 2006.-126 б.

Мектепте тарихты оқыту әдістемесі (толықтырылып, екінші басылуы) -Алматы: Дарын. 2006.- 156 б.

Билердің соңғы тұяғы. -Алматы: «Қасиет» баспасы, 2009 – 132 бет.

Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. –Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. Т3. -440 б (5-194, 311-404-66.)

Түркістан қаласы топонимикалық атауларының анықтамалығы. -Түркістан: «Тұран». 2012.-52 б.

Алаш һәм Түркістан. Монография. –Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ. 2013. -400 б.

Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сборник документов и материалов. - Алматы. «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. I том: -384 б.

Садықбек Сапарбеков: шығармалары, құжаттар мен материалдар жинағы. / құрастырған, ғылыми өмірбаяны мен түсініктерін дайындаған т.ғ.д. Х.М.Тұрсұн.-Астана: «Әдебиет әлемі», - 2013. -264 б.

Көкен батыр Назарұлы және оның заманы. Ғылыми-танымдық жинақ. /Құраст. жалпы ред. басқ. Х.Тұрсұн. – Алматы, 2014. -304 б.(7-93-бб.).

«Қазақ ру-тайпаларының тарихы». Қоңырат, 14 т. -Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2014. -525 б. (Х.Ғабжалелов, З.Жандарбек, Ж.Жеңіс, Ж.Бейсенбайұлы, Н.Базылхан, Ж.Боранбай).

Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. –Алматы: ОФ «Дегдар», 2016. Т3. -440 б (5-194, 311-404-66.)

Қоңырат тарихы мен шежіресі (ғылыми еңбек. Ғылыми топтың жетекшісі т.ғ.д., профессор Х.М.Тұрсұн)-Алматы: «Курсив» баспасы, 2016, 444 б.(З.Жандарбек, О.Нұсқабай, Ж.Жомарт, С.Сайфулмаликова, Ж.Бейсенбайұлы).

Иманға елді ұйытқан Құрбан ата. Редакциясын басқарған және құрастырған: т.ғ.д., профессор Х.М.Тұрсұн. -Шымкент: «АЗИАТ» баспасы, 2016 ж. 240 б.

Нәзіртану негіздері -Шымкент, «АЗИАТ» баспасы. 2017, -180 б. (оқу құралы) (Г.Батырбекқызы).

Нәзір Төреқұлов: архивтік құжаттар мен материалдар жинағы.-Шымкент, «АЗИАТ» баспасы. 2017, -220 б (оқу-әдістемелік құрал) (Г.Батырбекқызы).

Нәзір Төреқұлов: қоғамдық-саяси қызметі.-Шымкент, «АЗИАТ» баспасы. Монография. 2017, -180 б (Г.Батырбекқызы).

Изучение истории скифов по античным письменам (древнегреческие и римские): Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. –Туркестан, 2019. – 165 с. (М.Салгараев, К.Беркимбаев).

Өлем өркениетінің тарихын оқытудың әдістемелік жүйесі (К.М.Беркимбаев, М.Е.Рустамбекова, Н.Оразханмен бірге).

Қожанұлы С. Таңдамалы мақалалар. Архивтік құжаттар. – Избранные произведения. Архивные материалы / Құраст.: Х.М.Тұрсұн, А.Ж.Шәріп. –Алматы: «Апа-В», 2019. -342 бет.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ҚАРАШАЙЛАР

Дархан АСКАРҰЛЫ,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің 1-курс докторанты

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы халықтардың күштеп жер аударылу тарихы – кеңес тарихының маңызды бір бөлігі. Кеңес өкіметінің «жазаланған» халықтарды жер аударуының шырқау шегі 1944 жылға сай келді. Солардың бірі – Солтүстік Кавказдан ең алғашқы болып жаппай жер аударуға ұшыраған түркі тілді халық – қарашайлар еді. Олардың үлкен бір бөлігі Оңтүстік Қазақстанға қоныстандырылды.

Оңтүстік Қазақстан облысы – негізінен жеңіл өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына басымдық берілген аймақ. Жазы аса ыстық, қысы қысқа, бірақ ылғалды, аязды. Соғыс жылдарында ауылды жерлерде баспана негізінен жергілікті құрылыс материалынан салынған, төбесі тегіс там үйлер еді. Отырықшы егіншілік басты орынды иеленген өлкеде елдімекендер арасы өте жақын орналасқан болатын. Халқы тығыз орналасқан оңтүстік аймаққа соғыс жағдайында бірнеше кезеңде әкелінген арнайы жер аударылған халықтарды қоныстандыру, олардың тұрмыстық, шаруашылық, еңбек қажеттіліктерін қамтамасыз ету оңай шаруа емес еді.

Қарашайларды жер аудару 1943 жылы бас-талды. Сол жылы қыркүйек айында КСРО ішкі істер халық комиссарының орынбасары С.Н.Круглов «Қарашай автономды облысынан келушілерді Қазақ және Қырғыз КСР жерінде орналастыру жоспарын» одақтас республикалардың құзырлы органдарына жөнелтті. Бұл құжат бойынша барлығы 15000-16000 отбасы, оның ішінде: Қазақ КСР-ның Жамбыл облысына – 5000 отбасы, Оңтүстік Қазақстан облысына – 6000 отбасы, Қырғыз КСР-ның Фрунзе облысына – 5000 отбасы жер аударылып, орналастырылатын болды [1, 309-б.]. Бұл жоспар негізінде жер аударылып келушілерді жергілікті совхоз бен колхоздарға орналастыру, кейбір колхоздарды өзара біріктіріп, босаған елді-мекендерде жер аударылғандардың тұтас колхозын құру да қарастырылған еді. Уақытша орналастырылатын баспана есебіндегі ғимараттарды қысқы жағдайға бейімдеу, жөндеу ісінің де нұсқаулықтары берілді.

1943 жылы 9 қазанда Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің бұйрығы негізінде ҚК(б)П ОК хатшысы Н.Скворцов пен Қазақ КСР ХКК төрағасының орынбасары А.П.Заголовьев ҚК(б)П Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы Н.А.Нечаевқа директива жолдады [2]. Онда қараша айында Оңтүстік Қазақстан облысына Солтүстік Кавказдан 7000 отбасы, шамамен 25 000 адам жер аударылып әкелінетіндігі айтылды. Сонымен қатар жер аударылып келушілерді қабылдап алу, орналастырудың облыс басшылығына төмендегідей міндеттемелері көрсетілген: эшелондарды күтіп алу орнында адам мен жүкті тасу үшін автокөлік пен арбалы ат-көліктердің болуын

қамтамасыз ету; келушілерді бос ғимараттарға, жергілікті халық баспанасына жеке бөлме ұсыну арқылы орналастыру; орналастырылатын колхоз, совхоздарда жер аударылғандарды жұмыспен қамту; әр арнайы жер аударылған отбасыға мүмкіндігінше үй жанынан бақшалық жер телімін беру, егер жүзеге асыру тиімді және мүмкін болса келушілер құрамынан жеке колхоздар ұйымдастырып, оларға ауыл шаруашылығы құрал-саймандарымен көмек көрсету.

1943 жылдың 12 қазанында КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен Қарашай автономды облысы жойылды. Ал 14 қазанда қарашайларды жер аудару туралы КСРО ХКК-інің қаулысы қабылданды. Көпшілігі Қазақ КСР-інің Жамбыл мен Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11 711 отбасы жалпы саны 45 529 адам апарылды, Қырғыз КСР жеріне – 5790 отбасы, 23 300 адам, Өзбек КСР жеріне – 95 отбасы, 353 адам жіберілді [3, 239-б.].

Қарашайлардың құрамы туралы біз 1944 жылдың қаңтар айындағы Қазақ КСР ІІХКБ-ның КСРО ІІХК-на «Арнайы жер аударылған – қарашайлықтар» жөніндегі ресми сұраныс хатынан біле аламыз [4, 409-б.]. Сұраныс хат негізінен қарашайлармен бірге жер аударылып келген орыс, қырым татарлары мен лезгин ұлт өкілдерінің мәселесі бойынша қойылған. Сұраныс хат мазмұны негізінде жер аударылған қарашайларды келесідей топтауға болады: бұған дейін Қызыл Әскер қатарында басшылық қызметтегі, әскери атағы бар күйеулерінен қамтамасыз ету аттестаттарын алып отырған отбасылар; мемлекеттік марапаттары бар ҰОС мүгедектері; неміс оккупациясы кезінде партизандық қозғалыстар қатарында соғысып, мемлекеттік марапатқа ұсынылған және оны иеленгендер; неміс оккупациясының салдарымен күрес жүргізген ІІХК ерекше топтарының қатысушылары.

1943 жылы 27 қазанда Қазақ КСР ХКК-інің «Арнайы жер аударылғандарды қоныстандыру» қаулысы жарық көрді. Қаулыда Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарына келесі көлемде арнайы жер аударылғандарды орналастыру қарастырылды [1, 317-318-бб.]. Оңтүстік Қазақстан облысының Киров ауданына – 2000 отбасы; Мақта-Арал ауданына – 1200 отбасы; Қызыл-Құм ауданына – 400 отбасы; Арыс ауданына – 400 отбасы; Сары-Ағаш ауданына – 500 отбасы; Сайрам ауданына – 800 отбасы; Шәуілдір ауданына – 100 отбасы; Келес ауданына – 600 отбасы жіберілді.

Арнайы жер аударылғандарды баспана, жұмыс, азық-түлік, қысқа отынмен қамтуды ұйымдастыру, қадағалау мен басқару шараларын іске асыру үшін аталған аймақтардың облыстық атқару комитеттеріне және ҚК(б)П облыстық партия комитеттеріне тапсырылды.

1943 жылдың 8 желтоқсанында Лагерлер Бас Басқармасының басшысы В.Г.Наседкин КСРО Ішкі істер халық комиссарының орынбасары С.Н.Кругловқа арнайы жер аударылған – қарашайларды Қазақ және Қырғыз КСР жерінде орналастыру бойынша есеп жіберді. Құжат бойынша, 11-22 қараша аралығында арнайы жер аударылғандар тиелген эшелондарды қабылдау жүзеге асырылды. Қарашайлар тиелген 34 эшелоны күтіп алынып, олар Қазақ және Қырғыз КСР-ларының 24 ауданына қоныстандырылды. Арнайы жер аударылғандарды қоныстандыру осы жылдың 23 қараша күні аяқталды [5, 397-б.].

Оңтүстік Қазақстанға келген арнайы жер аударылғандар эшелондарын қабылдау кезіндегі және адамдарды аудандарға қоныстандыру кезіндегі жасалған есептер кестесі [6, 115-б.]:

Аудандар атауы	Эшелон тізімі бойынша		Нақты қабылданғаны		Соның ішінде		16 жасқа толмаған балалар
	отбасы саны	адам саны	отбасы саны	адам саны	ер	әйел	
Киров	2178	8192	2212	8024	1025	2298	4701
Мақта-Арал	1272	5729	1488	5729	828	1565	3336
Сайрам	670	3616	954	3527	701	846	1879
Сары-Ағаш	503	2054	508	2145	376	514	1255
Арыс	669	2039	589	1959	282	572	1105
Нес-келен	448	2114	505	1857	204	496	1157
Қызыл-Құм	436	2280	433	1901	273	483	1145
Барлығы	6226	26024	6689	25142	3689	6774	14679

Осылайша Оңтүстік Қазақстан облысына 25000-нан астам қарашайлар қоныстандырылды. Қазақстанға жеткізілген қарашайлардың көпшілігінде әкіметке тапсырған мал-мүліктерінің есебіне берілген арнайы түбіртектері болмай шықты, 60-70% жер аударылған жерге азық-түліксіз келген. КСРО Дайындау бойынша халық комиссариаты берген 300 тонна ұн мен 75 тонна дақылдар 15-20 күнге ғана жететін еді.

Ставрополь аймағынан қарашайлар елдерінде қалдырып кеткен мал мен дақылдарына байланысты түбіртектер КСРО ІХК Лагерлер Бас Басқармасы арқылы Қазақ КСР мен Қырғыз КСР-не жеткізілді, ол жерде арнайы жер аударылғандарға табысталап, жер аударылғандар қажетті тауарларына алмастыру мүмкіндігіне ие болады деп өкілетті орындар басшылыққа есеп берді [5, 398-б.]. Қарашайларды жер аударумен басталған үдеріс басқа да Солтүстік Кавказ халықтарының басына орнады. Қарашай, балқар, шешен, ингуш халықтары тұтастай жер аударылып әкелінгеннен кейін, олардың жергілікті жағдайға бейімделіп, тұрақталып алуларына дейін арнайы азық-түлік әзірлеп, тарату, баспанамен қамту, жұмысқа орналастыру және т.б. мәселелер шешілуі қажет болды.

1944 жылдың маусым айына сай арнайы жер аударылғандарға аудандық тұтыну одағы арқылы азық-түлікті бөлу құжаты мынадай [7].

Оңтүстік Қазақстан бойынша	Ұн кг	Дақылдар кг
Ильичев	8690	14373

Мақта-Арал	5664	9279
Сайрам	3573	5759
Арыс	2469	3899
Сары-Ағаш	2446	3861
Нелес	1937	3004
Қызыл-Құм	2052	3197
Киров	3134	5019
Барлығы:	24 965	48 391

1944 жылы 15 маусымында ОҚО бойынша ІХК басқармасының басшысы М.В.Федотовтың анықтамасында Оңтүстік Қазақстан облысында қоныстандырылған Солтүстік Кавказдан арнайы жер аударылғандардың жалпы саны – 12 398 отбасы, 49 491 адам, оның ішінде қарашайлар – 6492 отбасы, 24 350 адамды құрады. Азық-түлік бөліп беру бойынша ақпарат бір айлық мерзімнің мөлшерін көрсететінін ескерсек, орта есеппен әр арнайы жер аударылғанға күніне 30 грамм ұн, 60 грамм дақыл арналғандығын айта аламыз.

Сандық көрсеткіштерден бөлек арнайы жер аударылғандардың мәселелері де ішінара аталып өтеді. Құжатта: «облыстың аудандарында қоныстандырылған арнайы контингенттің басым бөлігі қыс жағдайына бейімделген баспанамен қамтамасыз етілді. Бірақ бірқатар аудандарда кеңестік партиялық органдар арнайы жер аударылғандардың жұмыспен қамтылуына, баспана-тұрмыстық жағдайларын шешуге аз көңіл бөлуде», – деп баяндалады [8]. Жоғарыдан түсіріліп отырған нұсқаулықтарда барлығы жүйелі көрінгенімен жергілікті жерлердегі шынайы ахуал мүлдем басқаша болған.

1944 жылғы 15 маусымында ҚК(б)П ОК хатшысы Н.Скворцов пен Қазақ КСР ХКК төрағасы Н.Ондасынов облыстық комитеттерінің хатшылары мен Облыстық еңбекші депутаттар кеңесі атқару комитеттерінің төрағаларына арнайы жер аударылғандардың арыз-шағымдары бойынша хат жолдады. Бұл құжатта Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қостанай мен Көкшетау облыстарында Солтүстік Кавказдан жер аударылып келгендерді (шешендер, ингуштар, қарашайлар, балқарлар) жұмыспен қамту, тұрмыстық жағдайын қалыпқа келтіру ісінде ҚК(б)П облыстық комитеттері мен облыстық атқару комитеттері қанағаттанарлықсыз деңгейде жұмыс жасауда деп көрсетілді.

Осы төрт облыстың басшылықтары аудандық басшылықтардың арнайы жер аударылғандардың жағдайын жақсарту ісін жүргізуін қадағаламай, бейберекетсіздікке жол бергендігі айтылды. Ескертулерді түзеу үшін күзгі егіннің жиыны кезеңіне дейін бірқатар шараларды қолға алулары тапсырылды, солардың кейбіреуін атап өтелік: маусым айы ішінде арнайы жер аударылғандардың өтініштерін қарастырып, оларды қоныстандырылған колхоздарындағы ауыл шаруашылық артельдері мүшелігіне қабылдау; арнайы жер аударылғандарға аз уақыт аралығында, шұғыл түрде еңбек кітапшаларын табыстау, атқарған еңбектерін нақты есептеп, жеке есептеріне енгізіп отыру; колхоз, совхоз, өндірістік орындардағы арнайы жер аударылғандарды жергілікті жұмысшыларға теңестіру, тамақтану мен құрал-саймандармен қамтамасыз ету; арнайы жер аударылғандарды әдейі колхоздан ығыстыру, жанұяларының шаруашылық-тұрмыстық жағдайын жасақтауға кедергі келтіру сынды оқиғалар орын алса, ІХК қызметкерлері арнайы

тергеу амалдарын жүргізіп, кінәлілерге тиісті жаза қолданулары керек; арнайы жер аударылғандарға Ауыл шаруашылық банктері арқылы баспана салуға 7 жылға дейін бөліп төлеу шартымен 5 000 рубльге дейін несие алу құқықтарын хабардар ету; КСРО ХКК-нің 1944 жылдың 29 мамыр айындағы қаулысы бойынша арнайы жер аударылғандарға олардың жер аударылған жақтарында үкіметке тапсырған мал-мүлік пен дақылдарының есесіне қоныстандырылған жерлерінде мал-мүлік пен дақыл беруді бақылауды қадағалауға алу [9]. Сонымен қатар, бөлінген қорлардың тікелей мақсатқа сай жұмсалыуын бақылау, жер аударылғанға дейінгі атқарған партиялық, кеңестік және колхоздық қызметтеріне орай арнайы жер аударылғандарды өз орталарында ұйымдастыру шараларына кеңінен жұмылдыру, арнайы жер аударылғандар арасында әлі де кең таралып тұрған бөртпе сүзек ауруының алдын алудың санитарлық-профилактикалық шараларын күшейту, ауруға шалдыққандарға ауруханада қажетті орындардың болуын іске асыру сияқты шаралар да бар.

Жоғары басшылық арнайы жер аударылғандардың мәселелерін дер кезінде шешпей, берілген қаулыларды дұрыс орындамағандары үшін тек қана ескертумен шектелмей, аудан көлеміндегі жауапты тұлғаларды жазаға да тартты. 1944 жылдың 20 қыркүйегіндегі Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің хатшысы М.С.Салин, облыстық партия комитетінің төрағасы Х.М.Пазиков және облыстық ІХК басшысы М.В.Федотов тарапынан Киров аудандық атқару комитетінің хатшысы Тажибеков пен ҚК(б)П аудандық комитетінің төрағасы Әлжановқа бұйрық хат жолданған. Бұл хаттың мазмұнында арнайы жер аударылғандардың мәселелерін уақытылы шешпей, немқұрайлылық танытулары салдарынан арнайы жер аударылғандар қатарында өлім фактілеріне дейін орын алғандығы үшін «Күйік» совхозының директоры А.В.Востриков, ІХК коменданты Суворов партия қатарынан шығарылғандықтары, ендігі уақытта істері сотта қаралып жатқандығы айтылады. Сондай-ақ жергілікті аудандық атқару комитетінің төрағасы Мирзаходжаев жұмысынан алынып тасталғандығы да жеткізіледі. Осы жазалау шараларын атап келіп, егер де хат жолданып отырған аудан басшылары өз аумақтарындағы арнайы жер аударылғандардың мәселелерін шешуді оң нәтижеге жеткізе алмаса сәйкесінше заң баптарымен жазаға тартылатындықтары ескертіледі [10].

Оңтүстік Қазақстанға жер аударылған қарашайлар ішінде өлімнің көп болғандығын аман қалғандардың естеліктерінен де байқауға болады. Бес жасында отбасымен жер аударылып келген қарашай ұлтының өкілі, Байрамқұлов Хасан Шошақұлы естелігінен: *«Бізді Кавказдан қыстың аязында Орталық Азияға әкелді. Оңтүстік Қазақстанда жаздың күні ауа райы 45-50 градусқа дейін жетеді. Сол себепті ағзаның жаңа климатқа бейімделуі, әлсіздік, тойып тамақтанбау салдарынан аурулар тарады. Қазақстанда алғашқы жылдары өлген адамдарымызды жерлейтін адам да табылмай қалатын жағдайлар кездесті, өйткені жерлей алатын мөлшерден де көп адам көз жұмып жатты. Тамақ болмады. Күнжара жедік, көкпек өсімдігін жедік. Барақта бірнеше жанұя қатар тұрдық. Жуынатын мүмкіндік болмаған соң бит пайда болды...»* [11].

1944 жылдың 25 желтоқсанында Киров ауданына қарасты Бағара медициналық бөлімшесі

есебіндегі арнайы жер аударылған қарашайлардың түрлі дерттерге шалдыққандарының тізіміндегі мәліметтерді қарастырайық [12]. «Жданово», «Бірлік» және «Каганович» колхоздары бойынша медициналық бөлімше тізімінде 20 қарашай тіркелді. Олардың он екісі 1-16 жас аралығындағы балалар, қалған сегізі 20-68 жас аралығындағы ересек адамдар. Құжаттарда әлсіреу, іш өту диагнозынан бөлек бір отбасының 4 адамынан туберкулез дерті анықталған, 14 адамның авитоминозға шалдыққандығы көрсетіледі.

Бұл мағлұматтар негізінде арнайы жер аударылған қарашай ұлт өкілдерінің арасында ағзаның әлсіреуі мен авитоминозға негізінен шалдыққандардың басым бөлігін балалар құрағанын көруге болады. Бұл екі денсаулық күйі де қажетті мөлшерде тамақтанбау, ағзаға жеткілікті деңгейде керекті витаминдердің берілмеуінен болатындығы белгілі. Бір әулеттің 4 адамы қатарынан туберкулезбен ауырғандығын да байқай аламыз, бұл жоғарыда аталған себептермен қатар тұрмыстық жағдайдың төмендігінен де ағзаның инфекцияға қарсы тұру мүмкіндіктерін әлсіргендігін байқатады. Сондай-ақ туберкулездың әлеуметтік дерт екендігін естен шығармауымыз керек. Тұрмыстық жағдайдың төмендігіне қатысты ең басты екі факторды атауға болады, біріншісі – азық-түліктің жетіспеуі, екіншісі – үй-жаймен қамтамасыз етілмеуі. Арнайы жер аударылғандар негізінен жертелелерде тұрғандығын ұмытпау қажет, жертеле – жерді қазып, үсті тегіс шатырмен жабылған баспана түрі. Оңтүстік Қазақстанның жазы аса ыстық, қысы қысқа болғанымен ауасы ылғалды климат екендігін ескерсек, санитарлық талаптарға сай келмейтін тарғызматтарда көп адамның тұруының өзі денсаулыққа зиянды инфекциялардың таралуына қолайлы жағдай тудыратынын аңғарамыз.

Оңтүстік Қазақстан облысы, Келес ауданы әкімшілігінен Оңтүстік Қазақстан ҚКП (б) облыстық комитетінің хатшысы С.Галиевке жіберген есеп хатында 1945 жылдың 15 мамыры күнгі жағдайға сәйкес ауданда арнайы жер аударылған 809 отбасы, 3003 адам өмір сүрді. Арнайы жер аударылғандар қарашайлар, немістер және өзірбайжандар еді. Оның ішінде, қарашайлар 348 отбасы, 1345 адам болды: 325 отбасы, 1281 адам колхоздарда; 10 отбасы, 33 адам өндірістік артельдерде; 13 отбасы, 31 адам өзге мекемелерге бекітілді. Аталған қарашайлардың еңбекке жарамдылары – 410 адам, колхозда жұмысқа орналастырылғандары – 387 адам; өндірісте – 10 адам; өзге мекемелерде – 13 адамды құрады [13].

1945 жылдың 21 мамырындағы Оңтүстік Қазақстан еңбекші депутаттар кеңесі атқару комитетінің мен ҚКП (б) облыстық бюросының «ХКК мен ҚК(б)П ОК-ның 1945 жылғы 26 сәуіріндегі Қазақ КСР-дегі арнайы жер аударылғандарды шаруашылық тұрғыда орналастырудағы кемшіліктер туралы қаулыны іске асыру шаралары туралы» атты қаулысы [14] бірсыпыра күрмеулі мәселелердің бетін ашып, құзіретті мекемелерді қателіктерді дереу түзеуге, жауапкершілікке шақырды.

Қаулы бойынша облыстық халықтық білім беру бөлімі арнайы жер аударылғандардың балаларын оқумен қамту бағытында еш жұмыс жасамағаны анықталды. Есепке алынған 11 024 мектеп жасындағы баланың ешқайсысы білім алмағаны және ешбірі алдағы оқу жылына дайындықсыз екендігіне баса назар аударылады. Балалар үйінде орналастырылғандардың киетін сырт киімі, аяқ киімі, тіпті жатар төсек орны да тапшы болды, сол себепті

төсектерді қатарластырып қойып, әрқайсына бірнеше бала жатуға мәжбүр болды.

1945 жылдың 14 қыркүйегінде ҚК(б)П облыстық комитетінің Қазақ КСР КП(б) ОК хатшысы А.Қойшығұловқа жолдаған есебінде маусым-шілде айларындағы тексеріс нәтижелері баяндалды [15]. Тексеріс барлық аудандарға күзіретті орындар қызметкерлерін жіберу арқылы бірқатар мәселелерді анықтады. Солардың ішінде Сайрам мен Шымкент аудандарындағы арнайы жер аударылған дарға баспана салу, ескісін жөндеу жұмыстарының арнайы құрылыс бригадаларының жасақталмауы салдарынан қанағаттанарлықсыз жағдайда екендігі көрсетілді.

ҚР Бас Прокуратурасы құқықтық статистика және арнайы есеп Комитеті архивінің мәліметі бойынша 1945 жылдың 1 қаңтарына қарай Қазақстандағы арнайы жер аударылған қарашайлар 10 505 отбасы, 40 767 адамды құрады. 1945 жылдың 1 шілдесіне сай ақпарат бойынша олардың саны 10350 отбасы, 39 431 адам болды [16, 49-б.]. Алты ай аралығында арнайы жер аударылған қарашайлар мыңнан астам адамға азайғандығын бақылауға болады.

1946 жылдың 31 мамырында ҚК(б)П облыстық комитет хатшысы С.Галиев Сары-Ағаш аудандық комитеті басшылығына арнайы жер аударылғандардың арыздары бойынша хат жолдап, мәселелер бойынша тиісті шара қолдануды талап етті [17]. Арыздар бойынша Сары-Ағаш ауданындағы арнайы жер аударылғандардың тұрмыстық жағдайына ешқандай көмек көрсетілмейтіні, киім-кешек және азық түлікпен қамтамасыз етілмейтіндері, бақшалық жер берілмейтіні, сонымен қатар арнайы жер аударылғандар өз арыз-шағымдарын айтқанда коменданттардың дерекі қарым-қатынас көрсететіні баяндалады.

ҚК(б)П облыстық комитет хатшысы С.Галиевтың тапсырмасына қатысты аудандық комитет ІІМ-нің аудандық бөліміне сұраныс хат жолдады. 1946 жылдың 26 маусымында ҚК(б)П Сары-Ағаш аудандық комитетінің сұраныс хатына ІІМ-нің аудандық бөлімі өз қызметкерлерінің арнайы жер аударылғандарға дөрекі қарым-қатынас көрсету іс-әрекеті анықталмағандығы, анықталса заңды шара қолданатындықтары жайында жауап хат жіберді [18].

Арнайы жер аударылғандардың мәселелерін шешудің бір жолы ретінде олардың жер аударылғанға дейінгі қызметтерін анықтап, қоныстандырылған жерлерінде сол кәсіп бойынша қолдану 1946 жылы да жүзеге асырылды. Сол бағыттағы аудандық есеп хаттан Сары-Ағаш ауданы бойынша арнайы жер аударылған қарашайлардың кейбірінің алдыңғы қызметін көре аламыз [19]. Есеп хатта қарашай мен шешен халқы өкілдері қатар көрсетілген. Солардың арасынан арнайы жер аударылған қарашайлардың басым бөлігі өз елдерінде мұғалім лауазымында болғаны анықталды, олар: Салпагаров Азрет, Тибуева Файруза, Урусов Борис, Семенов Хасанби, Бастанова Сафи, Катчиева Айша. Екеуі есепші болып қызмет еткен: Салпагарова Марва мен Семенова Хаджая. Бір аудан меңгерушісі – Айбазов Умар, бір зоотехник – Салпагаров Д. Бұл ақпараттар қарашайлардың өз ортасынан арнайы жер аударылғандар арасында жергілікті әкімшілікке көмектесетін мамандарын жасақтауға мүмкіндік берді.

1947 жылдың 2 ақпанында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі арнайы жер аударылғандардың баспана мәселесін шешу үшін жоспар құрып, об-

лыс басшылықтарына жолдады. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жоспары аясында 1947 жылдың 4 мамырында ОҚО еңбекші депутаттар Кеңесі атқару комитетінің шешімі жарияланды. Шешім «1947 жылы арнайы жер аударылғандарға арналған жеке тұрғын үй құрылысы және сол құрылысты несиелеу жоспары туралы» [20] деп аталды. Облыс бойынша ағымдағы жыл ішінде 5500 мың рубльге 1100 жаңа үй салу, 456 мың рубльге 228 үйдің құрылысын аяқтау жоспары жасалды. Құрылыс материалдары қоры болмауы себепті облыс басшылығы Қазақ КСР Министрлер Кеңесіне келесі құрылыс материалдары бойынша көмек көрсетуге, құрылыс ағашы – 7436,8 кубометр; шыны – 10 624 текше метр; шеге –13 280 кг жіберуге өтініш білдірді:

Республика басшылығы арнайы жер аударылғандар бойынша облыс, аудандардағы жағдайды әрдайым бақылауда ұстауға тырысты. Мысал үшін, 1949 жылдың 15 қыркүйегіндегі Мақта-Арал ауданының арнайы жер аударылған неміс, грек, қарашайлар бойынша мөлiметтеріне сәйкес [21] есепті атасақ болады. Ауданда 2517 арнайы жер аударылған қарашай, оның ішінде 7 коммунист, 27 коммунистік жастар одағының мүшесі болды деп аталады.

Аудан басшылығы бұл есеп хатқа арнайы жер аударылған қарашайлардың коммунистік карточкаларының деректерін де қосымша етіп ұсынды [22]. Мақта-Арал ауданындағы коммунистік партия мүшелігіндегі арнайы жер аударылған қарашайлар: Шаманов Мағамет Гамалаевич, Чотчаев Исмаил Байгораевич, Козбаев Мағамет Аскирович, Джашиев Добай Аубекирович, Акбаев Сафарби Жанбаевич, Акбаев Дабай Хамзатович, Эрикенов Шамиль Азаматович.

1943 жылы қарашай халқының жер аударылуымен басталған тарихи үдерістер қыркыншы жылдардың соңына қарай бірнеше кезеңдерді басынан өткізіп үлгерді. Аз халықтар санатындағы түркі тілді қарашай халқын тарихи отандарынан күштеп жер аудару олардың ұлт ретінде жойылып кету қаупін туындатты. Қарашай халқының тарихында Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында арнайы жер аударылғандар ретінде өткізген он жылдан астам уақыт ерекше ауыр кезең болып сақталуда.

Елуінші жылдары әкімшілік қадағалаудан босаған соң қарашайлардың негізгі легі туған жерлеріне оралғанымен, Қазақстанда өмір сүруге қалғандары да болды. 1989 жылғы жалпыодақтық санақ [23] бойынша Қазақ КСР аумағында 2057 қарашай ұлт өкілі тіркелген, олардың 26,1%-ы Оңтүстік Қазақстан облысында, 46,2%-ы Жамбыл облысында қоныс тепкен.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается депортация большей части тюркоязычного карачаевского народа в Южно-Казахстанскую область. Основное внимание уделяется их расселению, хозяйственному и трудовому устройству. А также сопутствовавшим проблемам здоровья, жилищным вопросам и социальным положениям спецпереселенцев карачаевцев.

Ключевые слова: карачаевцы, тюркоязычный народ, спецпереселенцы, депортация, Южно-Казахстанская область.

***

The article discusses the deportation of most of the turkic-speaking karachai people to the South Kazakhstan region. The main attention is paid to their resettlement, economic and labor structure. As well as

the accompanying health problems, housing issues and the social status of the special settlers of karachays.

Key words: karachais, turkic-speaking people, special settlers, deportation, South Kazakhstan region.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Из истории депортаций. Казахстан. 1939-1945 гг. Сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2009. – 708 с.
2. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 6-т., 89-іс., 21-23 -п.
3. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: "Арыс" – "Қазақстан", 1998. – 428 с.
4. Сталинские депортации. 1928-1953/ Под общ.ред.акад. А.Н.Яковлева; Сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян – Москва: МФД: Материк, 2005. – 904 с.
5. История сталинского ГУлага. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах/Т.5. Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина.–М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004–824 с.
6. Депортация карачаевцев. Документы рассказывают. Сборник документов. (Сост., авт. предисловия, вступительной статьи и заключения Тебуев Р.С.). –КЧИГИ, Черкесск, 1995.–344 с.
7. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 8-т., 109-іс, 6-п.
8. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 8-т., 109-іс, 1-4-п.
9. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 300-қ., 1-т., 278-іс, 3-5-п.
10. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 300-қ., 1-т., 278-іс, 10-п.

11. **Байрамқұлов Хасан Чочакович.** Служил партии, служил Аллаху // Государственный музей истории ГУЛАГа. МОИ ГУЛАГ: воспоминания о репрессиях и системе ГУЛАГа. фильм №171. 13.10.2017 г. gulagmuseum/posts/3555354927825464

12. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 300-қ., 1-т., 278-іс, 21-п.

13. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 8-т., 109-іс, 19-п.

14. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 9-т., 1211-іс, 36-п.

15. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 8-т., 108-іс, 6-п.

16. **Калыбекова М.Ч.** Депортация репрессированного народа в годы Великой отечественной войны // Вестник КазНПУ им. Абая. - 2010. - № 3 (26). 48-51 с. С.49.

17. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 364-қ., 1-т., 248-іс, 37-п.

18. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 364-қ., 1-т., 248-іс, 38-п.

19. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 364-қ., 1-т., 248-іс, 13-п.

20. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 9-т., 1211-іс, 53-54-п.

21. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 9-т., 1211-іс, 22 -п.

22. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 9-т., 1211-іс, 20-п.

23. История Казахстана: народы и культуры. - Алматы: Дайк-Пресс, 2000. -608 с. С.483.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕПОРТАЦИЯЛАУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аққайың БАЛЫҚОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Батыс Қазақстан аймағына халықтарды күштеп орналастыру тарихы ХХ ғасырдың 20-жылдарынан басталды. Халықтарды күштеп көшіру Кеңес үкіметінің «*кулактарды тап ретінде жою*», «*өнеркәсіпке жұмысшы күшін жинау*», «*ұлттық белгілері бойынша күштеп жер аудару*» және тағы басқа қолдан жасалған саяси шаралары арқылы жүзеге асырылды. Бұл үдеріс 1940 жылдары Ұлы Отан соғысы уақытындағы халықты майданға жақын аудандардан көшіру, халықтарды күштеп жер аудару және еңбектік қоныстандыру шараларымен жалғастырылды.

Батыс Қазақстан халқының этнодемографиялық сипатының өзгеруіне кеңестік биліктің 1930 жылдардың екінші жартысынан бастап жүргізген халықтарды этникалық белгілері бойынша күштеп жер аудару саясаты ықпал етті.

Осы саяси науқанның шеңберінде 1936 жылдан бастап Украина КСР-ның шекаралас аудандарынан Қазақстанға 35 739 поляк жер аударылды. Олардың негізгі бөлігі республикамыздың солтүстік облыстарына орналастырылды [1, 380-б.]. Одан кейін КСРО ХКК және БКП (б) ОК-нің 1940 жылғы 10 сәуірдегі 497-178сс нөмірлі құпия қаулысына сәйкес, Қазақстанға Украинаның батыс облыстары мен Белорус КСР-нен «бүлікшіл ұйымдардың» реп-

рессияға ұшыраған қатысушыларының, поляк армиясының бұрынғы офицерлерінің, полицейлер, қамаудағылар, помещиктер, жандармдар, фабриканттар және поляк мемлекеттік аппаратының бұрынғы шенеуніктерінің отбасы мүшелерінен тұрған 60 667 адам көшірілді. Олар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарына орналастырылды. Олардың ішінде 36 729 адам колхоздарға, 17 923 адам – совхоздарға, және 8000 адам – жұмысшы поселкелерінің түрлі кәсіпорындарына бөлінді [2, 163-б.].

Кеңестік биліктің осы саясатынан үлкен зардап шеккен ұлт – кәрістер. 1937 жылы 21 тамызда КСР Одағының ХКК және БКП (б) ОК-нің 1428-326сс нөмірлі «*Қиыр шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан корей халқын көшіру туралы*» құпия қаулысы қабылданды. Сол қаулыға сәйкес «*Қиыр шығыс өлкесіне жапондық шпионаждың енуінің алдын-алу мақсатында*» деген желеумен Қазақстан мен Өзбекстанға кәрістер күштеп көшірілді. Қаулы бойынша бұл шараны тез арада бастап, 1938 жылдың 1 қаңтарына аяқтау жоспарланды [2, 129-130-бб.]. Нәтижесінде, 1937 жылы Қазақстан территориясына 20 530 кәріс отбасылары жер аударылды. Оларды облыстар бойынша төмендегідей етіп орналастыру көзделді: Алматы облысына – 4774 отбасы, Ақтөбе

облысына – 1285, Гурьев облысына – 1322, Батыс-Қазақстан облысына – 500, Қарағанды облысына – 2255, Қызылорда облысына – 6467, Қостанай облысына – 720, Солтүстік Қазақстан облысына – 1500, Оңтүстік Қазақстан облысына – 1698 отбасы. 20 530 шаруашылықтың 3530-ын кәсіпорындар мен мекемелерде орналастыру жоспарланған. Іс жүзінде кәсіпорындар мен мекемелерде 1938 жылдың 15 мамырына қарай 6165 шаруашылық, яғни, 2635 шаруашылыққа артық орналастырылады [3, 10-11-пп.].

1938 жылы 17 ақпанда Ішкі істер халық комиссариатының Қоныстандыру бөлімі бастығының атына берілген кәріс қоныстанушыларын орналастыру туралы мәлімдемеде Қазақстанға барлығы 20 789 кәріс отбасы немесе 98 454 адам келгендігі айтылады. Оның ішінде Ақтөбе облысына 1 744 отбасы немесе 7 666 адам, Батыс Қазақстан облысына – 1 950 отбасы немесе 9 017 адам орналастырылған [4, 63-64-бб.]. Жер аударылған кәрістердің көбі Гурьев облысына орналастырылған. Қазақстан Коммунистік партиясының Гурьев округтік комитеті бюросының 1937 жылғы желтоқсан айына тиесілі қаулысына сай 1266 кәріс отбасы келген. Олар негізінен балық зауытына, Теңіз және Гурьев ауданының колхоздарына орналастырылды [5, 1-п.]. 1937-1939 жылдары Қазақстанға әзірбайжандар, күрдтер, түріктер, армяндар және КСРО-ның шекаралас аудандарында тұрған басқа да халықтар жер аударылды [1, 380-б.].

Ұлы Отан соғысы жылдары халықтарды күштеп жер аудару саясатына ұшыраған ұлттардың бірі – шешендер. Шешендерді күштеп жер аудару 1941 жылдың тамыз айының аяғынан басталып, 1948 жылға дейін жүргізілді [1, 387-б.]. 1944 жылдың 7 наурызында КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Шешен-Ингуш АКСР-ын жою туралы жарлығы шықты. Қоныс аударылғандардың алғашқы легі Қазақстандағы жаңа тұрақтарына 1944 жылдың наурыз айының ортасында келді. Осында жіберуге жоспарланған 344 589 адамның 16 565-і – Жамбыл облысына, 29 089-ы – Алматы облысына, 34 167-сі – Шығыс Қазақстан облысына, 20 808-і – Оңтүстік Қазақстан облысына, 39 542-сі – Солтүстік Қазақстан облысына – 20 309-ы – Ақтөбе облысына, 31 236-сы – Семей облысына, 41 230-ы – Павлодар облысына, 37 938-і – Қарағанды облысына орналастырылды. Оларға 1944 жылдың ақпанынан кейін әскер қатарынан босатылған мыңдаған шешендер мен ингуштар қосылды. Жалпы, 1945 жылғы мәлімет бойынша елімізде барлығы 406 375 адамды құраған 89 901 шешен және ингуш отбасылары өмір сүрген [2, 252-253-бб.].

Соғыс қарсаңында алғашқылардың бірі болып немістер де жер аударылды. «Поволжья аудандарында тұратын немістерді жер аудару туралы» тиісті органның 21-160 нөмірлі жарлығы 1941 жылы 28 тамызда шықты. Л.Берияның жазбаша нұсқауы бойынша қоныс аударылған немістердің көпшілігін Қазақстанға орналастыру көзделді. 1941 жылдың 25 қазанына қарай Қазақстанда 467 мың Поволжья немістерін қабылдау жоспарланды. Батыс аймақтағы облыстардың ішінде Ақтөбе облысына 15 мың адам орналастыру көзделсе, жойылған Поволжья Немістерінің Республикасына жақын жатқан майдан шебіндегі Гурьев және Батыс Қазақстан облыстарына қоныс аударылған немістер жіберілмеді. Жоғарыда айтылған 467 мың немістердің республикаға іс

жүзінде 420 мыңы ғана келді [2, 196-б.]. Немістерді жер аудару 1942 жылы да жалғасқандығы белгілі. Жергілікті мұрағат деректеріне сүйенсек, Ақтөбе облысына 1941 жылдың өзінде 1750 неміс отбасылары қоныстандырылған [6, 45-46-пп.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында поляктарды жер аудару жалғасты. Бұл уақытқа дейін Қазақстанда поляктардың ірі диаспорасы орналасқан еді. 1942 жылы қарашада Саратов облысынан Қазақстанға 2014 поляк көшірілді [1, 389-б.]. 1942 жылғы 28 қаңтардағы анықтамасы бойынша елімізде 103 757 поляк ұлтының өкілдері болды. Оның ішінде батыс аймақтағы Ақтөбе облысында – 5646 адам, Гурьев облысында – 187 адам және Батыс Қазақстан облысында – 159 адам өмір сүріп жатты [7, 141-б.]. 1942 жылдың мамыр айында Қазақстанға Краснодар өлкесінен, Қырым АКСР және Казкав республикаларынан гректер де жер аударылды. Олардың жалпы саны 24 670 адамды құрады және көпшілігі Солтүстік және Батыс Қазақстанға орналастырылды [1, 390-б.].

Олардан басқа 1943-1944 жылдары Қазақстанға қалмақтар, шешендер, ингуштар, қарашайлықтар, балқарлықтар, қырым татарлары, болгарлар, гректер, армяндар, месхеттік түріктер, күрділер, хемшидтер, әзірбайжандар, т.б. жер аударылды [1, 387]. Арнайы қоныс аударылғандардың жағдайы өте ауыр болды. Олар жергілікті халықтар мен эвакуацияланғандар сияқты соғыстың барлық ауыртпалығын көтерді. Оларға тұрғын-жай, азық-түлік жетіспеді, мыңдаған адамдар аштық пен аурудан өлді.

Соғыс жылдарындағы республика халқының ұлттық құрамында орын алған өзгерістер қазіргі Қазақстандағы халықтың көпұлтты сипатының қалыптасуының шешуші кезеңі болды. Халықтың ұлттық құрамының өзгерісіне Қазақстанға майдан шептерінен халықтардың эвакуациялануы, еңбектік қоныстандыру мен халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғастырылуы ықпал етті. Бұл республиканың көп ұлтты демографиялық келбетінің қалыптасуына алғышарт болған үдерістер еді.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные этапы истории депортации населения в Западный Казахстан.

***

The article analyzes the main stages of the history of population deportation to Western Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алексеев А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период / История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с. – С. 367-419.
2. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. – 428 с.
3. ҚР ПМ. 708-қор, 1-тізбе, 69-іс.
4. Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. – Алматы: Дәнекер, 2000. – 274 с.
5. Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 855-қор, 1-тізбе, 36-іс.
6. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 85-қор, 1-тізбе, 1347-іс.
7. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.). Сборник документов. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 344 с.

ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТТІҢ ЖАСТАР САЯСАТЫ

Шәкизат ҚАРАТАЙҰЛЫ,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университетінің
тарих мамандығының ІІ курс магистранты,
Минсара ҚАРАМАНОВА,
ғылыми жетекші,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақстан мемлекеттілігін құрудың бастауында тұрған және демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде егемен Қазақстанды дамытуға аса зор үлес қосқан – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы [1]. Н.Ә.Назарбаев – 1991 жылдың 1 желтоқсанында бірінші бүкілхалықтық сайлауда сайланған Қазақстанның Тұңғыш Президенті. Оның тұлғасы ел өміріндегі тұтас дәуірді белгілейді.

Нақты істерді атқаруды, барлық жүйеде орнықтылықты сақтауды, стратегиялық жоспарлау мен кезең-кезеңмен дамуды көздеген Ұлт көшбасшысының мұндай прагматикалық ұстанымы отыз жылға жуық уақыт ішінде еліміздің мемлекет құрып, таңғаларлық нәтижеге қол жеткізуіне мүмкіндік берді. Әрине, мұны жасаған да, авторы да – Нұрсұлтан Назарбаев [2].

1990 жылы 24 сәуірде елімізде Президенттік басқару институты енгізілді. Жоғарғы Кеңестің сессиясында Н.Ә.Назарбаев Қазақ КСР Президенті болып сайланды. Сол жылдың 25 қазанында Қазақстан Жоғарғы Кеңесі «Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация» қабылдады. Бұл тарихи құжат еліміздің тәуелсіздігіне жасалған маңызды қадам болды. Тәуелсіздік жылдарында Елбасының тікелей әрі көреген басшылығымен мемлекеттік экономикалық, әлеуметтік, мәдени құрылыстарды реформалау жүзеге асты.

Бірнеше ұрпақ бойы тәрбиеленген адамдардың психологиясын, дүниетанымын өзгерту керек болды. Жаңа қоғамдық қатынастардың алғашқы құрылысшылары болу сынынан өту қажет еді. Біз осы сындардан сүрінбей өте алдық. Бұл жайлар Елбасының «Сындарлы он жыл» кітабынан мәлім. Н.Ә.Назарбаев кезеңі – көптеген жеңістер әкелген жылдар – деп есептейді саясаткерлер. Ал жеңіске жету үшін жоспарлы әрекеттер керек екені белгілі.

Біз, тәуелсіздік бесігінде тербеліп өскен бақытты қазақ елінің ұландары, мемлекетіміздің қазіргі жетістіктері – бұл Елбасымыз, әлем таныған ірі саяси қайраткер, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен жүргізілген сан алуан реформалардың заңды нәтижесі екенін мақтан тұтамыз. Себебі, елімізде қазіргі таңда әр жас азаматтың толыққанды дамуына арналған жан-жақты тетіктер жасақталғандығын көреміз.

Орта мектепті бітіріп, білікті маман болғысы келген кез келген өреннің арманы шетелдің

беделді жоғары оқу орындарына түсіп, сапалы білім алу екендігі анық. Ал 1 жылдық оқу құнының өзі бірнеше ондаған мың доллар болатын Оксфорд, Кембридж, ММУ сынды университеттерде баласын оқытуға ата-ананың қалтасы көтермейтіндігі айтпаса да түсінікті жайт. Бірақ, Тәуелсіздіктің елең-алаңынан-ақ мұндай шетелдік беделді оқу орындарында жастарымыздың білім алуына жол ашылды. Оған ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев құрған «Болашақ» бағдарламасы мүмкіндік берді.

Бағдарлама ел экономикасының басым секторлары үшін кадрлар мен мамандар даярлау мақсатында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 1993 жылғы 5 қарашадағы қаулысымен құрылған. Бұл академиялық оқудан (магистратура, докторантура), сондай-ақ әлемнің жетекші компаниялары мен университеттерінде ғылыми-өндірістік тағылымдамалардан өтуді қамтиды. Осы уақыттың ішінде «Болашақ» бағдарламасы еліміздің стратегиялық басымдықтарына негізделі отырып, дамудың бірнеше кезеңдерінен өтті.

Халықаралық бағдарламалар орталығының директеріне сәйкес, түлектердің 40 пайыздан астамы экономиканың шынайы секторында, 20 пайызы білім және ғылым саласында, 7 пайыздан астамы медицина мен денсаулық сақтау саласында жұмыс істейді. Тұңғыш Президентіміздің осы жастарды егемен елімізді өркендетіп, заман талабына сай жаңғыртуға атсалысса екен деген тілегі бар екені жасырын емес.

Болашақтықтардың бастамасы бойынша «Қазақстан – 2050», «Болашақ» қауымдастығы, «ҚазАльянс» сияқты қоғамдық және студенттік қозғалыстар құрылып, табысты еңбек етуде. Сонымен қатар, Президент жанынан құрылған жас ғалымдар Кеңесі, ғылыми Комитет, ғылым Қоры, Ұлттық зертханалар жастардың ғылыми инновациялық зерттеу жұмыстары мен ашылуларына жағдай жасауда.

Саяси тұрғыдан мемлекетімізде заңды тіркелген мыңға жуық жастар ұйымдары бар. Олардың ішінде «Nur Otan» партиясының «Jas Otan» Жастар қанаты жастардың саяси және қоғамдық белсенділігінің, сыни тұрғыдан сапалы көзқарастар мен тұжырымдардың орталығы болып, 100 000 мыңнан астам жастардың басын біріктіруші орган болып табылады.

Мәдени-идеологиялық тұрғыдан, «Jas Otan» жас-

тар қанатының патриоттық құндылықтарды ілгерілету мақсаттары негізінде ел жастарын топтастыруы, салауатты ұлт қалыптастыру идеясының белсенді бастамашысына айналуға. Жастардың төл мәдениеттен нәр алуы, еліміздің тарихи өткенін оқып-үйренуі, қоғамымыздағы достық ахуал мен бейбітшілікті, рухани келісімді нығайту жас ұрпақ бойында біздің ортақ Отанымызға – Қазақстан Республикасына деген мақтаныш сезімін қалыптастыруы тиіс.

2008 жылы «ҚР мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңының орындалуына байланысты барлық деңгейлі мәслихаттар мен Қазақстан Республикасы Парламент Мәжілісінің қоғамдық тыңдаулары өткізілді. Нәтижесінде аталған Заңның олқылықтарының орнын толтыратын жастар ұйымдары өкілдерінің ұсыныстары тыңдалды.

Жастар проблематикасының стратегиялық маңыздылығы ескерілген «Nur Otan» партиясының «Jas Otan» Жастар қанатының I Съезінде Елбасы бастамасымен Қазақстан Республикасы Президенті жанынан Жастар саясаты жөніндегі Кеңес құрылды. Кеңес жастар саясатын үйлестіріп, жастар ортасында қалыптасқан ахуалды талдайтын және ел басшылығына нақты ұсынымдар әзірлейтін саяси орган болып жұмыс жасауда.

Еліміздегі қоғамдық түбегейлі қайта құрулар барлық әлеуметтік топтар, соның ішінде жастардың да басына түскен біртұтас жүйенің құлдырауымен бірге жүреді. Бұл асу бір сәтте және барлық адамдар үшін бірдей болуы мүмкін емес. Қазақстандық модернизмнің айқын айғағы тек қана жас әрі қуатты «жаңа қазақтар» емес, сонымен бірге жағдайлары нашар және «NEET» жастар. Бүгінде жастар жұмыссыздар қатарын толықтыруда және қылмыстың да өршуі белең алуға.

Қажетсіз мамандардың көбейе түсуі жұмыссыздықтың өсуіне, жастардың бәсекелестігінің төмендеуіне, қоғамда өз орнын таба алмауына әкеліп соқтыруда. Жұмыссыздар ішінде жастар тобының алар орны өте үлкен. Соңғы екі жыл ішіндегі экономикалық реформаларды талдау жастар арасындағы жұмыссыздықтың өсе түскендігін көрсетті. Сонымен бірге жастарды жұмысқа орналастыру да төмендеп кеткен. Ресми жағынан алғанда, жас еңбек ресурстарының саны айтарлықтай жоғары, бұл жас жұмыссыздардың өсе түскендігін болжауға мүмкіндік береді.

Бостандық туралы «қарғысты өткен кезеңнің» мұрасынан құтылу туралы ұрандарды романтикалық қабылдаудан кейін осындай популистік қадамдардан соң жастарға «жасыл жарық» ашылғандай, ерекше мәселелер болмауы тиіс сияқты көрінген еді. Арнаулы жастар саясатының орнына жастардың ғылымдағы, мәдениеттегі, бос уақытындағы енді аяғынан тік тұрып келе жатқан Қазақстандық іскерлікке еркін шығармашылығына сүйену қажет делінеді.

Жастар саясаты жастардың өз құрылымдары арқылы жүзеге асуы тиіс. Жастардың және қоғамдық ұйымның қарым-қатынасы «әріптестік қарым-қатынас бағдарламасы» принципінде құрылуға тиіс. Жастар өз бастамасы мен мүмкіндіктерін ұсынады, ал қоғамдық ұйым нақты жағдайға байланысты құқықтық, саяси, ұйымдастыру-техникалық, қаражаттық және шарттық көмек көрсетеді. Басым бағдарламалар жастардың кәсіби, шығармашылық, рухани өсуі және жастардың халықтық әлеуметтік

қорғалмаған топтарына көмегі болып табылады.

Бүгінде ауыл жастары тіршіліксіз аралда қалғандай күйде, елімізде болып жатқан оқиғалардан хабарсыз, клубтар мен кітапханалар жабылған, жұмыссыздық пен шарасыздық ауыл жастарын қоғамның «масылдарына» айналдырды. Ал, байқап қарасақ, ауылдан Қазақстанның мақтанышы болып табылатын Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, Б.Момышұлы және басқалар сияқты талантты, атақты адамдар шықты емес пе?!

Ауылдағы өркениеттің жалғыз ошағы – парталары қирап біткен мектептер мен уақыт талпаптарына сай бейімделмеген клубтар, ал әкімшілігінің басты мақсаты қысқа көмір табу. Бұл барлық ауылда болмаса да, көптеген ауылдық елді мекендерде бар дүниелер.

Жастар мүмкіндігіне қарай қоғамдағы болып жатқан оқиғалардан өзін оқшау ұстамағаны жақсы. Өйткені, олар – елдің келешегі. Ата жолын жалғастыратын мұрагер. Бүгінгі аяқталмай жатқан істерді мәреге жеткізетін солар. Сол үшін де жастарға белсенділік, сергектік пен кәсібилік өте керек. Және мұндай болу жастар табиғатына жарасатын мінез. *«Егер біз лаулап жансақ...»* деген тіркес бар. Сол тіркестің мағынасы әлі өз күшінде. Онда жастарымыздың саяси өмірге араласып, қатысып тұруы міндетті емес пе?

Қолда бар деректерге қарасақ, Қазақстан халқының басым бөлігі – жастар. Ендеше, олар саясатта да шешуші рөл атқара алады. Себебі, жастар – қоғамымыздың ең белсенді бөлігі. Барлық кезде осылай болған. «Біз Елбасымен біргеміз!» бұл тәубе ететін тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі жылдарда ел жастары жиі қайталайтын жігерлі сөз.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена цели направления студентов к исследованиям, развитию их деятельности и подготовке будущих специалистов.

***

The article is devoted to the goal of directing students to research, the development of their activities and the training of future specialists.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

1. <http://adilet.zan.kz/>. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 20 шілдедегі N 83-II Конституциялық заңы.
2. <https://egemen.kz/>. Ғылымға бөлінетін қаржы ұлғаяды.
3. <https://e-history.kz/kz/>. Мемлекеттік тәуелсіздікті жариялау.
4. <https://elbasy.kz/>. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы.
5. <https://kaz.caravan.kz/>. Жұмыссыз жүрген жастар саны 81 мыңнан астам.
6. <https://kursiv.kz/>. Жастар арасындағы жұмыссыздық проблемасы неге шешілмей тұр?...
7. <https://lenta.inform.kz/>. «Болашақ» бағдарламасы – Қазақстанның бренді.
8. <https://www.bolashak.gov.kz/>. Бағдарлама тарихы.
9. Жастар саясатын іске асырудың халықаралық тәжірибесі әдістемелік құрал. – Астана, 2010. - 257 б.
10. **Телебаев Г.Т.** Ценностные ориентации казахстанцев в религиозной сфере// Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии: Материалы международной научно-практической конференции – Алматы: Институт философии и Политологии МОН РК, 2002. - 277 б.

ЕЛ РЕФОРМАЛАРЫМЕН ҚАТАР ЖҮРГЕН ҚАЙРАТКЕР

(Мақсұт Сұлтанұлы Нәрікбаевтың жеке қор құжаттары бойынша)*

Оразгүл МҰХАТОВА,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының бас ғылыми қызметкері
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Orazgul7@gambler.ru
Айнагүл ҚАЙЫПБАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов
атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, e-mail: aina_78@mail.ru

Елдегі ең жас архивтердің бірі саналатын Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінде бірқатар мемлекет және қоғам қайраткерлерінің жеке қорлары сақтаулы. Солардың бірі – заң ғылымдарының докторы, профессор, жоғары білікті судья, 2-класты мемлекеттік әділет кеңесшісі, Қазақ гуманитарлық-заң университетінің ректоры Мақсұт Нәрікбаевтың (1940-2015 жж.) өмірі мен қызметінен, ғылыми шығармашылығынан мәлімет беретін құжаттар жинақталған 164-қор. М.С.Нәрікбаевтың жеке құжаттары архивке 2008 жылдың мамыр айында қабылданды. Ғылыми тұрғыда ретке келтірілген істердің саны – 80. Олар 1995-2008 жылдар аралығын қамтиды. Құжаттар 6 бөлімнен тұрады. Олар: М.С.Нәрікбаевтың өмірбаянына, қызметтік және қоғамдық, шығармашылық құжаттары, хаттар, жинақ және қор құрушы туралы құжаттар [1].

М.С.Нәрікбаевтың қор құжаттары мазмұны жағынан жас тәуелсіз мемлекеттің қалыптасу және даму тарихымен астарлас. Қорда оның компьютерге теріліп, өз қолымен түзетулер мен толықтырулар енгізген өмірбаяны сақтаулы. Өмірбаянның баяндалуынша **М.С.Нәрікбаев 1940 жылы 30 наурызда Талдықорған облысы Еркін ауылында дүниеге келген.** Әкесі Сұлтан Оразбеков 1942 жылы Ұлы Отан соғысында қаза тапқан. Анасы Зейнепгүлсін 2005 жылы дүниеден озған. Мақсұт Сұлтанұлы үйленген, үш ұлы, үш қызы бар деп жазылған.

Орта мектепті бітіргеннен кейін Алматыдағы кооперативтік техникумға оқуға түсті. Алайда техникумдағы оқу басталған тұста 1958-1959 жылдары Украинаның Днепродзержинск қаласындағы №8 техникалық училищенің курсанты болды. Бұдан соң өте қысқа мерзімде 1959 жылдың қазанынан желтоқсан аралығында Теміртау қаласында Қарағанды металлургия комбинатының құрылысында такелажшы болып еңбек етті. **«1960-1973 жылдары Талдықорған облысының мәдени-ағарту мекемелерінде түрлі қызметтерде болдым»** деп көрсеткен. 1974 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетін заңгер мамандығы бойынша бітірді. Қордағы құжаттар Мақсұт Сұлтанұлының заңгер болуды армандағандығын дәйектейді. Өзінің бұқаралық ақпарат құралдарына берген сұхбаттарында осы турасында былай деп жазды: **«Көптеген адамдар кәсібімді мектепте оқып жүрген кезде таңдап қойдым деп. Бірақ мен оныншы класта оқып жүрген кезімде заңгер боламын**

деген ой мүлде санама кіріп те шықпады, себебі ол кезде құрылысшы, ұшқыш, журналист тәрізді мамандықтардың болашағы бар деп есептелді. Заңгерлерге сұраныс болмады. Ал менің әртүрлі қабілетім бар еді. Сегізінші кластан бастап сурет сала бастадым, кластың көркемөнерпаздар тобына жетекшілік еттім, режиссер-қоюшы ретінде Мұқтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасын сахналадым. Оныншы сыныпты бітіргеннен кейін инженер-құрылысшы боламын деп ойладым» [2, 3-п.].

Біресе өнер адамы, біресе құрылысшы, арасында металлург болуды көздеген Мақсұттың ойларын орта білімі бар, әскерде борышын өтеп келген, өзінен 4-5 жас үлкен, Қапал аудандық комсомол комитетінде екінші хатшы болып қызмет ететін немере ағасы бұзды. Қорда сақтаулы естеліктерінде осы бір жайтты қор құрушы былайша баяндаған: **«Ол менен қайда оқуға түссесің? деп сұрады. Мен құрылыс институтына түсетін шығармын деп жауап бердім. Ағам: онда не істейсің? Бірге ауыл шаруашылығы институтының орман шаруашылығы факультетіне түсейік деді. Мен «Ол не сонда» деп сұрадым. Ол бәрін айтып, түнін бітірді, мен келістім. Отбасында қаржы тапшы. Менің әкем жоқ, тек колхозда жұмыс жасайтын анам және әжем бар. Мен үйдегі жалғыз бала болдым. Анам мен әжем бір сиырды 80 сомға сатты. Бұл қаржы бір ай бойы өмір сүруге молынан жетеді. Осы ақшаман біз Алматыға келдік»** [2, 3-п.].

Ағасының көмегімен мамандық таңдап, оқуға қабылданудың сәті түспеді. Мақсұт орыс тілінен басқа да ауыл мектептерін бітірген балалар тәрізді үш деген баға алды. Конкурстан өте алмаймын деген қорқыныш әрі ағасының алдында ұятты болудан сескенген ол құжаттарын қайтарып алып, ешкімге айтпастан, Қарағанды кооперативтік техникумына түсті. Ағасы оны ұзақ уақыт іздеп, ақыры тауып, ауыл шаруашылығы институтына түсіп тұрған жерінен кетіп қалғаны үшін ұрысты, алайда бәрі кеш болатын. Осылайша Мақсұт аяқ астынан товаровед болып шыға келді. Естеліктерінде баяндалғандай, бұл мамандық оған ұнамады. Техникумдағы оқу басталғанда ВЛКСМ-ның (Бүкілодақтық лениндік коммунистік жастар одағы) Орталық Комитеті Қазақстан жастарын Қарағандыдағы салынып жатқан металлургия комбинатына қажетті ұлттық мамандар даярлау үшін оқуға шақыратындығы туралы үндеуі жарияланды. Онсыз да техникумдағы оқуынан жеткісі келіп жүрген Мақсұт құжаттарын училищеге тапсырды. Бірінші қазанда он адамды Алматыдан Днепродзержинск қаласына аттандырды. Училищеде жылыту ұңғымаларының дәнекерлеушісі мамандығын игерді. Кәсіпті меңгергеннен кейін Теміртаудағы

*Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

металлургия комбинатында жұмыс жасап жүрген кезінде өзге жастар тәрізді үйіне он екі күндік демалысқа келді. Анасы мен әжесі «енді ешқайда жібермейміз» деп Теміртауға жібермей қойды. Бұл 1959 жылдың соңы 1960 жылдың басы болатын. Үйде қарап отыратын заман емес, бірден еңбекке араласты. Талдықорған облысының мәдени-ағартушылық мекемелерінде әртүрлі жұмыстар жасады. Мұнысына мектептегі, техникумдағы өнерге жақындығы септігін тигізді. Дегенмен Мақсұтқа жоғары білім алу арманы тыным бермеді. **Ақыры 1962 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетіне оқуға қабылданды.** Осылайша өзі жазғандай, заң мамандығына тағдыры ашылды [2, 5-п.].

Әскерге шақырылуына және одан кейін отбасын құруға байланысты оқуын сырттай бітіруге тура келді. 1973 жылдан бастап Талдықорған қаласы прокуратурасында тәлімгер, одан кейін аға тергеуші болып болып қызмет атқарды. Дәл осы уақыттан оның заңгер ретіндегі өмірі басталды.

Бұдан кейінгі уақыттарда Талдықорғанда прокуратурада тергеуші ретінде қызметін жалғастырды, адвокаттар алқасының мүшесі ретінде жұмыс жасады. 1981-1987 жылдары Талдықорған облысы Қаратал аудандық халық соты қызметін атқарды. Өмірінің осы бір кезеңін Мақсұт Сұлтанұлы КСРО-дағы «реформамен қатар жүрген кезім» деп атаған. 1987 жылы 1987-1991 жылдар аралығында Қазақ КСР Әділет министрлігі және прокуратурасы аппаратында, Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген тұста жоғары мемлекеттік қызметтерде болды. Сол қызметтері турасында тілшілерге берген сұхбатында *«1987 жылы өзімнің бес жылдық сайлау мерзімім біткеннен кейін, сол кездегі Талдықорған облысының Қаратал аудандық сотынан Алматыға қызметке ауысып келіп, Әділет министрлігінің сот жүйесіне байланысты бас кеңесшісі болып істедім. Сол кезде біздің жас мемлекетіміздің құрылымының алғашқы қадамдары басталып жатқан. Заңға, сотқа байланысты бағдарлама мен құжаттардың дайындала бастаған тұсында мен солардың басы-қасында болдым десем, артық айтқаным емес. Одан кейін Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасында Ақпарат және заңдарды тәржімелеу бөлімінде қызмет істей жүріп, сот, прокуратура жайлы пікірлерімді мақала етіп, газет беттерінде жариялап, радио, теледидар арқылы хабарларға жиі қатыстым. Сот жүйесі жөніндегі реформаға араласуымды сол істерден бастағым келеді. Өйткені, сол кездегі әрбір сөз, айтылған пікірлер реформаға бағытталған еді»* [3, 2-п.], – деп айтты.

1992-1995 жылдары ҚР Президенті аппаратында, Министрлер Кабинетінде бөлім меңгерушісі, Бас прокуратураның және Жоғарғы Сот төрағасының бірінші орынбасары болды. Осы кезде Мақсұт Сұлтанұлы өзінің реформаторлық қызметін ары қарай жалғастырды. Ол құқықтық сот реформасының тұжырымдамасы мен бағдарламасының жобасын дайындауға ат салысты. Алайда жоба алғашқы конституция қабылданған тұста өтпей қалды. Алайда тұңғыш Президент екінші конституция қабылданар алдында парламентте жатқан тұжырымдама мен бағдарламаның жобасын шығартып алды, себебі құжат идеясының авторы өзі болатын. Екінші Ата Заң қабылданғаннан кейін Жоғарғы сот, Конституциялық сот және Төрелік сот біріктіріп, бір ғана Жоғарғы сот қалдырылды. Ата Заңмен қатар «Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы» заң қоса қабылданды [3, 3-п.]. Сот

реформаларының баспалдағы болып саналатын заңды дайындауда М.С.Нәрікбаевтың үлесі қомақты еді.

1995 жылдың қазанынан 1996 жылдың маусымына дейін ҚР Бас прокуроры, 1996-2000 жылдары ҚР Жоғарғы Сотының төрағасы қызметтерін атқарды. *«Төраға болып тағайындалғаннан кейін 25 күн өткеннен соң Жоғарғы соттың мәжіліс залында тарихымызда алғаш рет судьяларға мантия киізіп, үлкен салтанатпен атап өтілді. Мантияға бәйге жариялап, оны судьяларға киізу идеясын алғашқылардың бірі болып ұсынған Мақсұт Сұлтанұлы болды»* [4]. 1995 жылы ол заң ғылымдарының докторы, профессор У.С.Жекебаевтың жетекшілігімен «Кәметтік жасқа толмағандардың заң бұзушылығының қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспектілері» тақырыбында диссертация дайындап, заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін иеленді [5]. Көп ұзамай 1997 жылы «Қазақстан Республикасында балалық шақты қылмыстық-құқықтық қорғау» тақырыбында докторлық диссертациясын сәтті қорғап, заң ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін [6] алды.

ҚР Жоғарғы Сотының төрағасы қызметіне 2003 жылы қайта оралып, оны 2006 жылға дейін атқарды. Қордың біраз бөлігін М.С.Нәрікбаевтың мемлекеттік деңгейдегі қоғамдық жұмыстарды атқарғандығын дәйектейтін құжаттар құрайды. 2001 жылы Мақсұт Сұлтанұлы «Құқықтық Қазақстан үшін» қоғамдық бірлестігін құрып, ол 2004 жылы саяси партияға айналды. Осы партияның төрағалығына сайланды. Ол «Әділет», «Ақ жол» демократиялық партияларының төрағасы қызметтерін де атқарды. Қорда «Әділет» демократиялық партиясының Қазақстан Республикасындағы жемқорлықпен күресу мәселесі жөніндегі, «Асар» Республикалық және Қазақстан демократиялық партияларының саяси өтініштері, ҚР сайлау заңнамасына өзгерістер енгізу туралы өтініштері [7] тіркелген. «Әділет» демократиялық партиясының Қазақстан Республикасындағы жемқорлықпен күрес туралы өтініште жемқорлықты ауыздықтау және деңгейін төмендету заманауи мемлекеттің жүргізіп отырған саясатындағы басым бағыттардың бірі екендігі атап көрсетілген. Елдегі бақылаусыз және жауапкершіліксіз тұрғыда етек жайған жемқорлықтың әлеуметтік салдарының өте ауыр болатындығы ескертілген. Төменгі органдардан бастап мемлекеттік аппаратқа дейін жеткен жемқорлықтың елдің конституциялық құрылымына, ұлттық қауіпсіздігіне төндіретін қаупінің зор екендігіне назар аударылған. Сондықтан оған қарсы күрес фрагменталды сипатта емес, үнемі әрі үздіксіз жүргізілуі тиіс деп атап көрсетілген. Ең бастысы заң бұзушыларды жазалау, әшкерелеу және баршаға мәлім ету шараларын күшейту қажеттілігі айтылған. Жемқорлықты болдырмау мақсатында құқықтық сананы және құқықтық мәдениетті жетілдіру қажет. Қолданыстағы заңнамаға реформа жасап, оны нақтыландыру және дамыту қажет. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің сапалық жағынан жақсартуға, олардың кәсіби, әскерлік, моралдық, этикалық және патриоттық қабілеттерінің артуына талаптарды күшейту түйкілдерін қойды. Жемқорлыққа қарсы саясатты тиімді ету үшін мемлекет пен қоғамның саяси пәрменін күшейту, жемқорлыққа қарсы күресті жетілдіруге бағытталған заңнамалық базаны қалыптастыру, қоғамның жемқорлыққа қарсы күштерін ерекше белсенді жүргізу қажеттіліктерін тізіп көрсетті. Осы мақсатта «Әділет» демократиялық партиясына қосылуды және жемқорлықпен күреске

барлық республика азаматтарын жұмылуға шақырды [7, 14-п.]. Қорда сыбайлас жемқорлықпен күрес турасындағы М.С.Нәрікбаевтың сұхбаттары, мақалалары тәркелген.

Қор құжаттарының арасында Мақсұт Сұлтанұлының заң саласында қазақ тілінің қолданыс аясы туралы пікірлерін, сөйлеген сөздерін кездестіруге болады. Сондай құжаттардың бірінде қор құрушының ана тіліне деген көзқарастары, өзі қызмет етіп жатқан саладағы оның тағдырына алаңдаушылық мына сөздерінен анық байқалады. *«Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілуі қазақ тілінің қолдану аясын кеңейтіп, дамуына біраз жағдай жасады. Дегенмен қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қолдану мәселесі әлі де өткір күйінде қалып отыр. Біріншіден, қолданыстағы тілдік заңнамада мемлекеттік тілді меңгерудің нақты қажеттілігі анықталмаған; Екіншіден, мемлекеттік тілді меңгеруге деген сұранысты іс қағаздарын мемлекеттік тілге аудару шектеп отыр. Сондықтан да еліміздің үш азаматының екеуі өз елінің мемлекеттік тілін меңгермеуі таңғаларлық жағдай болмай отыр; Үшіншіден, қазақ халқы санының жалпы өсуіне қарамастан, қазақ тілін ана тілі ретінде меңгерген қазақтар санының көбеймей отыруы тілдік дағдарыстың жалғасып отырғанының куәсі; Төртіншіден, қазақ тілі жаһандану заманында орыс, ағылшын тілдерімен бәсекелестікке түсті. Осыған орай біздің елде, әлемнің басқа елдеріндегідей, тілді қолдану мен дамыту үшін тілді қорғау тетіктерін енгізу қажеттілігі туып отыр; Бесіншіден, қазақтардың ұлттық сана-сезімінің және жақын уақыттағы ел тұрғындарының 70 пайызын құрайтын қазақ этносының демографиялық өсуі тілдік заңнамаға жаңа көзқарастарды талап етіп отыр»* [8, 3-п.].

Мақсұт Сұлтанұлы 2000 жылдан бастап ұзақ жылдар бойы Қазақ гуманитарлық заң университетін басқарды. Тәуелсіз мемлекетке қажетті заңгер мамандарды дайындаумен қатар олардың сапалы білім алуына жағдай жасады. Университет профессор-оқытушы құрамымен қатар өзі де бірқатар оқулықтармен оқу құралдарын дайындады. «Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с корыстно-насильственными преступлениями несовершеннолетних» [9], «Уголовно-правовая охрана детства в Республике Казахстан» [10] атты еңбектер жариялады. 2006 жылы қазақ және орыс тілдеріндегі «Қазақстан Республикасының прокурорлық қадағалау» оқулығының авторларының бірі ретінде республикалық байқаудың нәтижесінде «Заңтану» және «Құқық қорғау» мамандықтарының пәндері бойынша «жылдың үздік оқулығы» дипломын иеленді.

Қорда М.Нәрікбаевтың бірқатар ғылыми конференцияларға қатысып, баяндама жасап, өз ой-пікірлерін ортаға салғанын дәлелдейтін құжаттар да бар. Мәселен, «Конституция Республики Казахстан», «Ислам: XXI ғ. даму тенденциялары мен болашағы», «Процессуальный контроль в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан: современные проблемы и перспективы развития» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда тұшымды баяндамалар жасады. Лауазымды қызметтермен қатар ғылыми зерттеулер жүргізумен айналысты. Профессор ғылыми атағын алды.

Қордың мазмұнын елде демократиялық реформалар бағдарламасын дайындау және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссияның, ҚР Президенті жанындағы демократияландыру мәселесі жөніндегі

Ұлттық комиссия мәжілісінде, «Құқық қорғау органдарындағы реформаландыру» атты қауіпсіздік кеңесінде, Қазақстан демократиялық партиясының съездерінде оқыған баяндамалары мен сөйлеген сөздері [11] байытқан. Бұлардың барлығы тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін маңызды дереккөздері болып табылады.

М.С.Нәрікбаевтың еліне сіңірген еңбегі еленіп, ең жоғарғы мемлекеттік «Парасат», «Барыс» ордендерімен және бірқатар мерейтойлық медальдармен марапатталды. «Құрметті судья», «Қазақстан Республикасының құрметті қызметкері» атақтарын иеленді. XXI ғасырда интеллектуалдық әлеуетті дамытуға қосқан үлесі үшін 2006 жылдың 7 қыркүйегінде Лондонда Еуропалық Бизнес Ассоциациясының «Сократтың халықаралық награда-сының» иегері атанды [12].

Қордың бір ерекшелігі мұнда Мақсұт Сұлтанұлының анасы Зейнепгүлсінге, жары Қасиет Қадырқызына, досы Сатыпалдыға арналған өлеңдері сақталған. М.С.Нәрікбаевты республика жұртшылығы заңгер түрінде танығанымен нәзік жанды, ойшыл адам ретінде біле бермейді. Оған дәлел – лауазымды қызметкердің «Ұлы тарихпен бетпе-бет», «Анашым – алтыным менің», «Құқық пен заңдылық төңірегіндегі ойлар» кітаптары.

Қорда М.Нәрікбаевтың мемлекет және қоғам қайраткерлері З.Бәлиеваға, А.Бәйменовке, Қ.Мәмиге және т.б. жазған хаттары жинақталған. Сонымен қатар қор құрушыға туыстарынан, жерлестерінен, әртүрлі мамандық иелерінен, шәкірттерінен келген хаттар, алғыс хаттар, өтініш, арыздар сақтаулы. Олардың болашақта Мақсұт Сұлтанұлының өмірі мен қызметін зерттеушілер үшін дерек болып табылатындығы даусыз.

Әрине, шағын бір мақаланың ауқымында құрметті қызметкер Мақсұт Сұлтанұлы Нәрікбаевтың өмірі мен қызметін толығымен көрсету мүмкін емес. Біз тек қайраткердің жеке қоры және ондағы құжаттардың құрамы мен мазмұны жөнінде ақпарат бердік. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу және даму кезеңінде жоғары лауазымды қызмет атқарған, елінің болашағы үшін жасалған реформалардың ортасында жүрген азаматтың өмір жолын зерттеу мемлекеттің даму бағыттарын зерделеумен пара-пар. Елінің болашағы ойландыратын жастар үшін қайраткердің ғұмырын зерттеудің тағлымды тұстары бар екендігін айтқымыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Национальный архив Республики Казахстан. -Фонд 164. - Опсй1. Нарикбаев Максұт Султанович – (1940-2015) – доктор юридических наук, профессор. - 80 дел.
2. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 1. Биография Нарикбаева М.С.
3. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 42.
4. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 27.
5. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 22. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Алматы, 1995.
6. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 23. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. – М, 1997.
7. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 19.
8. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 52.
9. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 20.
10. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 21.
11. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 53.
12. Национальный архив РК. Ф. 164. Оп.1. – Д. 17.

МУЗЕЙ – МӘДЕНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ АЛТЫН БЕСІГІ

Шара ИБРАШЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты.
Сәбира АПАШЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты

Мәдениет әрқашан тарихпен тығыз байланысты. Бұл, әсіресе, қоғамдық өмірдің сан алуан сыры күмбірлеген күй мен шырқалған әндерден көрініс тауып отырған. Ақын-жыраулар көбіне тарихи оқиғалар жайында толғаса, ол жырлар өз заманының шежіресі болып қалғандығы белгілі. Ал аңыз, өлең, музыка ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалып отырады [1, 5-б.]. Міне, сол халықтың музыкалық аспаптарын бір жерге тоғыстырып отырған Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі бүкіл Орта Азия аумағындағы алғашқы болып құрылған бірегей музейлердің бірі. Сонымен қатар, дүниежүзі бойынша халық музыка аспаптарына арналған бесінші музей ретінде әлемдік музейлер тарихында өз орнын айшықтады.

Музей – мәдениет және қоғам қайраткері, этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтың ұйымдастыруымен ХХ ғасырдың 80-жылдары құрылды. Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің №358-р санымен 1980 жылдың 1 тамызында Республикалық халық музыкалық аспаптар музейін ашу туралы Үкімет жарлығы шықты. Аталған жылдың тамыз айынан бастап музей тарихында тұңғыш директор болып ҚР Еңбек сіңірген қайраткері, өнер зерттеуші, күйші Жарқын Шәкәрім тағайындалды [2, 6-б.].

Музей ғимараты өзінің ерекше пішінімен көз тартады. 1908 жылы атақты Верныйлық сәулетші Андрей Зенковтың жобасымен тұрғызылған ғимарат «Ропетовский» стиліндегі ағаш сәулет өнерінің ерекше үлгісі. Музей ғимараты Офицерлер жиналысының бұрынғы ғимаратында орналасқан. Қазіргі таңда Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізімінде [3, 45-б.]. Бұл мәдени орын алматылықтар мен қала қонақтарының әсем демалыс орындарының бірі болып табылатын, «28-гвардияшы-панфиловшылар» атындағы паркте орналасқан. Сондай-ақ Алматы қаласындағы ең танымал әрі ең көп баратын мәдени орындардың бірі.

Алғашқы жылдары халық музыка аспаптары музейін ұйымдастыру барысында Өзбекәлі Жәнібековтың бас-тамасымен ұлт аспаптарын ғана емес, көршілес республикалар (ТМД) мен әлем халықтарының аспаптарын жинақтау көзделіп, оларға арнап экспозиция залдарын жабдықтау жұмыстары жүргізілді. Қазақстанда өмір сүріп жатқан этностар мен өзге ұлыс өкілдерінің музыкалық аспаптарын жинақтау барысында Алматы қаласындағы ұйғыр және корей театрларында қолданылған музыкалық аспаптар, М.О.Әуезов атындағы академиялық драма театрында, 1930-1950 жылдары Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің құрамында ойналған музыкалық аспаптар, Алматының ЖОО-да оқитын шетелдік студенттердің өз елдерінен алып келген музыкалық аспаптары музей қорына алынды. Соның нәтижесінде тамбир, халун (ханон), сатар, хош, саз, чонгутар қатарлы ұлттық аспаптары музей шаңырағына топтастырылды [4, 62-б.].

Музей қорында ұлттық музыкалық аспаптар мен

қатар түрік халықтары, сондай-ақ әлемнің 34 елінің музыкалық мәдениетімен таныстыратын 1000-нан астам экспонат бар. 7 экспозициялық зал жұмыс жасайды. Олар: Халық музыкасының бастауы залы, үрмелі, соқпалы-шулы аспаптар залы, шеберлер залы, мемориалдық қобыз залы, домбыра және қобыз залы, түркі халықтарының музыкалық мұрасы залы, әлем халықтарының аспаптары залы. Музейде экспонаттарды сақтау, насихаттау және музыкалық мұраны дәріптеу, сондай-ақ музей коллекцияларын ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғылыми бөлім мен қор сақтау бөлімдері, көрме залы, мәжіліс залы жұмыс жасайды.

Сондай-ақ, ұлт руханиятының – ұлттық өнеріміз арқылы жаңғырып отыруына атсалысу мақсатында музейдің концерт залында шығармашылық кештер, лекция-концерттер дәстүрлі түрде өткізіліп тұрады. Музей, халқымыздың бай музыкалық фольклорын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, халық музыкасының тамаша үлгілерін жадында сақтаған көптеген халық орындаушылары мен танымал тұлғалардың тұтынған аспаптарын сақтап қана қоймай оларды насихаттау, дыбыстандыру жұмыстарымен де айналысады. Музейдің концерт залында ұдайы өткізіліп тұратын түрлі шығармашылық кештер мен лекция-концерттердің құрметті қонағы болып, ұлттық өнеріміз арқылы жан-дүниенің байытып, рухани әсерлі кештің куәсі болуға зор мүмкіндік бар. Музейде жүргізілетін экскурсиялардың түрлері – шолу және тақырыптық экскурсиялар және музей қызметкерлерінің ұйымдастыруымен түрлі викториналық ойындар мен тақырыптық дәрістер өткізіледі.

Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейіне келушілер бірнеше залдарды аралау арқылы бірегей сирек кездесетін қазақ халқының музыкалық аспап түрлері – желбуаз, адырна, шертер, кеңінен тараған – домбыра, қобыз, сыбызғы, жетіген, сонымен қатар, түркі халықтарының – уд, тар, дутар, гиджак, сатар, әлем халықтарының – саранги, пандури, мандолина, эрху, бандура, т.б. аспаптарымен танысып, тамашалай алады.

Ерекше айта кететін жәйт, музей коллекцияларының ішіндегі ең көне және тарихи маңызы бар аспаптардың бірі – қобыздар, аңыздай құнды әрі оның тарихы да өте қызық. Олардың қатарында ХVI ғасырда жасалған Жарас бақсының нарқобызы, ХIX-XX ғасырларда қолданыста болған Зердегүл бақсының қылқобызы, бақсы Мекенбай Қойбағарұлының, Исабек бақсының қылқобыздары.

Бақсылық сарын ұлттық музыкада сақталған. Ерте кездерде бақсылар асатаяқ, кепшік, дауылпаз секілді ұрмалы аспаптарды пайдаланса да, негізгі құралы – құлағына қоңырау, шанағына айна орнатқан қасиетті қобыз болған. Өйткені, қобыз сазында жан-жүйені шымырлатып, жүректі тербейтін ерекше үн бар. Оның адам даусына ұқсас қоңыр қою дыбысы, қыл ішектен төгілген мұнды үні тыңдаушы көңіліне ұялап, халқымызға

рухани азық болып келеді. Қобыз күйлерінде ғасырлар бойы шындалып, қалыптасқан өзіндік орындаушылық ерекшелік бар. Ойнау әдісінің қиындығына қарамастан қобыз аспабы ертеде халық арасында өте кеңінен тараған және қобызшылардың ойнау мәдениеті өте жоғары дәрежеде болған. Аты аңызға айналған Қорқыт (IX ғ.), Қойлыбай, Ықылас Дүкенов (1843-1916 жж.), Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген өнер қайраткері Жаппас Қаламбаев (1909-1969 жж.) және Дәулет Мықтыбаевтар (1905-1976 жж.) қобыз өнерінің ірі өкілдері болып саналады [5, 3-6].

Қобыз аспабы жайында сөз қозғағанда, оны ерте замандағы қазақ бақсыларының өнерімен байланыстырамыз. Бақсылардың қарапайым адамдардан басты ерекшелігі – олар түрлі ырғақтармен сайрайтын ақын және күйші, актер, емші, әрі келешекті алдын-ала болжайтын көріпкел болған. Мысалы, қазақ бақсылары үлкен табиғи дарын-қасиетінің арқасында қобызда ойнап, зарлы немесе қаһарлы үн, әуендер шығару т.б. әрекеттер жасау арқылы жүйке жүйелеріне әсер ете отырып адамдарды емдеген. Сондықтан, қобыз өнерінің ірі тұлғалары бақсылық дарыны болған адамдар.

Музей экспозициясындағы сондай тұлғалардың бірі, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу өңіріне танымал – Жарас бақсы мен оның қасиетті қобызы. XVI ғасырда жасалған Жарас бақсының қобызын – Жамбыл облысы, Талас ауданы, «Қаратау» совхозына қарасты Қарой бөлімшесінің тұрғыны Құлтасов Бижан, 1983 жылы Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейіне тапсырды. Жарас бақсының нарқобызы музей жәдігерлерінің арасындағы ең көне және тарихи маңызы бар аспап болып табылады. Қобыз аңыздай құнды, әрі оның тариы да өте қызық. 1942 жылға дейін қобыз атадан балаға мұра ретінде сақталған. Аспап Жарас бақсының алты ұрпағына дейін сақталып, бірінің қолынан екіншісіне өтіп отырған. Жарас бақсы өз заманында нарқобызын жанында ұстап бақсылық құрған. Одан кейін мұраны Бейсенбет, Құлтас, Бұралқы есімді ұрпақтары аталарының көзіндей сақтап қолдан-қолға қалдырып отырған. Бұралқы 1942 жылы соғысқа кетіп, майданнан қайтып оралмайды. Атадан қалған қасиетті жәдігер келесі ұрпақтары Бердібекке, одан Бижан қолына өткен. Қобыздың өн бойы әбден ысталып қарайған. Жамауы көп қобыздың көне көз дүние екендігі тайға таңба басқандай байқалады. Аспап – тұтас өрік ағашынан ойылып дайындалған. Шанағы нар түйенің терісінен тартылып, ішегі аттың қылынан жасалған. Нарқобыздың ұзындығы – 1 метр, шанағы – 29 см, шанақ ені – 37 см, шанақ аумағы – 1 метр, сылдырмағы үшеу [6, 145-6].

Ел аузынан келіп жеткен аңызға сүйенсек, 2002 жылы 91 жастағы соғыс ардагері Абдырайов Затыбектің айтуы бойынша, бірде Жарас бақсы кездейсоқ бәйге жүргізіліп жатқан ұлан-асыр тойдың үстіне тап болады. Бақсы

сол бәйгеге қатысқысы келіп рұқсат сұрайды. Алайда, сол жерде тұрған бір бай оған мысқылдап «бәйгеге неңді қосасың, қай түріңмен қатыспақшысың» деген сөздермен кедейлігін бетіне басып келемеж етеді. Содан соң жиналғандар Жарасты тораңғы талға ағаш түбіне 12 құлаш арқанмен байлап, қолын бос қояды. Қанекей қолындағы қобызымен бүгінгі бәйгеде кім жеңіске жететінін болжап көрші деп, күлкіге қарық болады.

Жарас бақсы ұзақ уақыт қобызын ойнап отырады да, болғаннан кейін жеңімпаздың есімін атайды. Егер болжамың дұрыс болып шықса, сені босатамыз, қателесетін болсаң, аттың құйрығына арқанмен байлап, қамшының астына алып сыбағанды береміз дейді. Бәйге басталып, қалың көпшілік толғаныспен бақылап отырғанда, Жарас ештеңеге алаңдамай өзінің сабырлығын танытады. Ақыры көп қатысушының арасынан, бақсының көрсеткен шабаңдозы бәрінен оза шауып, жеңіске жеткен екен. Мұнысын сәуегейлікке балап, жанұшыра алаңдаған байлар Жарасты босатындар деп бұйрық береді. Ал жиналған қарапайым халық оған өздерінің ризашылығы мен жақсы тілектерін білдіріпті.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында – «Әжелтәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек», – деген болатын [7]. Мұның барысында ұлттық музыка мәдениетінің тарихи негіздерін, стильдік ерекшеліктерін зерттеу, насихаттау, ұмыт болған аспаптарда қайта ойнау рухани халық дәстүрін қайта жаңғырту аса қажетті болып қала бермек.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются исторические ценности и особенности музейных экспонатов.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Сарыбаев Б.** Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: «Өнер», 1980. – 280 б.
2. **Жәкішева З.** Өзбекәлі Жәнібек тағылымы. – Алматы, 2011. – 162 б.
3. **Әуезов Е.К., Чулаков Н.П.** Алматы. Сәулеттік шежірелер. Алматы. Архитектурные хроники. – Алматы: КМҚК «Алматы қаласы тарихының музейі», 2010. – 190 б.
4. **Жәкішева З.** Өзбекәлі Жәнібек тағылымы. – Алматы, 2011. – 162 б.
5. **Қосбасаров Б.Ә.** Қобыз өнері. Алматы, 2016. – 224 б.
6. Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі, Қорды есепке алу және сақтау бөлімі, НҚ-278.
7. 2017 жыл сәуір ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы.

«ЖАНҚОЖА БАТЫР» ДАСТАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Сағат ТАЙМАН,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Марат СҮГІРБАЙ,
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ-дың магистранты

Қазақтың дәстүрлі қоғамында айрықша дамыған ауызша тарихи дәстүр көшпелі әлеуметтің рухани әрекетінің өнімі болып табылады. Ауызша тарихқа жататын тарихи жыр-дастандардың ұлттық тарихи сананы тәрбиелеуде маңызы зор. XIX ғасырда өз

өлкесінің азаттығы жолында жан аянбай күрескен Кенесары хан мен Жанқожа Нұрмұхаммедұлы туралы ұлттық тарихтан хабары бар кез келген азаматының білері анық. Сонда да болса батырлар жайындағы тарихи жырлардағы қосымша деректерді білген жөн.

«Жанқожа батыр» тарихи дастанында баяндалатын оқиға – бұл Кенесарының Жанқожа батырмен тізе қоса отырып, Созақ қамалын Қоқандықтардан азат етуі. **Белгілі ғалым М.Қойгелдиев XIX ғасырдағы қазақ даласындағы саяси ахуал туралы: «Көшпелі қазақтар оңтүстікте ортаазиялық үш хандықпен – Бұхар, Хиуа және Қоқан хандықтарымен шектесті. Бұлардың ішіндегі анағұрлым азулысы 20-30-жылдарда Хиуа мен Қоқан хандықтары болды. Осы кезде Ұлы Жүздің бір бөлігін Қоқан жаулап алды да және ол Орта Жүз жерінің едәуір бөлігін алуға ұмтылды»,**– деп жазады [1, 125-128-бб.].

XIX ғасырдың бас кезінде Қоқан хандығы Қазақстанның оңтүстік аймағын түгелдей бағындырды. Ол Шымкент, Сайрам, Түркістанды өзіне қаратқан соң, Сыр бойында да Жаңақорған, Жөлек, Ақмешіт қамалдарын тұрғызып, елден алым-салық жинау жүйесін жолға қойды. Елді датқалар арқылы уысында ұстаған Қоқан хандығы Хиуа тонаушыларынан кем түспеді. Талап-шартқа бағынбағандарды жазалап, бас көтерген қазақтарды жазалаушы әскер жіберу арқылы аяусыз жаншып отырды. Кенесары ағалары Есенгелді мен Саржан Қоқандықтардың қолынан қаза тапқасын, қалай да кек алып Қасым әулетінің абыройын қайта асқақтатуды ойлаған болатын. Осы мақсатпен және орын алған жағдайларды ескере отырып Жанқожа батырға хат жазып, Созақты қайтарып алу жолында қол біріктіру керектігін жеткізді. **Бұл жөнінде Аничков былай деп жазады: «... Кенесары үш жүздің ең атақты деген батырлары мен билерін, бай мен бағыландарын шақырып, Үш Алаштың баласының басын қосып, әкесіне ұлан-асыр ас берді. Сол астың соңында оны Үш Жүздің баласы ақ киізге салып, бір ауыздан хан көтерді. Созаққа жасаған осы жорықтың алдында Жанқожа батыр Түркістан шәріне барып, 1162 жылы қайтыс болған, исі түркінің әулиесі Әзіреті Сұлтан Қожа Ахмет Яссауиге зиярат қылды. Оның келгенін естіп, Түркістан маңайында отырған қазақ ауылдарының бас көтерер азаматтарының бірі қалмай батырға сәлем беріп жүздеседі. Оның алдында қоқандықтардың сазайын тарттырайық деп Кенесары Жанқожа батырға арнайы хат жазып, Кіші Жүз қазақтарынан көмек сұраған еді»** [2, 21-б.].

Жанқожа бұл ұсынысты қабыл алды. Кенесарының ұсынысын қабыл алғанын дастандағы төмендегі деректерден де көруге болады:

*...Уәде берді Ер Жәкең,
Аттанбаққа Созаққа.
Кіші Жүздегі батырға,
Хабарлады жан-жаққа.
Қолына түскен батырмен,
Сол Созаққа бармаққа.
Кенеге күшін көрсетіп,
Өзбектен кегін алмаққа.
Азары өткен өзбектің,*

Көрсеткен бұрын қазаққа [3, 79-б.]. Орнықбай Сұлтановтың жазған дастанның нұсқасында Кенесарының жіберген хабарын құп көргендігі туралы мынадай дерек келтіреді:

*... «Аттанам» – деп Жанқожа,
Алмасын буды беліне.
Атасы бір қазақтың,
Қоқанда кеткен кегіне.
«Қорған салды әкеліп,
Мынау тұрған Ақмешіт-
Кіші Жүздің жеріне».
Үйсін менен Дулаттың,
Ор қазып тұр төріне.*

*Айналасын олжалап,
Өзі келіп ұрынды,
Тек жүре алмай жөніне.
«Бітір менен зекет» деп
Мал алып тұр күніге.
Соның үшін кектімін,*

Созақтың суайт бегіне [3, 326-б.]. Орнықбай Сұлтановтың «Жанқожа батыр» дастанындағы бұл деректен Жанқожа батырдың Қоқандық бектердің бұқара халыққа жасап отырған қысымшылығынан бұрыннан хабардар екенін және үлкен қынжылыста отырғанын байқауға болады.

Осылайша, Жанқожа айтулы алты жүз сарбазымен Созаққа аттанды. Жорыққа қатысқан сарбаздар жөнінде мынадай деректер де бар: *«Жорыққа қатысқан екі мыңдай сарбаздың құрамында мына батырлар болған: Тілеу-Қабақ Шынтемір, Сарыбола, Жақайым Пірімжар, Жылқаман, Толыбай, Майдан Бажақ, Көлжасар, Жолақ, Жалмырза, Бекбауыл, Қаржаубай, Боранбай, Қарасақал Дабыл, Қадір, Шағырай, Сәдір, Шөмекей Тоғанас, тоқымтыққан Қыстаубай, Қаракесек Ақтан, Айдарбек Сатыбалды, Ізбас, Құрманай Тәңірберген, Әжі Мейрамәлі, Төртқара Таттыбай, Мырзалы, Аққасын, Беласар»* [3, 104-б.].

Бұл батырлардың Созақ шайқасына қатысқаны туралы дерек дастанда да кездеседі. Кенесары Жанқожаға *«кезегің келді, ендігі Созаққа жорықты өзің баста»* дегенде Жанқожа Төремұрат жырауға *«сарбаздары жігерлендір»* деп бұйрық береді. Сонда, Төремұрат жырау батырлар жиналған кезде былай өлеңдете сөйлейді:

*...Атаның арын арлайтын,
Мінекей, ерлер, күн жетті.
Атаға ұсап ұл туса,
Жүрген жері жендет-ті.
Хан болып халқын сұраған,
Шын ашуы келгенде,
Жауға қардай бораған.
Салтанатың кем емес,
Нәріктің ұлы Шорадан.
Айғыр дауыс Таттыбай,
Дұшпанды еттей тураған.
Онан туған Мырзалы,
Қайратың асқан тумадан.
Қыл белбеулі қырық ердің,
Біреуі мынау – Киікбай
Бекбауыл, Бажақ сол ерден,
Асылдан түскен қиықтай.
Анық батыр ат қояр,
Дұшпанды көрсе ұйлықпай.
Арқаңа сүйеу – Жанқожа,
Қара мойыл сырықпай.
Аққа сыйын Беласар,
Беліңе садақ жарасар.
Екі талай жер болса,
Ердің көңілін ер ашар.
Ұмтылыңдар қалаға,
Сендерден қалса, хан ашар.
Дарбазасы ашылса,
Кейінгі әскер, қол басар.
Ежелден абырой, үлгі алған,
Қамалды бұзып жол салған.
Қандыкөз туған жақсылар,
Екпініңнен жау қашар.
Шап төртқара Таттыбай,
Қожа, Төре бұзбады.
Ақырында хан Кене,
Жанқожаны қозғады.
Батырды жұртқа мат қылмай,*

Абырой алып берсеңдер,
Сендерден ешкім озбады.
Ажалы жеткен адамдар,
Үйде жатса да өледі,
Көзінің жасы құрғамай.
Көпжасар, Бажақ, Айдарқұл,
Сатыбалды Жұмабай,
Аталарын ардақты,
Құттық пенен Құрманай.
Құланбике, Қоңырдың,
Кереметі белгілі
Жарқырап мысал туған ай.
Шағырай, Сәдір, Ер Дабыл,
Тоқым тыққан Қыстаубай,
Іс көрсетер күн бүгін,
Құр атаққа мәз болмай [3.39,40-бб.].

Жанқожа Созаққа барар жолда Қоқанға қарасты Ақмешіт, Жөлек, Жаңақорған, Қосқорған, Күмісқорған сияқты бекіністерді қоршауға алып, азат етті. Созаққа жеткен соң Кенесары: «Соғыс бастау дәрежесін маған берген болсаңдар, менімше былай болсын. Біз үш жүздің баласымыз ғой. Әрбір жүз реттесіп кезек соғыс жүргізсін. Мерзім әр жүзге үш күннен берілсін. Егер кезегінде Созақты бұзып алса, онда атақты өзі алсын. Ал, осы мерзімді кезектерінде үш жүзде ала алмаса, онда осы тоғыз күннен кейін, үш жүз бас қосып, бірігіп соғыссын. Әуелі әр жүз өз бағын сынап көрсін, меніңше сол дұрыс болар деп ойлаймын, – дейді. Бұл сөзін көпшілік мақұлдайды. Бұл кіші жүздің адам саны аздығын көріп, Жанқожа батырды қомсынып, бес жүз әскермен қолынан не келер екен деп шеттеткендегі қулығы еді, Кенесарының» [4, 24-б.].

Бірақ, ертеңіне Ұлы Жүз бен Орта Жүз Созаққа бірігіп шабуыл жасап кетті. Бұл туралы дастанда:

Ұлы Жүз бенен Орта Жүз,
Бір адамдай көрінді,
Тұйғын құстай түйіліп.
Кенесары ат қойды,
«Абылайлап» айқайлап,

Өткен пірге сыйынап [3, 339-б.], – деген жолдардан да көруге болады.

Жанқожа үш күн бойы шабуылдың сыртынан қарап жатуды жөн көрмеді. Оның үстіне Созақ бекінісінің басшысы Қоқанға хабар беріп үлгерген болса, ол жақтан да көмекке әскер келу керек деген оймен қамал сыртын сарбаздарымен бірге қорғау шықты. Түркістан маңы, Қаратау бектеріне дейін торуыл жасаған Жанқожа батыр, өзі топшылғандай Қоқан ханы Насырулланың Созаққа жіберген екі мың қолымен бетпе-бет жолықты. Қолды бастап келе жатқан Таған батыр, Жанқожамен жекпе-жекке шығып, жеңіліс табады. Осындай үлкен қауіптің бетін қайтарған Жанқожа, батырларын бастап қайтадан Созаққа бет алады. Бұл кезде Созақ қамалы Кенесары қосынына алдырмай біраз әбігерге салып жатқан еді. Бұл туралы дастандағы деректерде былай делінеді:

Қамалды бұза аламады үш күн қамап,
Бұл сапар сәтсіз болды еткен талап.
Бұқарбай, батыр Жәуке, Ер Ағыбай,
Жүретін әрқайсысын жүзге балап.
Наурызбай өз інісі, арғын Төле,
Қашаннан аты шыққан қандыбалақ.
Қаншама «Абылайлап» ұмтылса да.
Келтірген пайдасы жоқ жаңғыз қадақ.
Сол үшін Кенесары тастады да,
Майданнан қайта шықты кейін қарап.
«Кезекті кіші жүзге бергенім», – деп,
Екі жүз демін алды тарап-тарап [3, 332-б.].

«Сөйтіп, Қоқанның Созақ бекінісіндегі әскерлері қосымша жіберілген күшті пайдалана алмай әлсірейді. Жанқожа қамалға шабуылын былай жоспарлайды: «Созақ бекінісіне шабуылға шыққанда – Сатыбалды мерген бастаған садақшылар қамалдың ішінен оқ атушыларды атып түсіріп, бекініске шабуыл жасаушы сарбаздарға жол ашулары тиіс. Садақшылар шабуылға шыққанда, сауыттарын шешіп тастасын. Сауыт киген сарбаздар Жанқожаның басшылығымен қамалға шабуылға шығып, қақпаны бұзып ашқан кезде атты әскерлер де келіп шайқасқа лап қойып қатынасуы керек. Осы оқиғаны Лұқман Кежеев былай жырлайды:

...Он жігіттің ішінде,
Жанқожа батыр пішінді.
Екпіндеген бойымен,
Қалаға жеткен секілді.
Қатуланып ұмтылды,
Аш қасқырдай бұлқынды.
Артындағы көп әскер,
Көріп тұрды бұрқылды.
Бұрап үзіп тастады,
Дарбазадағы құлпынды [5, 245-б.].

Қамалдың қақпасы ашылғасын Созақ ішіндегі сарбаздар көп қарсыласпай берілуге мәжбүр болды. Оның үстіне қамал ұзақ уақыт қоршауға болғандықтан азық-түлік, оқ-дәрілер де таусылып тойтарыс беруге шамасы келмей қалған еді.

Қорыта айтқанда, Созақ қамалы қоқандықтардан осылайша азат етілді. «Созақтың, бірнеше қамал мен бекіністің алынуы халық бұқарасының алдында Кенесарының беделін көтерді. Бұл жеңістің нәтижесінде Қоқан ханы Кенесарымен мәңгілік одақ құруды ұсынды. Бірақ, Кенесары бұдан бас тартып, қазақтарға тиісті жерлерді қайтарып беруді талап етті» [6., 463 б.].

Бұл – тарихи деректерде Кенесарының Жанқожамен тізе қоса отырып ұлт-азаттық жолында жасаған жалғыз ғана жорығы еді. Мұның алдында да, мұнан кейін де Жанқожа мен Кенесары біріге отырып бас көтерді деген дерек кездескен емес. Жанқожаның Созақ қамалын алуда көмекке барғандығы жөніндегі деректің өзі осы тарихи жыр-дастандардағы деректерден белгілі болған.

РЕЗЮМЕ

В статье исторические сведения о Кенесары хане и Жанқожа батыре при взятии крепости Созак рассматриваются в сравнении с фактами из эпоса «Жанқожа батыр».

***

The article compares the historical information about Kenesary Khan and DzhankozhaBatyr during the capture of the Suzak Fortress in comparison with the data in the epic “DzhankozhaBatyr”.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мәмбет Қойгелдиев. «Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). Монография. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014.- 432 бет.
2. И.В.Аничков. «Қазақ батыры Жанқожа Нұрмұхаммедұлы». «Терме» бірлестігі. 30 бет. Алматы-1991 жыл.
3. «Бабалар сөзі» тарихи жырлар. 62 том. «Фолиант» баспасы. Астана-2010ж. 376 бет.
4. М.Қаназ, С.Қалауов. «Ел қорғаны ер Жәкем». «Денсаулық». 384 бет. Алматы-2008.
5. Әбдіұлы Тілепберген. «Жанқожа батыр және оның ұрпақтары». «Аңса и К». Қызылорда – 2006 жыл. 3000 дана.
6. М.Қаназ. «Жанқожа Нұрмұхаммедұлы». Зерттеу мен мақалалар. «Полиграфкомбинат» баспасы- 2014.-572 б.

УДК: 303.446: 005.41 (574) (045)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ в Казахстане в 1960-1990-ые гг.: экологические последствия

Айнур ГАБДУЛИНА,
Казахский агротехнический университет
им. С.Сейфуллина, кафедра истории Казахстана,
Казахстан, Нур-Султан

В развитии промышленности Казахстана в послевоенный период доминировал экстенсивный характер. В качестве основных деструктивных элементов выступали: директивное, ненаучное планирование (в частности, несбалансированные планы, завышенные задания и т.п.), приоритет среди показателей экономического роста валовой (товарной) продукции. Безусловные достижения в развитии экономики Казахстана послевоенного периода сочетались с негативными тенденциями, свидетельствующими о стагнации, о перманентной кризисной ситуации, о необходимости структурной перестройки народного хозяйства КССР.

Вопреки всем положенным нормам и правилам, все промышленные предприятия были возведены практически в черте города, без очистных сооружений или без запасов площадей для последующего строительства специальных очистных фильтраций. Все это постепенно превратило территорию крупных промышленных предприятий (УК СЦК, Иртышский полиметаллический завод, Восточно-Казахстанский медно-химический комбинат, Белогорский горно-обогатительный комбинат, Зырянский СЦК и некоторые другие) в проблему глобального экологического бедствия. Именно со второй половины 1940-х годов начинается время основного строительства и усиленного освоения тяжелой промышленности Восточного Казахстана. Из-за отсутствия очистных сооружений в городской промышленности выше любых ПДК была и остается по сей день загрязненной атмосфера Усть-Каменогорска и некоторых других промышленных центров региона.

Ускоренными темпами развивались в исследуемые годы Иртышский и Лениногорский полиметаллические, Усть-Каменогорский комбинаты и другие предприятия Восточного Казахстана. Негативное влияние вредных газообразных, жидких и твердых отходов предприятий на окружающую природную среду отчетливо начало проявляться в конце 1950 - начале 1960-х годов, когда на востоке республики развернулось крупномасштабное промышленное строительство. В Усть-Каменогорском свинцово-цинковом комбинате с 1966 года велась переработка неразделанного аккумуляторного лома в объеме около 16 тысяч тонн в год, за счет чего в атмосферу попадало 3,2 тысяч тонн органических соединений. При хранении токсичных отходов допускалось грубое нарушение: отсутствовал паспорт, противфильтрационный экран, не было разделения по классам опасности, вокруг отвалов не были установлены ограждения.

Отвальное хозяйство Усть-Каменогорского комбината, где складировались мышьяковистые и кобальто-

вые кеки, объемы которых достигали 250 тысяч тонн, расположенных в 500-700 метрах от сортировочной горки, по преимущественному направлению розы ветров содержали арсенаты и арсениты кальция, которые при наличии влаги менее 5 процентов становились пылевидными токсичными продуктами. Вплоть до настоящего времени на отвальном хозяйстве свинцово-цинкового комбината, откосе золоотвала №1 ТЭЦ сжигали строительный, хозяйственный мусор, сухую траву и шпалы с обильными газо-дымовыделениями. Так, в 1989 году на отвале СЦК пожарными службами было зарегистрировано 19 случаев возгорания. При нагреве более 400 градусов вследствие пожара 6 мая 1990 года в присутствии углеродистых восстановителей, какими являлись древесные опилки, другой хозяйственный мусор сваленные вокруг отвалов, произошло образование мышьяковистого ангидрида (белого мышьяка). При повышенных температурах происходило разложение ксантогената, применяемых в кадмиевом производстве при очистке растворов от кобальта, с образованием сероуглерода, ядовитого газообразного вещества.

В 1985 году институтом «Казгипроцветмет» был выполнен проект строительства опытно-промышленной установки для переработки мышьякосодержащих отходов, а специалистами свинцово-цинкового комбината и ВНИИ цветмета были разработаны способы переработки кобальтовых кеков и технология очистки цинковых растворов от кобальта без применения ксантогената. Однако к реализации этих разработок комбинат спустя почти 20 лет так и не приступил.

6 мая 1990 года в 17 ч. 05 м. машиной «Скорой помощи» в первую городскую больницу Усть-Каменогорска были госпитализированы шесть работников с сортировочной горки с жалобами на отравление. Всем пострадавшим выставлен диагноз «Ингаляционное отравление газом общетоксического действия...». С аналогичными жалобами обратились и два сотрудника с ВПЧ-38, работавшие в этот день при тушении пожара на отвалах Усть-Каменогорского свинцово-цинкового комбината.

С идентичными жалобами работников сортировочной горки 18.05.1989 г. были зарегистрированы 7, 05.10.1089 г. – 6, 27.02.1990 г. - 3, а 29.04.1990 г. – 5 случаев. За счет уноса пыли и выделения токсических веществ с золоотвалов Усть-Каменогорской ТЭЦ, отвалных хозяйств ПО «Ульбинский металлургический завод» и Усть-Каменогорского свинцово-цинкового комбината работники сортировочной горки и жители близрасположенных домов постоянно подвергались воздействию выбросов [1].

Не была выдана штабу ГО города своевременная информация по превышению ПДК рабочей зоны по

бериллию в воздухе, о движении облака и пыли, о переводе ПДК рабочей зоны в ПДК жилых кварталов, о возможных последствиях. Руководством завода не выполнялись предложения штаба ГО города об организации диспетчерской службы на заводе, отмеченные в актах проверки ПО «УМЗ», как химически опасного объекта. При ликвидации последствий аварии был допущен сброс воды выпусков ливневой канализации завода, с загрязненным бериллием в реку Ульба 13.09.90- до 37 ПДК, 14.09.90- до 9,5 ПДК.

Руководством завода не были выполнены предписания Государственного пожарного надзора по корпусам 662 и 615: с 1988 года не были установлены автоматические задвижки на воздуховодах до и после каждой камеры УРФМ в корпусе 615 взамен заслонок с ручным приводом; не были сделаны все люки на воздуховодах вытяжной вентиляции в корпусе 662 в местах вероятного скопления порошков для их периодической очистки (срок 2 квартал 1990).

Шибер в воздуховоде между корпусами 662 и 615 не обеспечивал плотное его перекрытие, что привело к попаданию водорода и искр в корпус 615. Не производилось расследование причин всех загораний порошка бериллия в воздуховодах; меры по предупреждению загораний не разрабатывались и не внедрялись. Сокращение численности персонала цеха 3А в связи с сокращением объема производства привело к увеличению зон обслуживания на одного работающего и ухудшению эксплуатации воздуховодов и уборке помещений. К тому же не были выполнены противопожарные мероприятия, акты расследования причин пожара на трансформаторной подстанции №9 от 14.03.90 №14-28/108, не были установлены в кабельных каналах с числом кабелей более 10, а также в помещениях распределительных устройств трансформаторных подстанций дымовые пожарные извещатели. Вместо их была установлена тепловая защита. Не были смонтированы сухотрубные разводки в кабельные каналы ТП-49 для подачи огнетушащих средств от пожарного автомобиля. В период работы комиссии было загорание старого маслопровода 24.09.90 и 28.09.90 загорание фильтров на складе в цехе №3 [2].

О том, что экологическая ситуация в Восточном Казахстане развивалась в сторону ухудшения, было ясно и самим партийным организациям. Например, в справке по письму секретаря ЦК ВЛКСМ Кад. тов. Кенжебаева С. о неудовлетворительном состоянии условий труда на Иртышском медеплавильном заводе констатировалось: *«На Иртышском медеплавильном заводе, Восточно-Казахстанской области условия труда чрезвычайно тяжелые. В плавильном и агломерационном цехах сквозняки, пыль и газ в десятки раз превышают санитарные нормы. Так, на рабочих местах печевого агломашины содержание свинца в пыли превышает санитарную норму в 60-70 раз, отбивщиков агломерата – в 60-65 раз, загрузчиков шахтных печей – в 150 раз, горновых – в 15-25 раз».*

Большая запыленность, захламленность и тяжелый физический труд в металлических цехах завода привели к значительному количеству заболеваний – гнойному воспалению кожи (флегмона, абсцессы, понарицы, карбункулы, фурункулы и др.) Эти заболевания из года в год на заводе не уменьшались: в 1956 г. на 100 рабочих было 5,4 случая с 41,4 нетрудоспособными днями, в 1957 г. – соответственно – 8,4 случая с 60,1 днями, в 1958 г. – 10,1 случая с 74,0 днями, а за 6 месяцев 1959 г. было 3,5 случая с 25,2 нетрудоспособными днями [1, с.4].

Для улучшения ситуации было намечено вы-

полнить следующие мероприятия:

1. *Так предполагалось «провести реконструкцию медеплавильного завода, Казгипроцветмет в конце текущего года должен выдать проектную документацию».*

2. *Вопрос о недостатках в структуре управления Иртышского полиметаллического комбината был обсужден на широком совещании хозяйственного, партийного и профсоюзного актива предприятий комбината с участием руководства обкома партии, Кировского и Предегорненского райкомов партии и совнархоза.*

3. *«На совещании и бюро обкома партии принято решение об улучшении структуры управления комбината, улучшение руководства и повышений уровня работ цехов комбината, укрепление руководящего состава предприятий опытными инспекторами техниками работниками, способными обеспечить резкое повышение технического уровня производства» [1, с.6].*

К сожалению, практически все решения оставались только на бумаге, а с рабочих требовался план при любых условиях труда.

При этом следует отметить, что функции министерств и ведомств по охране естественных ресурсов Восточного Казахстана и контролю за его состоянием в условиях преобладания отраслевого порядка финансирования средозащитных затрат, практически не подкреплялись необходимыми материальными, денежными ресурсами для проведения единой общегосударственной политики природопользования. В рамках соответствующих министерств и ведомств планировалась и значительная часть капитальных вложений средозащитного назначения (на строительство очистных сооружений, внедрение замкнутых технологий и т.п.) Однако эти средства не всегда осваивались в полном объеме. В 1981-1985 гг., выделяемые государством капитальные вложения на мероприятия по охране, были использованы в пределах 86 %.

Деятельность по контролю за отдельными компонентами окружающей среды не в полной мере была согласована между головными министерствами и ведомствами, а потому не обеспечивала комплексный подход к использованию естественных ресурсов. Необходимость усилить такое согласование особенно остро ощущалась в Восточном Казахстане.

Обострение экологической ситуации в регионе усиливало потребность в правовом регулировании отношений в области взаимодействия общества с окружающей средой. В конце 1970 - начале 1980-х годов по материалам проверки комиссии МЗ Каз.ССР, возглавляемой директором Казахского научно-исследовательского института гигиены труда и профзаболеваний, профессором Б.Е.Алтынбековым было изучено состояние медицинского обслуживания рабочих промышленных предприятий Восточного Казахстана.

В области насчитывалось 385 промышленных предприятий с числом работающих 165302 человек, из них женщин – 52260, подростков – 1760. С вредными условиями труда работали 53505 человек, в том числе 10247 женщин.

В 1979 году неблагополучное состояние с проведением и выполнением поквартальных графиков периодических осмотров имел место на предприятиях: на Зырянском свинцовом комбинате (74%), на Восточно-Казахстанском медно-химическом комбинате (95%). В 1980 году процент охвата периоди-

ческими осмотрами по предприятиям составил на Лениногорском полиметаллическом комбинате – 54%, Казтеплоизоляции – 84%, Казстальмонтаже, Ульбинском Казпромтехмонтаже – 83% [2, с.8].

Для проведения необходимого медицинского обслуживания горнорабочих на рудниках Иртышского полиметаллического комбината отсутствовали фотарии, ингалятории, кабинеты функциональной диагностики. На некоторых рудниках отсутствовал здравпункт, в районе не была приобретена флюорографическая установка, врачебный персонал больницы недоукомплектован врачами узких специальностей – санитарями, ЛОР, невропатологом, в том числе прошедших профпатологическую подготовку (поликлиники № 4, № 5). В Усть-Каменогорске было только пять врачей, которые прошли специализацию по профпатологии. В комиссиях по профосмотру не участвовали специалисты дерматологи (4-ая гор. больница, вторая городская больница города Усть-Каменогорска), лор-врачи (в городе Зыряновске).

Большим недостатком при проведении предварительных и периодических медосмотров, особенно на предприятиях горно-рудной промышленности Восточного Казахстана, являлись постоянные перебои с флюорографической пленкой, а также отсутствовало или было неисправно рентгенфлюорографическое оборудование. Так, например, в городе Зыряновске флюорографическое обследование проводилось устаревшим узко-плечным аппаратом с низкой разрешающей способностью, в Лениногорской МСЧ аппарат не был исправен. Имели место случаи допуска к работе во вредных условиях без флюорографического обследования с последующим досмотром. Запыленность и загазованность на рабочих местах продолжала оставаться высокой, особенно на металлургических предприятиях, где содержание вредных химических веществ превышало ПДК нередко в сотни раз. Это объяснялось тем, что мощность предприятий превзошли проектные на тех же площадях, технологическое оборудование имело высокий коэффициент износа, герметизация была нарушена, не соответствовала мощность пылегазоулавливающих средств производительности, недостаточная мощность вентиляционных установок и их неэффективная работа, недостаточная укомплектованность штатов по обслуживанию вентиляционных установок. Например, на Иртышском медеплавильном заводе мощность производства с момента эксплуатации увеличивалась в 7 раз. Реконструкция, осуществленная в пределах существующей производственной площади, создавала большую тесноту, размещение оборудования в цехах совершенно не отвечало санитарным требованиям. В августе – сентябре 1978 года по требованию технической инспекции и санитарной службы была проведена остановка завода на капитальный ремонт, однако, это позволило лишь устранить аварийную ситуацию, не решив в целом проблему оздоровления условий труда.

При очередной проверке состояния условий труда в марте 1980 года было установлено следующее: содержание свинца на рабочих местах аглоцеха колебалось в пределах от 0,231 до 1,025 мг/м³ (т.е. в кубе), мышьяка – от 0,0023 до 0,043 мг/м³, запыленность воздуха составляла 20,02 – 141 мг/м³. На узле оборота агломашин К-450 свинец в зоне дыхания рабочих составлял 12,7 мг/м³, при ПДК 0,01 мг/м³, запыленность воздуха 180,9 мг/м³. В плавильном цехе на колошниковой площадке у шахтной печи запыленность воздуха колебалась в пределах 1,05-29,2

мг/м³, содержание свинца от 0,12 до 6,4 мг/м³ [3].

Крайне неудовлетворительные условия труда существовали на Лениногорском свинцовом заводе. Содержание свинца на рабочих местах превышала ПДК в тысячи раз.

В августе 1976 года главным государственным санитарным врачом Восточно-Казахстанской области было вынесено постановление «О запрещении эксплуатации свинцового завода». Постановление не было выполнено, существенных мер по оздоровлению атмосферы на рабочих местах администрацией завода и комбината не принималось. Неудовлетворительно выполнялись предписания санитарной службы и мероприятия комплексного плана на Лениногорском цинковом заводе. В 1979 году из 14 предложений санэпидемслужбы 4 оставались не выполненными: не была выполнена разработка и внедрение системы механического штабелирования цинка с целью механизации тяжелого ручного труда, не была произведена герметизация оборудования, не была оборудована комната приема пищи. Комплексный план оздоровительных мероприятий был выполнен на 75%. В то время как запыленность и загазованность на рабочих местах была высокая. В обжиговом цехе пыль достигала 102,2 мг/м³, в отделении выщелачивания – 122,4 мг/м³, электролитном 122,0 мг/м³. Свинец в воздухе рабочих помещений колеблется в пределах 0,012-0,92 мг/м³, пары серной кислоты превышали ПДК от 6 до 38 раз, сернистого газа в 2-6 раз. Все это создавало возможность возникновения случаев проф. заболеваний и профотравлений, поэтому не случайно на Лениногорском полиметаллическом комбинате была и остается самая высокая профессиональная заболеваемость [4].

Из пяти случаев профзаболеваний и отравлений, выявленных в 1 квартале 1980 года – 19 на Лениногорском полиметаллическом комбинате было 38%.

По сравнению с 1978 годом, в 1979 году на предприятиях области возросла пылевая патология на 32%. При анализе запыленности воздуха в подземных выработках за последние 4-5 лет было установлено, что запыленность воздуха стабильно удерживалась в превышающих ПДК и резких снижений не наблюдалось. Основными причинами превышения содержания пыли в воздухе являлись: нарушение вентиляционного режима, отсутствие более эффективных средств пылеподавления (особенно при мелкошпуровом бурении), поступление горношахтного оборудования без достаточно эффективных средств пылегазоподавления, разработанные и рекомендованные многими горно-исследовательскими институтами средства пылеподавления, не выпускались серийно, и изготовление их на местах трудоемко и малоэффективно. В процессе санитарного надзора осуществлялся контроль за обеспечением рабочих спецодеждой и средствами индивидуальной защиты, при этом было установлено: неудовлетворительно выполнялись заявки на респираторы «Лепесток», хлопчатобумажное теплое белье, полшубы, тулупы, защитные очки, комбинезоны.

Так, в тресте «Зыряновскстрой» заявка на респиратор «Лепесток» была выполнена на 30 %, на Востокмашзаводе на 60%, Иртышском полиметаллическом комбинате на 61%, Лениногорском полиметаллическом комбинате – 57%. Заболеваемость с временной утратой трудоспособности была на высоком уровне. В эти годы самая высокая заболеваемость на Иртышском полиметаллическом комбинате составляла 103,5, в случаях (на 100 работающих), в

дней 1449,3. На втором месте по заболеваемости был Зырянский свинцовый комбинат 101,8 в случаях, в днях 1225, Восточно-Казахстанский медико-химический комбинат 100,4 в случаях, в днях – 1526,6.

В некоторых лечебно-профилактических учреждениях недостаточно глубоко проводился анализ заболеваемости и травматизма с временной утратой трудоспособности по форме 16. В связи с этим в ряде учреждений не разрабатывались планы оздоровительных мероприятий по цехам, вытекающие из анализа заболеваемости (больница № 5, обслуживающая рабочих титано-магниевого комбината).

На промышленных предприятиях области не был осуществлен переход к сплошной диспансеризации. Выделена была группа часто и длительно болеющих во всех лечебно-профилактических учреждениях, но работа с ними проводилась на недостаточном уровне. Планировались только оздоровительные мероприятия, а намеченные мероприятия не выполнялись. В диспансерных картах не выносились уточненные диагнозы, не указывались сроки профилактического лечения, не везде были годовые эпикризы и планы оздоровительных мероприятий (больницы № 4) [5].

На промышленных предприятиях Восточно-Казахстанской области промышленности женщины работали с вредными условиями труда: шум, вибрация, запыленность, загазованность, ручная работа, да ещё и в ночные смены. На президиумах только обсуждалось состояние заболеваемости, медицинского обслуживания, улучшение качества медицинского осмотра рабочих и снижение женского труда во вредных условиях, однако на самом деле ситуация практически не менялась.

Так, в 1980 году «был грубо нарушен приказ на рабочем месте на Белогорском горно-обогатительном комбинате на руднике «Белая Гора» по состоянию здоровья гражданина Нурмуханбетова Капана, 1926 года рождения, который работал в лесхозе лесником с 1943 по 1949 годы, рабочим и буровым мастером в горном цехе с 1956 по 1957 годы, кочегаром в энергоцехе с 1967 по 1980 годы, скреперистом с 1980 года. Больной Нурмуханбетов Капан страдал с 1974 года хроническим бронхитом с астматическим компонентом, диагноз которого выставлен был после прогрессирующей в мае-июне 1977 года двухсторонней очаговой пневмонией, а также гипертонической болезнью второй стадии. В декабре 1979 года больной лечился амбулаторно и стационарно по поводу двухсторонней бронхопневмонии с явлениями бронхоспазмов. 08.02.1980 г. больной прошел медосмотр, осмотрен окулистом, невропатологом, лорврачом и терапевтом. Запись терапевта: Жалоб не предъявляет. АД 140/90 мм. рт.ст. В легких без особенностей. Сердце – тоны приглушены, ритмичные. Учитывая, что осталось до пенсии 1 год 2 месяца по просьбе больного скреперистом на подземный участок допущен. Диагноз: хронический бронхит. Гипертоническая болезнь первой стадии. Произошел факт грубого нарушения приказа цеховым врачом Белогорского горно – обогатительного комбината Мукашевым А.К., который дал допуск на подземную работу Нурмуханбетову К., у которого были явные противопоказания для работы скреперистом. К тому же, по письменному ходатайству администрации предприятия труп не был вскрыт, что не позволяло судить об истинной причине смерти больного Нурмуханбетова. В этой же межсанчасти больной Баженов, 18 лет, на пред-

варительном медосмотре был принят на работу электросварщиком на кислородную станцию, а через 2 месяца при прохождении комиссии в военкомате был установлен диагноз – эпилепсия» [6].

Из года в год увеличивалось число цеховых участков, к концу 1970-х годов функционировали 59 цеховых участков, которые обслуживали 109405 рабочих, 55897 человек обслуживались по территориальному принципу.

Условия труда рабочих продолжали оставаться неудовлетворительными на многих промышленных предприятиях. Запыленность и загазованность на рабочих местах продолжала оставаться высокой, особенно на металлургических предприятиях, где содержание вредных химических веществ превышала ПДК нередко и в сотни раз. Например, на Иртышском полиметаллическом медеплавильном заводе содержание свинца на рабочих местах аглоцеха колебалось в пределах от 0,231 до 1,025 мг/м³, мышьяка - от 0,023 до 0,043 мг/м³, запыленность воздуха составляла от 20,02 до 141 мг/м³. Крайне неудовлетворительные условия труда были на Лениногорском свинцовом заводе. Содержание свинца на рабочих местах превышало ПДК в тысячи раз.

На ряде предприятий высокий уровень заболеваемости с временной утратой трудоспособности оставался высоким (Иртышский полиметаллический комбинат, Зырянский свинцовый комбинат, Восточно-Казахстанский медно-химический комбинат, Химстрой).

В медсанчастях и других лечебно-профилактических учреждениях крайне недостаточно проводился углубленный анализ заболеваемости с временной утратой трудоспособности. В связи с этим в ряде медучреждений не разрабатывались планы оздоровительных мероприятий по цехам, вытекающие из анализа заболеваемости данного цеха (первая больница и пятая горбольница). Во всех лечебных учреждениях недостаточно проводился анализ среди диспансерной группы больных, работающих пенсионеров, часто и длительно болеющих.

Общим недостатком амбулаторно-поликлинического обслуживания являлся недостаточный уровень ведения поликлинического учета. Группа часто и длительно болеющих была выделена, но планов оздоровительных мероприятий не было. Бригады узких специалистов не во всех медучреждениях были закреплены за цеховыми участками. Врачебно-инженерные бригады на промышленных предприятиях области находились в стадии организации.

Периодически отмечались перебои в снабжении рентгеновой пленкой, химическими реактивами, высокоэффективными лекарственными препаратами, что снижало качество профосмотров, обследования и лечения больных.

Лабораторная база санитарной службы Восточно-Казахстанской области не была оснащена шумо-виброизмерительной аппаратурой, стеклопосудой, фарфоровыми и платиновыми тиглями, химическими реактивами. Укомплектованность врачебными кадрами не соответствовала требованиям штатного расписания. Например, в Усть-Каменогорской городской санэпидстанции при наличии пяти врачебных ставок имелось два физических лица. В Глубоковской, Уланской, Зайсанской райсанэпидстанциях при наличии врачебных ставок, не было врачей по гигиене труда.

Что касается других городов, то, например, в Семипалатинске в 1970-1980-е годы было 57 промышленных предприятий с числом 43000 человек, из них 35000 женщин и 1500 подростков. Людей, работающих с вредными условиями насчитывалось более

2892 человека. Кроме того, в Семипалатинской области функционировало четыре рудника с общим количеством работающих во вредных условиях труда 3330 человек.

Основными негативными факторами на промышленных предприятиях города являлись:

- запыленность воздушной среды минеральной и смешанной пылью на фабрике первичной обработки шерсти, Цемзаводе, КСЖБ-1, заводе стройматериалов (от 8,3 мг/м³ до 18) органической пылью - на обувной, кожмехобъединении, Камвольно-суконном объединении;

- загазованность угарным газом в сварочных отделениях; парами кислот в заводских лабораториях; мастерских по ремонту оборудования, на обувной фабрике (при склеивании подошв);

- органические растворители и т.д. Так, например, запыленность на фабрике ПОШ в 1 моечно-сушильном цехе, сортировках 2,3 составила от 7 до 12 мг/м³ при норме 4 мг/м³, что превышает ПДК в 3 раза; на камвольно-суконном объединении в кардо-чесальном цехе-10 мг/м³; штапелирующем цехе 9 мг/м³; крутильно-мотальном - 6, что в 2,5 раза выше ПДК.

На обувной фабрике в закройном цехе запыленность составляла - 5,3 мг/м³ при норме 4 мг/м³; фабрике верхнего трикотажа в мотальном 7 мг/м³; кожмехобъединении в сортировке - 5,3 мг/м³, в раскройном - 6,0 мг/м³, в скорняжно-бурильном цехе - 7,1 мг/м³ при норме 4 мг/м³, загазованность аммиаком 22 мг/м³ (норма 5 мг/м³), а в отмочно-зольном цехе содержание сернистого газа - 14 мг/м³, при норме 10 мг/м³ [7].

Основной причиной высокой запыленности, загазованности предприятий являлась неэффективная работа или отсутствие вентиляционного оборудования. Горсанэпидстанцией Управлением ООС только выносились штрафы за превышение ПДК и разрабатывались мероприятия по изучению здоровых условий труда на перечисленных объектах. Хотя все это оставалось лишь на бумаге.

Например, в 1979 году было вынесено 37 штрафов руководителям промпредприятий. Часто штрафы прикрывались, либо вообще не выплачивались. Предприятию было выгоднее заплатить мизерный штраф (прибыли было намного больше), чем заменить физически и морально устаревшее оборудование, очистительные сооружения на заводах или сократить вредные выбросы. В 1977 году число объектов в Восточном Казахстане, не отвечающих с - 13.

В 1950-1970-ые годы в СССР, в том числе в Казахстане, правила диктат, произвол политики ведомств, расточительство, отсутствие цен на природные ресурсы. С одной стороны, нарушались правила рационального природопользования, а с другой, шли разговоры о преимуществах социализма в этой области, а иногда и выдавались за такие преимущества.

Тяжелая экологическая ситуация складывалась в промышленных центрах Восточного Казахстана. Этот экологический кризис начался с послевоенного времени и развивался все время. Сегодня загрязнение окружающей среды в регионе достигло угрожающего уровня. **Причинами, которые привели к такому кризисному состоянию, являются:**

1) министерства - ведомства, да и вся правящая верхушка в те годы вела политику диктата, произвола, гигантомании, которая привела к недопустимой производственной нагрузке на окружающую среду;

2) навязывание идеологии существовавшим режи-

мом, которая многие годы не давала взглянуть людям на природопользование с иной стороны;

3) социально-экономическая сторона этой проблемы также является основной: в этот период шел процесс интенсивного производства ради производства, в итоге это вело не только к отрицательным результатам в социальном плане, но и к экономическому дисбалансу, т.е. к грубым ошибкам в социально-экономической и экологической сфере.

4) всесиие ведомств и местничества, приводившее к механизму торможения.

В 1960-1980-ые годы имела место явная недооценка социальных нужд населения Восточного Казахстана, пренебрежение к ресурсосберегающим технологиям, яростное нарастание тенденции бюрократизма и технократизма в управлении. К тому времени проблема охраны природы приобрела особую напряженность в связи с интенсивной концентрацией промышленных предприятий на ограниченной территории Восточного Казахстана в виде различных форм хозяйственных комплексов, состоящих из добывающих отраслей, энергетики, химической промышленности. Получив экономический выигрыш за счет территориального сближения при строительстве разнообразных промышленных предприятий, министерства и ведомства создали условия огромного по масштабам загрязнения окружающей среды Восточного Казахстана. Все это привело к образованию в регионе свинцовой, цинковой, мышьяковой-биохимической провинции. Вся достигнутая экономия в производстве перечеркивалась расходами восстановления нарушенного экологического равновесия.

Таким образом, в обществе укоренилось иждивенческое отношение к природе, все считали, что огромных масштабов богатых природных ресурсов в Восточном Казахстане хватит навечно. Все это явилось результатом командно-административных методов решения сложных экологических проблем. Кроме всего прочего, производство на восточно-казахстанских заводах отличалось весьма низким уровнем техники производства, где преобладало морально и физически изношенное оборудование, что обусловило энерго и сырьеемкость продукции. Возросло расточительное использование природных ресурсов, загрязнение окружающей среды, создавая при этом дефицитность всех видов ресурсов, ведя к деградации и, наконец, ослабляя воспроизводство природных экосистем.

РЕЗЮМЕ

Автор мұрағат көздері мен материалдарды пайдалана отырып, 1960-1980 жылдардағы Шығыс Қазақстандағы өнеркәсіптің даму тарихын, қауіпсіздік мәселелерін ескерместен, табиғатты пайдаланудың экологиялық стратегиясынсыз пайдалы қазбаларды өндіру, ұтымсыз, кең көлемде пайдалану саясатын қарастырады.

Түйін сөздер: тарих, өндіріс, экология, Қазақ КСР, КСРО, комбайндар, шикізат, өндірістік әсер.

ЛИТЕРАТУРА

1. ГВКО. ф. 2133, оп. 1, д. 125. - Л. 11.
2. ВКО, ф. 2133, оп. 1, д. 648. - Л. 16.
3. ВКО, Фонд 708, опись 34, дело 1725. - Л. 140-154.
4. ВКО, Фонд 708, опись 382, дело 382. - Л. 17-35.
5. ВКО, Фонд 708, опись 34, дело 1725. - Л. 150-155.
6. ВКО, Фонд 708, опись 34, дело 1753. - Л. 134.
7. 127 ГВКО, Фонд 708, опись 34, дело 1831. - Л. 28.

МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ: БЕЖЕНЦЫ

Кундузай ЕРИМБЕТОВА,
кандидат исторических наук,
ведущий научный сотрудник Института
истории государства КН МОН РК

Государственная миграционная политика Казахстана формируется исходя из Конституции Республики Казахстан, Законов «Об иммиграции» и «О гражданстве Республики Казахстан», Указа Президента Республики Казахстан, имеющего силу Закона, «О правовом положении иностранных граждан в Республике Казахстан», Указа Президента Республики Казахстан «О порядке предоставления политического убежища иностранным гражданам и лицам без гражданства в Республике Казахстан» и других нормативно-правовых актов. Для регулирования миграционных процессов, оказания помощи беженцам и переселенцам Республика Казахстан активно взаимодействует со странами СНГ и другими государствами. Миграционная политика Казахстана реализуется на принципах соблюдения и защиты прав мигрантов, недопустимости любых форм дискриминации; обеспечения прав и законных интересов как мигрантов, так и граждан страны; выполнения положений национального законодательства и международных обязательств. В современных условиях миграционные процессы получили новый импульс развития в международном аспекте и выступают важнейшей стороной мировой экономики. Под влиянием миграционных процессов (1999-2007 гг.) изменяется количественный и качественный состав экономически активной части населения, который в свою очередь оказывал воздействие на экономический рост республики.

Международная миграция населения (человек).

Годы	Всего			Страны СНГ		Страны вне СНГ	
	Имигранты	Эмигранты	сальдо	Имигранты	Эмигранты	Имигранты	Эмигранты
1999	41320	164947	-123627	39461	120240	1859	44707
2000	47442	155749	-108307	43460	116707	3982	39042
2001	53548	141710	-88162	49932	101009	3616	40701
2002	58211	120223	-62012	54206	85317	4005	34906
2003	65584	73890	-8306	60781	49260	4803	24630
2004	68319	65530	2789	61831	46929	6488	18601
2005	74807	52139	22668	65829	40698	8978	11441
2006	66731	33690	33041	56635	30271	10096	3419
2007 за 9 мес	43359	31171	12188	8474	2160	34885	29011

Основные миграционные потоки сформировались между Казахстаном и Россией, Украиной и странами Центральной Азии в рамках СНГ и Германией среди стран вне СНГ. Из стран вне СНГ положительное сальдо миграции населения с Китаем, Монголией, Турцией, Ираном, а отрицательное – с Германией, Канадой, США, Израилем. Рост численности населения происходит, в первую очередь. За счет естес-

твенного прироста.

По данным Министерства внутренних дел в Казахстан въехало 5,6 млн и выехало 5,3 млн иностранных граждан из 200 стран мира (по состоянию на 01.11.2019). В Казахстане 21 тыс. иностранных специалистов работает в более чем 2 200 предприятиях. Существует механизм привлечения иностранной рабочей силы физическими лицами (трудоустройством патент).

Республика Казахстан, присоединившись к конвенции 1951 года и протоколу 1967 года о статусе беженцев в феврале 1999 года, выразила свою политическую волю предоставить защиту беженцам и лицам, ищущим убежище. Конвенция ООН о статусе беженцев была принята 28 июля 1951 года с целью решения проблемы беженцев в Европе в результате Второй Мировой войны. Эта конвенция включает в себя определение того, кто считается беженцем – человек, имеющий вполне обоснованные опасения стать жертвой преследований по признаку расы, вероисповедания, гражданства, принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений. Конвенция также разъясняет права и обязанности принимающей страны и беженцев. На сегодняшний день Конвенция остается основным документом в области защиты беженцев. В Казахстане УВКБ ООН было учреждено в 1995 году и на сегодняшний день тесно сотрудничает с правительственными органами, региональными, международными и неправительственными организациями. Казахстанское законодательство признает человека беженцем, если он прибыл в нашу страну, опасаясь преследования в связи с расовой, религиозной, социальной принадлежностью или политическим убеждением. Ратифицировал конвенцию и протокол 15 декабря 1998 года. В декабре 2009 года был разработан закон «О беженцах», который вступил в силу 1 января 2010 года.

В основном в Казахстане беженцы прибыли из Афганистана, Чечни и Таджикистан, есть также представители уйгурской национальности из Китая. Большинство из них признанные беженцами бюро УВКБ ООН в РК. Большое количество беженцев, вынужденных переселенцев, мигрантов в республиках СНГ получили специальное удостоверение Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН). Беженцы в Казахстане получили возможность вести трудовую деятельность. В основном, они проживают в трех регионах. В Алматы, в Южно-Казахстанской области и в Алматинской области. У каждого беженца существуют обязательства в отношении страны, в которой он находится, в силу которых, в частности, он должен подчиняться законам и распоряжениям, а также мерам, принимаемым для поддержания общественного порядка. Каждое Договаривающееся Государство будет предоставлять беженцам, законно пребывающим на

его территории, право выбора места проживания и свободного передвижения в пределах его территории при условии соблюдения всех правил, обычно применяемых к иностранцам при тех же обстоятельствах. Статус беженца является временным и он может изменяться при изменении обстоятельств, например, в случае стабилизации обстановки в стране происхождения беженца и в других случаях.

События в Афганистане за 1990-ые годы породило потоки беженцев, в том числе и казахов проживавших несколько поколений на этой территории. Они были вынуждены искать убежища с соседних странах таких как Иран, Пакистан, Турция и Саудовская Аравия, этому способствовали также социально-экономические проблемы вызванные происходящими военно-политическими конфликтами. Аналогичная ситуация произошла и в Таджикистане, существовал напряженность конфликта со сложнейшей этнической, идеологической и религиозной подоплекой. Эти факторы способствовали этническим казахам искать убежища на исторической родине. Создание Агентства по миграции и демографии Республики Казахстан и его отдела по работе с беженцами позволило начать работу с заинтересованными службами по учету беженцев в Республике Казахстан.

За апрель-июнь 1998 г. года в Управление миграции и демографии г. Алматы зарегистрировано 347 ходатайств о признании беженцем в Республике Казахстан от граждан Афганистана – 341, Таджикистана – 4, Абхазии – 1, Ирака – 1 ходатайство. Рассмотрено 47 ходатайств. 31 ходатайствующему отказано в признании беженцем, 16 ходатайствующих и их семьи признаны беженцами в Республике Казахстан. Решение о признании статуса беженца или отказа осуществляется совместно с представителями УВКБ ООН, общественных правозащитных структур и управлением паспортно-визовой работы УВД г. Алматы. В начале беженцы-репатрианты прибывают в республику самостоятельно в поисках своих родственников и близких.

Страна	Число заявок на предоставление убежища в 1996 г.	Статус беженца предоставлен	Число отклоненных заявок на предоставление статуса беженца	Число отложенных дел по предоставлению убежища (31.12.96 г.)
Афганистан	1044	113	381	550
Азербайджан	11	11	-	-
Чечня	143	142	1	-
Китай	17	-	17	-
Эфиопия	24	-	1	-
Грузия	13	13	-	-
Иран	1	-	1	-
Таджикистан	3602	3389	115	98
Итого	4855	3668	539	648

Статические данные Управления по миграции населения МТ и СЗ. 1996 г.

За период с 1991 по 1-полугодие 1998 г. поданным областных управлений миграции и демографии в Республику Казахстан прибыло и заре-

гистрировано 3437 семей или 15 277 человек беженцев репатриантов. Из них 221 семья из Афганистана, 732 семьи из Ирана, 224 семьи из Турции, 4 семьи из Пакистана, 2240 семей из Таджикистана. В 1997 году по обращению афганских беженцев-репатриантов находящиеся в Саудовской Аравии было организованное переселение 14 семей в Южно-Казахстанскую область Республики Казахстан. Учитывая обычаи и традиции прибывших беженцев-репатриантов выделены земли под строительство жилья и компактного расселения в целях безболезненной адаптации и поддержки друг друга. Например, в Южно-Казахстанской области выделены 172,8 гектаров земли для строительства аулов: «Дастан», «Дербисек», «Ақжол», «Ақжар», «Ынтымақ». Создан фонд «Атамекен» для обслуживания малообеспеченных семьи, оказания медицинских и материальных помощь больным и престарелым репатриантам. Но, тем не менее проблема обеспечения жильем оставалось острым вопросом, проживали у родственников или в приспособленных помещениях (общежитиях, пункте адаптации, клубах), 1030 семья снял арендное жилье. Не трудоустроено из-за отсутствия профессий у большинства из них. Организована работа по привлечению к трудовой деятельности самих беженцев-репатриантов по сбору шкур крупного рогатого скота и их обработке, участвовали в строительстве, открыли и функционировано рынок, магазин, автохауз и автозаправка. Прибывшие на родину соотечественники разместились практически по всей территории республики. Им выданы единовременные пособия, оплачены транспортные расходы. В установленном порядке решаются вопросы пенсионного обеспечения, обучения детей в школах, медицинского обслуживания и другие житейские проблемы. Миграция по экологическим мотивам не уступает другим формам миграции. Десятки тысяч экологических беженцев из зоны действия Семипалатинского ядерного полигона и региона крупнейшей экологической катастрофы планеты Приаралья ежегодно перемещали внутри страны или уезжали за ее пределы. Для оказания помощи гражданам, проживающим в экологически неблагоприятных регионах, были приняты законы Республики Казахстан «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического бедствия в Приаралье» и «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне». Этими законами лицам, нуждающимся в социальной реабилитации, в свое время были установлены определенные льготы и компенсации.

В соответствии с Инструкцией по работе с беженцами, статус беженца первоначально дается на срок до одного года. Для подтверждения статуса беженца ежегодно проводится учет беженцев, перерегистрация их удостоверений. В январе 2006 года по Управлению комитета по миграции по городу Алматы статус беженца подтвердили: в третий раз 8 семью (31 человек), в четвертый раз – 17 семью (37 человек), в пятый раз – 10 семью (39 человек), в шестой раз – 70 семью (153 человек) и в седьмой раз – 114 семью (296 человек). Одному гражданину из Афганистана отказана в продлении статуса беженца. Данное лицо было признано беженцем

в РК Управлением по миграции и демографии по Южно-Казахстанской области 8 октября 2002 года и в связи с переездом в г. Алматы по медицинским показаниям, решением № 15 от 9.12.04г. было взято на учет в Управление по миграции и демографии по г. Алматы. На заседании комиссии 22 декабря 2005 года решением № 12 ему было отказано в продлении статуса беженца в РК по причине отсутствия оснований. Выяснилось, что ранее предоставленные им сведения, в результате которых ему был предоставлен статус беженца в Республике Казахстан Управлением миграции и демографии по Южно-Казахстанской области, не соответствуют действительности. Приезд в Казахстан не был связан с поиском убежища. В Иране где жил вместе с семьей более 20 лет и где его семья проживает, преследованию не подвергался. Сняты с учета 22 человека признанных беженцев, из которых 11 человек (5 семей) добровольно возвратились в Афганистан, 2 пожилых людей выехали к детям в Америку, 7 человек было снято из-за утери связи с управлением. В 2005 году с участием представителей правоохранительных органов, УВК ООН по делам беженцев в РК и НПО «Казахстанская правовая помощь беженцам» проводили 12 заседаний комиссии по определению и подтверждению статуса беженца в Республике Казахстан. В г. Алматы по состоянию на 01.01.2006 года за весь период деятельности Управления зарегистрировано 772 семьи беженцев, что составляет 1547 человек, включая жен и детей, ходатайствовавших о предоставлении им статуса беженцев в Республике Казахстан.

Количество лиц, в статусе беженцев в Республике Казахстан по г. Алматы, учитывая снятых с учета, составил 601 человек (272 семьи), включая детей, из них 338 мужчин и 263 женщин. В основном, это граждане Афганистана. Гражданин из Сомали и одна семья, состоящая из 4 человек, и 1 отдельное лицо граждане Эфиопии. Из числа признанных беженцев, численность детей до 15 лет составляет 40%, трудоспособного возраста – 57% и старше трудоспособного возраста – 3%. Имеются образования: высшее и незаконченное высшее – 30%, среднее специальное – 10%, среднее и начальное общее – 55%. По национальному составу основной контингент беженец-афганцев составил таджики – 392 человек, пуштуны – 99 человек, хазара – 41 человек, узбеки – 32 человек и другие национальности – 37 человек. В отличие от других иностранных граждан в соответствии с постановлением Правительства РК от 29 января 2003 года № 55 лицам, признанным беженцами, не требовалось специального разрешения для осуществления трудовой деятельности на территории Республики Казахстан. В основном, мужчины-беженцы работали на рынках города Алматы. Женщины-беженки, в основном были заняты уходом за детьми. Признанные беженцы материально содержали себя самостоятельно, частично получая финансовую, медицинскую и гуманитарную помощь по линии Красного Полумесяца и Детского Фонда РК, которые в свою очередь финансировался офисом УВКБ ООН в Казахстане. В 2005 году материальная помощь была оказана более чем на 1,4 млн. тенге, более 1,7 млн. тенге были использованы для приобретения признанным беженцам медикаментов и оказания медицинских услуг. Также, были выданы 54 теплых

курток для детей малолетних признанных беженцев. В г. Алматы активно действовал Фонд поддержки афганской диаспоры, в поддержке наиболее уязвимым семьям беженцев. В целях реабилитации и адаптации и с целью удовлетворения нужд молодых беженцев и детей-беженцев при Детском Фонде Казахстана действовал курсы парикмахерского искусства, маникюра, швейного дела и компьютерной грамотности. На базе Детского Фонда действовал класс выравнивания для учащихся 8-11 классов, где детям дали дополнительные занятия по математике, химии и биологии.

Определенное количество из числа признанных беженцев желают интегрироваться в общество Республики Казахстан. Во исполнение Административного Кодекса РК Управление Комитета по миграции по г. Алматы осуществил контроль над соблюдением правил проживания беженцами, оказывает содействие в разрешении социальных проблем, провели консультативно-сообщательные встречи с представителями общественных организаций по вопросам правовой защиты беженцев. За первое полугодие 2007 года с ходатайством о признании беженцев в Республике Казахстан обратились 12 семей и отдельных лиц, состоящих из 20 человек, в том числе 6 детей. Все они были гражданами Афганистана. По состоянию на 01.07.2007 года количество признанных беженцев в Республике Казахстан по г. Алматы, учитывая снятых с учета, составил 483 человека, из них 278 мужчин и 205 женщин. Из числа признанных беженцев, численность детей до 15 лет составил 179 человек, трудоспособного возраста – 288 человек и старше трудоспособного возраста – 16 человек. Имели образование: высшее и незаконченное высшее – 88 человек, среднее специальное – 25 человек, среднее и начальное общее – 178 человек, неграмотные – 13 человек. По национальному составу: таджики, пуштуны, хазара, узбеки и другие национальности. По данным министерства внутренних дел, на 1 апреля 2012 года число беженцев в Казахстане составило 522 человека, из них 507 — выходцы из Афганистана. По рекомендации Комиссии по правам человека был принят закон о беженцах в Казахстане в 2009 году и вступил в силу с 1 января 2010 года. По данным МВД и других уполномоченных государственных органов, в июне 2012 года в Республике Казахстан получили официального статуса, около 600 беженцы. После получения статуса беженца, каждый человек пользуются правами и свободами, установленными действующим законодательством Казахстана, а также международными обязательствами Казахстана.

ИСТОЧНИКИ

1. НА РК. Ф.53.Оп.1пр.Д.519.Л.4.
2. Сколько иностранцев работает в Казахстане. //https://forbes.kz/news.[дата обращения: 19.09.2019]
3. Конвенция о статусе беженцев (Женева, 28 июля 1951 г.). Статья 2. Общие обязательства.; Статья 26. Свобода передвижения.
4. НА РК. Ф.53.Оп.1.Д.23.ЛЛ.1-2.
5. НА РК. Ф.53.Оп.1.Д.23.ЛЛ.160-164.
6. НА РК. Ф.53.Оп.1пр.Д.251.ЛЛ.53-64.
7. НА РК. Ф.53.Оп.1пр.Д.399.ЛЛ.10-12.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «СТЕПНОЙ КОМИССИИ» по подготовке реформы 1867-1868 годов в Казахстане

Талдыбек НҰРПЕЙІС,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Казахстана
КазНУ имени Аль-Фараби,
Жұмахан АРЫНОВ,
кандидат исторических наук,
старший преподаватель кафедры истории
Казахстана КазНУ имени Аль-Фараби

Глубокое осмысление процесса развития государства казахов, о его развитии и признании целостности его территории длительное время всячески замалчивался или же существенно искажался. Подобное нивелирование исторической правды было небезосновательным, так как это позволяло скрывать колониальную сущность экспансионистской политики Российской империи в отношении своих национальных окраин, а в советский период в завуалированной форме поддерживать общественное мнение о Казахстане, как об исторически сложившейся и неотъемлемой части единого государства – России, а затем Союза ССР. К сожалению, для культивирования такого мнения немало усилий приложили достаточно известные и просвещенные общественные и политические деятели, ученые и литераторы.

Вопрос о существовании ранее независимого государства казахов, о его развитии и признании целостности его территории длительное время всячески замалчивался или же существенно искажался. Подобное нивелирование исторической правды было небезосновательным, так как это позволяло скрывать колониальную сущность экспансионистской политики Российской империи в отношении своих национальных окраин, а в советский период в завуалированной форме поддерживать общественное мнение о Казахстане, как об исторически сложившейся и неотъемлемой части единого государства – России, а затем Союза ССР. К сожалению, для культивирования такого мнения немало усилий приложили достаточно известные и просвещенные общественные и политические деятели, ученые и литераторы.

Вопрос о существовании ранее независимого государства казахов, о его развитии и признании целостности его территории длительное время всячески замалчивался или же существенно искажался. Подобное нивелирование исторической правды было небезосновательным, так как это позволяло скрывать колониальную сущность экспансионистской политики Российской империи в отношении своих национальных окраин, а в советский период в завуалированной форме поддерживать общественное мнение о Казахстане, как об исторически сложившейся и неотъемлемой части единого государства – России, а затем Союза ССР. К сожалению, для культивирования такого мнения немало усилий приложили достаточно известные и просвещенные общественные и политические деятели, ученые и литераторы.

В то же время, изучение фактического материала и трудов прогрессивных ученых и политиков, как прошлого, так и нынешнего веков, позволяет ярче осветить многие страницы истории развития и становления государства Казахстана.

В этой истории важнейшее место занимает вопрос о «добровольном присоединении» Казахстана к России, об окончательном изменении административно-судебной системы степного края, закрепившей его колониальное положение, вырваться из которого мечтало не одно поколение казахов.

Административно-судебную реформу колониального характера в Казахстане царское правительство решило провести сверху, без участия коренного населения. С этой целью 2 февраля 1865 г. была образована «Степная комиссия» под председательством полковника Гирса Н.К., будущего министра иностранных дел России. Ее членами были: от военного министерства полковник генерального

штаба Гейнс А.К., от Оренбургского областного правления капитан Проценко и председатель «Областного правления сибирских киргизов» полковник Гутковский К.К. и многие другие.

Придавая большое значение деятельности «Степной комиссии», 5 июля 1865 г. Александр II «повелевал» министерствам военному и внутренних дел разработать «программу вопросов для разрешения комиссией, командированной в Киргизскую степь для обсуждения начала будущего устройства управления».

В программе определились цели и задачи комиссии:

- *выяснить возможность введения новой системы управления в Степном крае на основе общих начал гражданской администрации в империи и изучить вопросы о том, «следует ли предоставить возможно больший простор для внутреннего самоуправления киргизов, не вмешиваясь в их народный быт, и ограничить деятельность правительственных учреждений или лиц правильным сбором податей и охранением спокойствия в степи вообще, отказавшись от введения чуждых их быту административных учреждений»;*

- *определить, какие органы власти могут быть приемлемы для управления краем, причем подыскать способы упрощения делопроизводства судебных и следственных учреждений, а также возможности сокращения чинов «туземного» управления и тем самым принять за непремненное правило нераздельности власти и ответственности правительственных лиц. Формы местного управления, следовательно, должно соответствовать духу самодержавно-монархического строя;*

- *изучить вопросы и дать заключение о целесообразности набора рекрутов в армию из местного населения, или же воздержаться от этого, чтобы «отучить» его от оружия и «приучить» к покорности властям;*

- *представить соображения по судоустройству в степном крае;*

- *определить возможности взимания налогов и повинностей с населения;*

- *изучить и описать возможности использования земель и высказать соображения о прекращении*

перекочевков «киргизов» за пределы края от недостатка земель;

- в кругу колониальных чиновников обсудить возможности массовой колонизации казахской степи.

Следовательно, политика самодержавия в Казахстане сводилась к захвату ключевых позиций, т.е. к созданию военно-оккупационной системы управления, узаконению грабежа земель шаруа, превращению края в сырьевой придаток империи, подготовке условий для осуществления массовой колонизации края, проведению миссионерской политики, ограждению интересов феодально-родовой верхушки аула, как своей специальной опоры, консервированию феодально-родовых порядков землепользования.

Военное министерство, на которое возлагалось решение судеб внешней политики царизма на Востоке, обязало командующих войсками Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств собрать для «Степной комиссии» необходимые сведения и обеспечить ее подводами, вооруженной охраной, проводниками, переводчиками и т.д.¹

Перед началом обследования в г. Омске вместе с генерал-губернатором Дюгамелем, членами совета главного управления Западной Сибири с 19 по 25 июля 1865 г. «Степная комиссия» обсуждала вопрос о переустройстве управления Степным краем. На совещании была высказана возможность образования нового генерал-губернаторства – Туркестанского, с центром в г. Туркестане, Чимкенте или Ташкенте.

«Степной комиссией» было решено, что «...Суд для киргиз должен быть их собственный, исключая преступления, наносящие убыток интересам собственно русских людей или ведомств, или вредящие государству...», киргизский народ должен содержать всю администрацию, поставленную для управления им на свой счет. Расход по управлению степью в временном административном отношении и содержание пограничных войск определяют цифру податей, которые разлагаются на уезды по количеству кибиток».²

Обследование края началось 25 июля. Конечным пунктом был намечен г. Верный. Члены комиссии побывали в аулах Семиречья и собрали сведения по вопросам экономики, культуры, быта, обычаев и обрядов населения.

Следует отметить, что члены комиссии уклонялись от встреч с трудовым народом и собирали сведения лишь из уст представителей правящей феодально-родовой верхушки (например, таких как крупные феодалы Чормановы) – носителей консервативных патриархально-родовых устоев.

Последние, в угоду своим классовым интересам, подтасовывали факты, прилагали все усилия к тому, чтобы «убедить» членов царской комиссии в сохранении прав и привилегий господствующей верхушки аула.

Закончив объезд Оренбургского края и Туркестанской области, комиссия представила правительству «мотивированную докладную записку», которая должна была лечь в основу колониальной реформы.

При обсуждении основных положений записки мнения членов комиссии разделились. Председатель комиссии Гирс вместе с капитаном Проценко, при поддержке генерал-губернатора Дюгамеля, отстаивали вывод об укреплении власти

царизма в Казахстане через установления военно-оккупационного режима. Гейнс А.К. и Гутковский К.К., возражая Гирсу, предложили придерживаться в Казахстане умеренного курса. Отсюда вовсе не вытекает, что царские чиновники, найдя поддержку под влиянием либеральных буржуа, стояли за демократизацию политического строя в Казахстане.

Два года путешествуя по Средней Азии и Казахстану в составе «Степной комиссии» А.К.Гейнс стал знатоком и приверженцем этих регионов. Он принял активное участие в составлении проекта «Положения об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями», которому приложил свои работы: *«Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сырдарьинской областей»* и *«Управления Ташкентом при Кокандском владычестве»*.³

А.К.Гейнс, выходец из Прибалтики, оставил очень много путевых записок, материалы которых имеют очень ценное значение по истории Казахстана XIX века. В 1867 г., после путешествия по Казахстану, его как специалиста приглашают на должность правителя канцелярии Туркестанский генерал-губернатор Кауфман. Находясь на этом посту, А.К.Гейнс устраивает в Петербурге на материалах Туркестана естественно-историческую и этнографическую выставку. Активное участие в ее организации принимал художник В.В.Верещагин.

В 1887 г. А.К.Гейнса назначают военным губернатором Тургайской области. До выхода в 1882 г. в отставку он был еще одесским градоначальником и казанским губернатором. Умер он в 1892 году.

Произведения этого гуманного исследователя, которые также являются своеобразными фактами его библиографии, тесно связаны с казахским краем. Они известны в основном как литературные труды. На самом деле «Киргизские очерки», «Дневник 1865г. Путешествие по Киргизским степям» и «Дневник 1866г. Путешествие в Туркестан» – свидетельство очевидца событий, а точнее их участника. Это достовернейшие источники по истории Казахстана второй половины XIX века. Сразу заметим, что «Дневник 1865 г.» во многом перекликается с «Киргизскими очерками», что вполне естественно, так как материалы этого дневника легли в их основу.

События же развивались таким образом. В 1866 г. представитель военного министерства «Степной комиссии» прибывает в «столицу» Западной Сибири – Омск. Предстоит встреча с генерал-губернатором Дюгамелем. Трудно сказать, чего ждал А.К.Гейнс от этой встречи. По крайней мере, он надеялся получить хотя бы общее представление о крае.

Но, увы... Вот запись в дневнике о первых впечатлениях: *«Я без любопытства смотрел на тушу мяса, называемую Дюгамелем, которая, т.е. туша, пользовалась когда-то репутацией ученой... Из разговоров Дюгамеля я узнал, что он знает край не лучше меня, что апатичен, равнодушен ко всему и враждебен нашему поступательному движению в Средней Азии»*.⁴

А.К. Гейнс изложил свой план изучения края. Он противник праздного вояжа, бездумной поездки, а потому считает необходимым поселиться в каком-нибудь ауле с целью *«узнать до конца все элементы киргизской жизни»*. Весьма неожиданным для присутствовавших было подобное предложение. Сам А.К. Гейнс скромно отмечает: *«После горячего спора мое мнение было принято»*.⁵ Самая трудная часть работы досталась инициатору: ему поручили «внут-

ренный быт, торговлю и военный вопрос».

В ходе путешествия А.К.Гейнс побывал на Карагандинских копях, Спасском заводе, в Семипалатинске, Кокпектах, Аягузе, Лепсинске. Не проехал мимо ни одного встречного аула. Все больше и больше утверждался он в мыслях о необходимости знакомства «с Киргизской жизнью не на почтовой дороге и вообще не на дороге, не в городах, где видим одних официальных лиц с официальной ложью на губах, но среди аулов, далеко расположенных от главного тракта».⁶

В следующем 1866 г. он посетил юго-западную и западную части Казахстана. Во время поездки вел подробнейший дневник. Его путевые заметки содержат самые разнообразные записи. Сначала описан путь пароходом от Нижнего Новгорода до Самары, затем на почтовых до Оренбурга: не менее подробно рассказано о добыче соли на Илецкой защите, о беседах с уральскими казаками и «спорах с киргизами, которые обыкновенно кончаются мировую сделкою».⁷

Наряду с основательными экскурсами в историю того или иного события имеются бытовые зарисовки чаепития у губернатора или в степи.

Но вот запись совсем иного рода – встреча с бедным казахским аулом. «Дети бегали нагишом и с лютым аппетитом грызли сухари, которые мы им давали. Это они делали почти с тем же аппетитом, с каким теленок, которого я видел в степи, трепал и рвал пустое вымя коровы. Везде голод и нищета. Везде горе и бедность сопровождают киргизов в их кибитках».⁸ Он удивлен чем кормится скот аула, расположенного в пустынном месте. Изможденные байгуши отвечают ему, что они счастливы, так как живут сейчас у свободных колодцев, а скоро «придут богатые люди, тогда мы будем принуждены уйти на кражи». Такие записи не единичны. А.К.Гейнс заключает: «пусть не предполагают наивные люди, что вследствие несложности киргизских потребностей, бедность в степи переносится легко, чем на улицах Парижа и Лондона. Все то же самое».⁹

На взгляды Гейнса А.К. и Гутковского К.К. оказали существенное влияние демократические идеи Ч.Ч. Валиханова. Передовые демократические воззрения Ч.Ч.Валиханова сложились под влиянием передовой общественной мысли России. Революционно-демократическая волна, охватившая всю Россию, оказывала влияние и на передовые умы национальных окраин, в том числе казахского народа. Примером в этом отношении служит Ч.Ч.Валиханов, выдающийся ученый-просветитель.

В 1864 г. Ч.Ч.Валиханов выступил с проектом о судебной и административной реформ в Западно-Сибирском ведомстве. Он писал, что «Россия в числе сынов своих имеет немало народностей инородческих и иноверческих, которые ведут образ жизни, диаметрально противоположный образу жизни коренного русского населения, имеют нравы и обычаи диаметрально противоположенные нравам и обычаям русских славянского племени... Понятно, что преобразование, - продолжал он, - проектированные для христианского и оседлого русского населения, по вышеизложенным причинам не принесут никакой пользы и будут бессмысленны, если будут всецело применены к кочевым и бродячим инородцам европейской и азиатской России».¹⁰ По существу он стоял за перестройку политического строя в казахской степи на началах самоуправления. Правда, здесь сказывалась ограниченность его мировоззрения.

Ч.Ч.Валиханов открыто критиковал работу комиссии Бутакова. Эта комиссия, по словам Ч.Ч.Валиханова, учитывала мнение только лишь привилегированного класса. «На мнение же привилегированных классов общества, - писал он – следует смотреть не иначе, как на отрицательное выражение истинных народных нужд, ибо интересы знатных и богатых людей, даже в обществах высококвалифицированных, бывают, в большей частью, враждебным интересам масс большинства».¹¹

По мнению Ч.Ч.Валиханова могло случиться, что названная комиссия составит проект судебной и административной реформы в ненужном и даже вредном направлении. Ч.Ч. Валиханов стремился приобщить казахский край к передовой экономике и культуре России. Касаясь сущности реформы, он подчеркивал, что «в наше время нет вопроса общественного, который был бы так важен, как вопрос о народных реформах. От удачных и неудачных реформ зависит вся будущность народа, в них заключается его быть или не быть».¹²

В выработке проекта реформы для казахской степи Ч.Ч.Валиханов требовал от царских властей края большой осторожности и обоснованных соображений. Он отказался помочь советнику областного проекта положения суда биев. Более того, Валиханов Ч.Ч. подал главному начальнику края «Записку о судебной реформе у киргиз Сибирского ведомства», в которой протестовал против проекта судебной реформы, составляемого без участия представителей самого казахского народа.

Вместе с тем. Ч.Ч.Валиханов, как и другие прогрессивные люди того времени, не верил решающую силу народных масс в преобразовании политического строя снизу, т.е. революционным путем или путем переворота. Но это не уменьшает его достоинства в общественной мысли Казахстана. В лице его русская разночинная демократическая интеллигенция видела передового сына, борца за ее процветание.

Члены «Степной комиссии», занимаясь разбором и изучением делопроизводства Западно-Сибирского генерал-губернаторства не понимали вышеупомянутую «Записку о судебной реформе у киргиз Западно-Сибирского ведомства» Ч.Ч.Валиханова. А.К.Гейнс, глубоко сожалел по поводу неудачи «гениального человека»¹³ писал, что «к несчастью не поняла

Ч. Валиханова администрация Сибири, обиженная на его действия, нанесла ему ряд оскорблений и придирок, уложивших в том же году в гроб».¹⁴

Нами было сказано выше что, демократические идеи Валиханова оказали немаловажное влияние на взгляды Гейнса и Гутковского. Так, если при составлении проекта Гирс и Проценко отрицали сохранения элементов самоуправления, то Гутковский К.К., при активной поддержке Гейнса А.К. настаивал частично сохранить внутреннее самоуправление у казахов на выборочных началах. Они же обратились к редактору «Военного сборника» Менкову с письмом, в котором подробно изложили свои взгляды о политическом строе казахов. Об этом в своем дневнике Гейнс пишет следующее: «Факты, впоследствии изученные нами, только подтвердили и утвердили наши убеждения... Мы все сознаем, что безалаберна и бестолкова наша администрация. Мы не знаем как освободиться

от нее ... По отношению к правительству само чиновничество вредно тоже. Лучше энергичная сила, не имеющая права вмешиваться в порядок внутреннего управления народом, чем слабое управление, только и имеющее силы, чтобы отравлять жизнь народа и ронять правительство. Во всяком случае нужно употребить все усилия, чтобы отстоять то, что я считаю наилучшим, как для правительства, так и для киргиз». ¹⁵

Гейнс и Гутковский, как видно, несколько не оправдывали принцип административного устройства местного управления даже в центральной России. Такие убеждения вызвали возражения со стороны остальных членов «Степной комиссии», а также Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств. Наконец после долгих и довольно бурных дискуссий, члены комиссии написали « доклад », в котором были отражены взгляды сторон, и подали его министерствам - военному и внутренних дел.

Для выработки окончательного текста положения об управлении Степным краем был образован « Особый комитет » под председательством военного министерства Милютина. В функцию « Особого комитета » входила обязанность выработки единой точки зрения членов « Степной комиссии » и

составление положения об управлении Степным краем. И так, « Степная комиссия » сделала свою работу, изучив хозяйственные районы Казахстана, обычаи народа, состояние существовавшей системы управления.

На заседаниях комитета обсуждались три проекта об управлении Туркестаном: Холодковского, Романовского и « Проект положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях », разработанных « Степной комиссией ». Первые два проекта были пропущены без особых дискуссий, но при обсуждении третьего разгорелся спор. Все же « Особый комитет » принял проект « Степной комиссии », по которому было образовано Туркестанское генерал-губернаторство. Территория Туркестанского генерал-губернаторства была разделена на две области - Семиреченскую с центром в г. Верном, Сыр-Дарьинскую с центром в г. Ташкенте.

Проект « Положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях » вместе с докладом « Особого комитета » и объяснительной запиской « Степной комиссии » поступил на утверждение в кабинет министров, а затем - к царю. 11 июля 1867 г. Александр II подписал Указ об утверждении « Временного положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях ». ¹⁶

21 октября 1868 г. Царское правительство обнародовало « Временное положение об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства ». ¹⁷

Таким образом, реформа 1867-1868 гг. подготавливалась сверху, без участия самого казахского народа. Она определила колониальное положение Казахстана, его административное, судебное устройство и законодательную основу дальнейшей аграрной политики самодержавия, стремившегося превратить край исключительно в сырьевой район и аграрный придаток Российской империи. Если завершение присоединения Казахстана к России явилось важнейшим фактором, способствующим консолидации казахского народа, то реформой 1867-1868 гг. царизм стремился помешать развитию этого процесса.

По этому поводу Ч. Валиханов писал: « Во-первых, показания давали волостные управители, старейшины, султаны, бии и богатые киргизы, т.е. ордынские чиновники или ордынцы, имеющие в виду быть чиновниками. Народ, т.е. небогатые, нечиновные и нетитулованные киргизы, в даче мнений, можно сказать, вовсе не участвовал. Чтобы удостовериться в справедливости этого факта, стоит только посмотреть на печати и тамговые знаки, приложенные к показаниям: там все султаны и старшины ». ¹⁸

АНДАТПА

Автор бұл мақаласында XIX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің біріне тоқталады. XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасына қарай Қазақстанның Ресейге қосылуы күшпен аяқталды. Орта Жүздегі (1822 ж.), одан соң Кіші Жүздегі (1824 ж.) хандық билікті жойғаннан кейін, Ұлы Жүздің территориясын әскери күшпен бағындырып алған соң Ресей патша үкіметі қазақ жерін белсенді түрде отарлауға кірісті. Патшалық отаршылдық мақсаттағы әкімшілік-сот реформаларын іске асыра бастады. Бұл реформаларды патша үкіметі халықтың мүддесіне қарсы, олардың қатысуынсыз, жоғарыдан күштеу арқылы жүргізді. Сол себепті « Дала комиссиясы » деп аталатын, өзінің патша үкіметі бекітіп берген халықтың мүддесіне жат, отаршылдық бағыттағы бағдарламасы бар комиссия құрылды.

Автор 1865 жылы 02 ақпанда құрылған « Дала комиссиясының » қызметін талдай отырып, архив деректері мен революцияға дейінгі және кеңес дәуірінде жарияланған тарихи әдебиеттерге сүйене келе оның халыққа қарсы, отаршылдық сипатта болғанына баса көңіл аударады.

Тірек сөздер: Қазақстан, Ресей, отаршылдық сипат, әкімшілік-сот реформасы, патшалық, қазақ халқы, сұлтандар, билер, халық мүддесі.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. ЦГА РК., ф.5, д.1155 лл.6-8.
2. Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т.2., СПб., 1897, СС.210-212.
3. **Алексеевко Н.В.** Хранители памяти. – Алматы, 1998. С.82.
4. **А.К.Гейнс.** Собрание литературных трудов . СПб ., 1897.Т.1.С.208.
5. Там же. С.215.
6. **Гейнс А.К.** Собрание литературных трудов.Т.2.СПб.,1898.С.15.
7. Там же. С. 43.
8. **Гейнс А.К.** Киргизские очерки//Военный сборник. 1866. № 7. С. 11 -112.
9. **Гейнс А.К.** Собрание литературных трудов. Т.2. СПб, 1898. С.44.
10. **Валиханов Ч.Ч.** Записки о судебной реформе. Собр. соч., Алма – Ата, 1985, Т.3.С.77
11. Там же. С.78.
12. Там же. С. 78.
13. **Гейнс А.К.** Собрание литературных трудов. СПб., 1897.С 340-341.
14. Там же . С.540-541.
15. Там же. С 237.
16. **Сулейменов Б.** Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX- начала XX в. – Алма-Ата, 1963. С.39.
17. История Казахской ССР. Т.3. – Алма-Ата, 1979. С.226.
18. **Валиханов Ч.Ч.** Собр.соч., Т.3. – Алма-Ата, 1985. С.82.

«НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС» В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ в постсоветской историографии

Гульмира КУПЕНОВА,
кандидат исторических наук, доцент,
декан исторического факультета
Актюбинского регионального государственного
университета им. К.Жубанова

Начиная с середины 1990-х, российскими исследователями был предпринят целый ряд попыток дать целостную картину решения национального вопроса в Российской империи [1, с. 5]. Специфика Российской империи, где этноконфессиональная политика на окраинах находилась в непосредственной связи с административно-правовыми и внешнеполитическими задачами, обусловила то, что написание обобщающих работ по названной теме стало довольно сложным.

Первый значительный шаг в этом направлении был сделан В.С.Дякиным. В своей статье, посвященной решению национального вопроса в Российской империи конца XIX – начала XX века, он рассмотрел основные этапы его истории. Говоря о способах решения национального вопроса, он выделил два основных направления - официально-охранительное и «имперско-либеральное» [2, с.52], то есть отметил сочетание в этнополитике империи консервативного курса и частичных уступок требованиям отдельных этносов.

Следующей попыткой стала книга «Национальная политика России: история и современность» [3], вышедшая в свет в 1997 году. В разделе, посвященном Российской империи, авторы рассмотрели как политику в отношении отдельных этносов, так и политику в отношении окраин, имевших самостоятельный административный статус.

Одним из наиболее дискуссионных является вопрос о том, можно ли проводить аналогии между окраинами Российской империи и колониями западноевропейских государств и соответственно, насколько правомерной может считаться оценка политики России на окраинах как «колониальной». Исследователи оказались перед необходимостью ответа на вопрос о том, рассматривать ли нерусское население Российской империи в качестве жителей колоний или необходимы другие критерии оценки.

Отдельно необходимо остановиться на исследованиях российских авторов начала 1990-х годов, которые чаще всего оперировали понятиями «нация», «национальность», «национальная политика». Высказывались различные мнения у современных российских исследователей, в том числе определенные сомнения относительно того, существовала ли в Российской империи «национальная политика» как самостоятельное направление во внутренней политике государства. **По этому поводу были высказаны различные мнения.** Так, Ю.И.Семенов в этой связи заметил, что в центре правительственной политики на окраинах были не этносы и не нации, а регионы и организация управления, поэтому политика на окраинах была, прежде всего, региональной и управленческой. Но при этом Ю.И.Семенов отмечает, что, по

его мнению, полностью отказаться от термина «национальная политика» невозможно, поскольку необходимо терминологически разграничить «управленческую политику власти по отношению к регионам с нерусским населением от ее же управленческой политики по отношению к русским областям» [4, с.31-32], все таки признавая наличие «национальной политики».

Необходимость в устойчивом термине, несмотря на разногласия, остается очевидной. Это обстоятельство побудило специалистов использовать терминологию, применявшуюся до 1917 года, а именно: «национальный вопрос» или «инородческий вопрос». Е.Воробьева в своей статье проанализировала содержание термина «инородцы» и его развитие в Российской империи [5, с.209]. Таким образом, «национальный» или «инородческий вопрос», по мнению Е.Воробьевой, в Российской империи означал политику в отношении нерусских подданных. Она не представляла собой целостного политического курса и строилась в зависимости от степени развития антиправительственных настроений в среде отдельных этносов.

Данная проблема нашла отражение, как в научных исследованиях, так и в публицистике [6]. В ряде работ предпринимались попытки сравнить политику России в отношении окраин с политикой западноевропейских колониальных держав и делался, например, вывод о том, что Российская империя была «великой колониальной державой», которая несла основы цивилизации народам Урала, Сибири, Средней Азии и Закавказья [7, с.280]. А.Г.Вишневский в этой связи отметил, что «русский колониализм» постепенно готовил восточные окраины к «модернизации и развитию». При этом он подчеркнул, что влияние Российской империи на западные окраины было иным, так как последние не нуждались в российском посредничестве для восприятия западных ценностей. Наряду со сторонниками концепции российского колониализма, оценивающими взаимоотношения с окраинами как отношения колонии и метрополии, в постсоветской историографии высказываются иные мнения. В пользу утверждения о том, что Россия не была колониальной державой и ее политика в отношении «инородцев» существенно отличалась от политики колониальных империй Запада, А.Н.Боханов в 1995 году, например, отмечал, что в Российской империи самодержавие рассматривало вновь присоединяемые территории как естественное продолжение России, распространяя на них законодательство и права населения империи [8, с.21].

Ряд специалистов, В.И.Уколова, А.Филиппов и другие отмечали наличие в Российской империи практики интегрирования местных элит в центральную

власть, что придавало империи стабильность и усиливало связь окраин с центром [9, с.27-29], [10, с.108].

Авторы предисловия к сборнику «Казань, Москва, Петербург: Российская империя под взглядом из разных углов» в этой связи отметили, что в России XIX – начала XX веков «*понятия «нации» и «империи» оказались нераздельно взаимосвязанными*». Эта взаимосвязь обеспечила то, что нерусские народы не противопоставлялись русскому «*как народы колоний народу метрополии, но «инкорпорировались» в состав русского государства*» [11]. Также рядом авторов было высказано мнение о том, что в законодательстве Российской империи практически отсутствовали ограничения по этническому признаку, за исключением ограничений для евреев и поляков, поэтому в «*России не было национального угнетения, не было господствующей нации*» [12].

В 1994 году Л.И.Семенникова в качестве основных составляющих национальной политики России выделила «*русификацию, задержку развития национальной культуры, усредненности, стирание самотыпных различий и так далее*», следствием чего, по ее мнению, на территории Российской империи стала долговременная стабильность. Отметим, что использование понятия «русификация» в работе Л.И.Семенниковой для отечественной историографии конца 1980-х - начала 1990-х было и новшеством, и шагом назад. С одной стороны, эта терминология была повторением выводов советской историографии 1920-х - начала 1930-х годов. С другой, признание за российской национальной политикой «русификаторского» подхода было шагом вперед, поскольку с конца 1930-х вплоть до середины 1980-х годов в отечественной исторической науке преобладали историографические оценки сталинского периода, основанные на концепции А.Шестакова. Преимущественно под понятием «русификация» в отечественных работах подразумевалась государственная политика, направленная на культурную и языковую ассимиляцию народов Российской империи.

Во второй половине 1990-х годов российскими исследователями были востребованы положения Э.Тадена о структурировании понятия «русификация» [13]. А.И.Миллер в качестве теоретической основы своей монографии «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [14] использовал наблюдения Э.Хобсбаума об использовании идей единства нации в качестве нового способа поддержания государственной стабильности в конце XIX века: «*...Идея «нации» стала новой религией государства*» [15, с.27]. Хобсбаум ввел понятие «государственный национализм», под которым подразумевал государственную политику, направленную на укрепление национального патриотизма и формирование «*однородной массы граждан, гомогенизированной... в лингвистическом и административном отношении*» [16]. Таким образом, Э.Хобсбаум констатировал появление во второй половине XIX века государственной политики языковой и административной ассимиляции населения как средства укрепления государства.

Для этого оно активно утверждает единый язык «*высокой культуры, административной и образования, а также общенациональной идентичности, которая могла подавлять региональные отличия, а могла и терпеть их, но лишь как подчиненные*» [17]. Таким образом, А.И.Миллер вернулся к господствовавшему

в российской историографии конца XIX века понятию государственной ассимиляции. Ассимиляционная политика государства предстает в работе Миллера не как зловещая «русификация», а как закономерность в развитии полиэтничного государства конца XIX - начала XX века, направленная на достижение государственной стабильности.

В итоге в последние годы значительная часть исследователей приходит к выводу о том, что в российской этнополитике доминировал не русификаторский курс, а вполне закономерное стремление к укреплению административно-территориальной целостности государства. Формируется новый взгляд на имперское прошлое России. «Русификация» превращается в политику ассимиляции, направленную на обретение государственной властью независимости от этнополитических элит путем отказа от признания их автономности и самоценности, обеспечение условий для развития государственного целого. Следует отметить, что использование теоретических положений ряда зарубежных историков о процессах государственной ассимиляции, дифференцированной трактовке понятия «русификация» является процессом осознанным, далеким от политизации. Привлечение архивных документов, многие из которых впервые вводятся в научный оборот в монографиях Л.Е.Горизонтова, А.И.Миллера, статьях С.М.Исхакова и других убеждает многих российских историков в необходимости отказаться от однозначных оценок взаимоотношений центра и окраин Российской империи.

Варианты решения «национального вопроса» и изменения статуса окраин в составе Российской империи, предлагавшиеся кадетами, октябристами, националистами, эсерами, социал-демократами в начале XX века, подробно рассматриваются в монографиях и статьях Ю.В.Анисина, В.В.Шелухаева, Д.А.Коцюбинского и других авторов [18, с.17]. Д.А.Коцюбинский рассмотрел взгляды российских националистов на перспективы развития Российской империи и статус окраин [19].

В целом все авторы приходят к выводу о том, что практически все политические партии в Российской империи, за исключением крайне левых, придерживались лозунга сохранения «единой и неделимой России», допуская, в зависимости от политической конъюнктуры, расширение культурно-языковых и административных прав отдельных окраин. Через анализ административно-правового статуса национальных окраин многие исследователи делают выводы о способах решения национального вопроса в Российской империи в целом. Весьма активно в 1990-х годах российскими исследователями изучалась история управления, а также история деятельности административно-полицейских органов на отдельных окраинах [20].

Все же большинство исследователей, занимающихся историей национального вопроса в Российской империи, в своих работах стремятся к комплексному изучению политики в отношении этносов и национальных окраин [21]. При этом большинство российских авторов считают, что политика самодержавия в отношении отдельных этносов вплоть до конца XIX века была весьма продуманной, основывалась на сохранении этноконфессиональных особенностей и местной специфики в организации управления.

Несколько иначе выглядит политика Российской империи в решении национального вопроса в отношении нерусских этносов в работах историков субъек-

тов Российской Федерации, стран СНГ и государств Балтии, авторы которых нередко становятся жертвой политических амбиций. Огромный массив научной и популярной исторической литературы [22], активные попытки создания «национальных историй» привели к тому, что во второй половине 1990-х годов эти работы стали объектом самостоятельных историографических исследований [23]. Л.С.Гатагова выделила наиболее характерные черты, присущие региональным историческим исследованиям 1990-х годов, - использование их национальными элитами республик в качестве влиятельного фактора воздействия на массовое сознание, безапелляционность и негативные оценки прошлого. «Суждения о жесткой экспансионистской политике, колониальном гнете, ассимиляции, русификации, христианизации и геноциде» заслоняют или крайне искажают реальную, гораздо более неоднозначную картину. Она отмечает развитие этноцентризма в исторических работах по истории Кавказа.

В этой связи особое значение приобретает вопрос о геополитической роли окраин Российской империи. Изучение их места во внешней политике, в решении задач обороны государства позволит сделать более объективные выводы об «окраинной» политике Российской империи.

Таким образом, научные работы исследователей написаны с современных позиций и нового взгляда на события прошлого. Имеющиеся отечественные исследования подчеркивают, что значительную часть правительственной политики на окраинах составляли административно-правовые мероприятия. Нередко их рассматривают как проявление русификации. Поэтому в настоящий момент в изучении истории национального вопроса в Российской империи назрела настоятельная необходимость провести границу между политикой русификации и деятельностью правительства по рационализации системы государственного управления, вычленив собственно русификаторские мероприятия и меры по укреплению единого административно-правового пространства империи. В этой связи особое значение приобретает вопрос о геополитической роли окраин Российской империи.

АНДАТПА

Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс этносаясатының мәселелерін зерттеу тұжырымдамасы қарастырылған. Зерттеуші Ресей империясында нақты тұжырымдалған ұлттық саясат концепциясының болу, болмау мәселесіне тоқталады.

Қазіргі уақытта Ресей империясындағы ұлттық мәселенің тарихын зерделеу кезінде орыстандыру саясаты мен үкіметтің мемлекеттік басқару жүйесін рационализациялау іс-әрекеті арасындағы аражігін ажыратып алу мәселесі көтеріліп отыр.

Түйін сөздері: орыс этносаясаты, орыстандыру, орыс емес халықтар, империялық саясат, «орыс отаршылдығы», үкімет, рационализация, ұлттық саясат тұжырымдамасы.

***

This article discusses the formulation of the study of the problems of Russian ethnopolitics of the second half of the XIX century. The question arose before the researcher: did a clearly formulated concept of national policy exist in the Russian Empire.

At the moment, in studying the history of the national question in the Russian Empire, there is an urgent need to draw a line between the policy of Russification and the activities of the government to rationalize the public administration system.

Keywords: Russian ethnopolitics, Russification, nonresident population, imperial politics, «russian colonialism», government, rationalization, national policy concept.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Железкин В.Г.** Национально-государственное устройство России в XVIII - начале XX в. // Архивы Урала. Екатеринбург, 1996. № 1.
2. Вопросы истории. 1996. №4.
3. Национальная политика России: история и современность. - Москва, 1997.
4. Национальная политика в императорской России. Поздние первобытные и предклассовые общества севера Европейской России, Сибири и русской Америки. - Москва, 1998, 31-32 с.
5. **Кэмпбелл (Воробьева) Е.И.** «Единая и неделимая Россия» и «Инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия. // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. - Москва, 2001.
6. **Ахмеджанов Г.А.** Российская империя в Центральной Азии (История и историография колониальной политики в Туркестане). - Ташкент, 1995; Вишневецкий А.Г. Серп и рубль. - Москва, 1998.
7. **Вишневецкий А.Г.** Серп и рубль. - Москва, 1998, с.280
8. Родина. 1995. № 7. 21 с.
9. Родина. 1994. № 6. 27-29 с.
10. Вопросы социологии. 1992. Т. 1. № 1, с.108.
11. Казань, Москва, Петербург: Российская империя под взглядом из разных углов. - Москва, 1997.
12. Национальная политика России: история и современность. - Москва, 1997.
13. **Корнилов А.А.** Курс русской истории России XIX века. - Москва, 1993.
14. **Хобсбаум Э.** Век империи. 1875-1914. - Ростов на Дону, Феникс, 1999.
15. **Миллер А.И.** «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - Санкт-Петербург, 2000.
16. **Хобсбаум Э.** Век империи. 1875-1914. - Ростов на Дону, Феникс, 1999.
17. **Миллер А.И.** «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - Санкт-Петербург, 2000.
18. Казань, Москва, Петербург: Российская империя под взглядом из разных углов. - Москва, 1997.
19. **Коцюбинский Д.А.** Русский национализм в начале XX столетия. - Москва, 2001.
20. **Васильев Д.В.** Организация и функционирование главного управления в Туркестанском генерал-губернаторстве (1865-1884 гг.) // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 1999. № 3; Геворкьян Д.П. Создание и деятельность российской администрации в Дагестане (1860-1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Махачкала, 1999; Наврузов С. Путешественники и ученые об административном устройстве Хивинского ханства XIX - начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1991. № 10; Сенин А.С. «Требуется большого искусства и осмотрительности...» (Из истории управления национальными окраинами Российской империи) // Этнополитический вестник, 96. - Москва, 1996; Сооданбеков С. Административно-политическое управление в дореволюционном Кыргызстане // Философские и юридические чтения: Ин-ту философии и права 25 лет. Право. - Бишкек, 1991; Правилова Е.А. Местное и центральное управление в России: проблема правового регулирования отношений // Имперский строй России в региональном из-

мерении (XIX - начало XX в.). - Москва, 1997; Суходолов А.П. Управление и административно-территориальное деление в дореволюционной Сибири // Иркутская область в панораме веков. - Иркутск, 1997; Тимошевская А.Д. Особенности организации полиции в национальных регионах Российского государства (XIX - начало XX в.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Москва, 1998; Ярмыш А.Н. Карательные органы царизма на Украине в конце XIX - начале XX в. Харьков, 1990, и др.

21. **Конев А.Ю.** Коренные народы Северо-Западной Сибири в административной системе Российской империи (XVIII - начало XX вв.). - Москва, 1995; Он же. Административные реформы у аборигенов Тобольского Севера на рубеже XIX-XX вв. // Тобольский исторический сборник. - Тобольск, 1995.

22. Проблемы национального в развитии чувашского

народа. Чебоксары. 1999; Тагиров И.Р. Очерки из истории Татарстана и татарского народа (XX век). Казань. 1999; Кульшарипов М.М. Башкирское национальное движение (1917–1920 гг.) Уфа, 2000; Он же. Историческая демография башкирского народа // История Башкортостана по материалам всероссийских и всесоюзных переписей населения в XVI–XX вв. Уфа, 1999; Касимов С.Ф. Автономия Башкортостана: становление национальной государственности башкирского народа (1917–1925 гг.). Уфа, 1997; Хаким Р. История татар и Татарстана. Казань, 1999; Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. Уфа, 1999.

23. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. Г.Бордюгова и К.Аймермахера. Москва: АИРО XX, 1999.

СБОРНИКИ ДОКУМЕНТОВ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ

(Историографический анализ. XVII – сер. XVIII вв.)¹

Куаныш АКАНОВ,
Институт истории государства КН МОН РК
Нур-Султан, Казахстан

Введение. Казахско-русские взаимоотношения в XVII – сер. XVIII вв. является весьма актуальным вопросом многих работ по историческому направлению. Одним из таковых является работа по составлению сборников постоянно выявляемых архивных документов и материалов. Большинство из них являются ценной базой исторических исследований по истории казахско-русских контактов в изучаемый период. Многие материалы и документы были выявлены во время реализации программ «Мәдени мұра» и «Халық тарих толқынында» что указывалось в статье Елбасы, давшей символический старт программе духовного просвещения «Рухани Жанғыру» [1]. Их изучение может быть весьма важной основой для проведения работ по проекту «Архив – 2025» начало, которому было положено в другой работе Елбасы «Семь граней Великой степи» [2]. Немаловажным фактором может служить и привлечение международного туристического сообщества к истории, культуре и природе Казахстана, о чем говорилось в послании действующего Главы государства К-Ж.К.Токаева которое было опубликовано в сентябре прошлого года [3].

Цель статьи – осуществить анализ сборников архивных материалов по казахско-русским связям, с XVII – сер. XVIII вв. для изучения выявленных учеными и архивистами документов в архивах Казахстана и России, а также определения наиболее актуальных трендов научного поиска. Основной задачей исследователя стало выявление имеющихся ресурсов опубликованных архивных документов с целью определения проблемных моментов и малоисследованных направлений указанной тематики.

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант: ИРНАР08052825, тема «Материалы архивов г. Санкт-Петербурга по истории казахско-русских отношений XVII-начала XVIII вв.».)

Постановка задачи и методология исследования. Первоначальной задачей автора стало рассмотрение основных понятий, используемых в статье. Начнем с термина «Документ». В толковом словаре С.И.Ожегова данный термин имеет 3 определения: 1) Деловая бумага, подтверждающая какой-нибудь факт или право на что-нибудь; 2) То, что официально удостоверяет личность предъявителя (паспорт и т.п.); 3) Письменное свидетельство о чем-нибудь [4, С. 148]. Аналогичный набор указываются в словаре С.А.Кузнецова, с той лишь разницей, что 3 значение определялось так: «Письменное свидетельство (акт, грамота, рисунок и т.п.) о каких-либо исторических событиях» [5, С. 270]. В словаре Д.Н.Ушакова 3 определение трактовалась так: «Акт, письменное свидетельство о чем-нибудь» [6, С. 123]. Англоязычный толковый словарь Дж. Хокинса, Э.Деллаханти, Ф.Макдональда дает только одно значение, которое звучит следующим образом: «*a written or printed paper giving information about real events*» [7, С. 140], что переводится так: «документ это письменный или печатный материал с информацией о реальных событиях».²

Обобщая данные толковых словарей, можно сделать вывод, что наиболее подходящим для исторических исследований является третье определение, которое в обобщенном виде может звучать так: «Документ – это свидетельство, о каких-либо реальных исторических событиях закрепленное посредством письма». В документе также может указываться имя автора, лица ответственного за составление текста. Однако нужно признать, что данное определение является неполным ввиду того, что не указывается способ занесения информации и свойства материала, куда заносится текст. А эти данные являются важными, так как от этого зависит качество доступа к сведениям и их сохранность.

²Прим. перевод автора.

Также определения «документа» встречается и в публикациях ученых. В работе Б.Е.Нурпеисова термин «Документ» определяется как «объект в котором информация закреплена различным способом документирования, на твердом материальном (вещественном) носителе, имеющем различные свойства» [8, С. 22]. В учебном пособии К.Т.Жумагулова и др. термин «документ» трактуется как: «*документ, созданный юридическим или физическим лицом, оформленный и удостоверенный в установленном порядке*» [9, С. 91]. М.Ж.Хасанаев отмечал в документе наличие субъективных, социальных, юридических, экономических и политических черт, а также выделял роль государства как наиболее крупного создателя и держателя документальных источников. Немаловажным фактором является и проведенная ученым классификация сборников документов по таким критериям как: политическая направленность, вопросы социально-экономической истории, персоналии, политические партии и др. [10].

Подробный и качественный разбор слова «документ» содержится в статье А.Н.Першина, где рассматривается история появления, научная дисциплина и виды толкования. Изучая публикацию А.Н.Першина, можно прийти к ряду выводов: 1) слово документ имеет 2 версии происхождения. Согласно первой, оно имеет латинские корни от слова «досео», что означало «учить или извещать». По другой версии было связано скорнем «дек» происхождение, которого относили к числу «десять», обозначавшим количество пальцев на руках. Впоследствии данный корень был преобразован в «дос» от которого затем произошли однокоренные слова «doctor» – ученый, «documentum» – свидетельство, доказательство и др.; 2) В русский язык слово «документ» было привнесено в XVIII веке с немецкого и имело значимость как письменное свидетельство, а в XIX веке обрело смысл в области управления. В XX веке в дореволюционном периоде документ обрел такие понятия как «деловая бумага», «акт», «дело» и т.д., а после образования СССР стал основным «материальным носителем информации», сообщавшей о положении дел в различных учреждениях и организациях; 3) в науке понятие «документ» стало исследоваться в конце XIX – нач. XX веков. Основоположником науки об изучении документа считается П. Отле понимавший под термином «документ» – «любой материальный носитель с зафиксированной на нем информацией»; 4) в 1930-1940-х годах данный термин стал больше использоваться в архивной отрасли; 5) самое широкое толкование документа, использовавшееся с 1950-х годов, звучало как: «любой материальный объект несущий информацию» [11].

Обобщая приведенные аргументы можно сформулировать следующее мнение, что в исторических исследованиях документ представляет собой ценный интерес, являясь материальным объектом, хранящим информацию, для передачи последующим поколениям. Такое мнение хоть и не является претендующим на окончательную истинность, но может стать базой для дальнейших исследований.

Немаловажной задачей ученых представляется также анализ и публикация источников, одним из способов исполнения которой является подготовка и издание сборников архивных документов и материалов, летописей и хроник. Собранные в одноцельное полноформатное текстовое издание, доступные для многочисленных исследователей сборники могут служить базовой основой для пер-

воначальных научных поисков. Как справедливо отмечает С.В.Любичанковский формирование и введение в научный оборот сборников документов исполняет несколько функций. Среди них: увеличение числа исследователей, расширение возможностей для перепроверки того как ученые интерпретируют смысл и содержание документов ранее введенных в научный оборот, проведения корректировки и возможной критики их работ, предоставление режима практического доступа к «архивной части культурного наследия» [12].

Обсуждение. Тема изучения сборников архивных документов по истории казахско-русских отношений, в которых присутствуют документы XVII – сер. XVIII вв. является весьма актуальным научным направлением. В их числе укажем работы А.Абдулиной, К.К.Абуева, К.С.Ануфриева, Д.А.Джумагалиева, И.В.Ерофеевой, Ж.Е.Жаппасова, Н.Жетписбая, К.Т.Жумагулова, С.К.Игибаева, А.Исина, Н.С.Лапина, С.В.Любичанковского, М.В.Моисеева, Б.Е.Нурпеисовой, Р.Н.Пировой, А.В.Постникова, Р.Ю.Почкаева, Г.Е.Сабденовой, Р.Сариевой, Е.С.Сыздыковой, Э.Р.Усмановой, М.Ж.Хасанаева [12 – 34].

Отметим также, что историография по публикациям, изучающим специфику архивных документов, позволяет выделить несколько основополагающих направлений. Первоначально обозначим работы посвященные анализу или обзору опубликованных сборников архивных источников по казахско-русским отношениям. Данное направление является наиболее привлекательным для большинства исследователей. Среди них, назовем такие имена как К.К.Абуев, К.С.Ануфриев, И.В.Ерофеева, С.К.Игибаев, С.В.Любичанковский, Р.Н.Пирова, А.В.Постников, Р.Ю.Почкаев, Е.С.Сыздыкова, Э.Р.Усманова [12; 17; 18; 22; 25; 30-34]. В числе наиболее востребованных сборников здесь можно назвать следующие: «История Казахстана в документах и материалах: альманах», «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений)», «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.: (Сборник документов и материалов)», «Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв.: Документы и материалы», «Полное собрание законов Российской империи», «Полное собрание русских летописей» [35 – 42].

Ко второй группе отнесем те работы основной задачей которых ставилась изучение истории становления сборников документов (в том числе и по исследуемой тематике) как исторических источников. Среди ученых занимающихся данной проблемой, назовем: А.Абдулину, К.Т.Жумагулова, Б.Е.Нурпеисову, Г.Е.Сабденову, Р.Сариеву, М.Ж.Хасанаева [9; 10; 13]. В работах исследователей рассматриваются сборники, издававшиеся в 1920-1940-х годах. В их числе: «Прошлое Оренбургского края», «История Казахстана с древнейших времен» и многие другие. Отметим, что сведения о вышедших сборниках отрывочны и отсутствует обзор их содержания.

Для третьей группы выделим работы, где используются ссылки на сборники архивных документов, но задачей, которой не ставился их анализ. Среди таковых укажем работы Д.А.Джумагалиева, И.В.Ерофеевой, Ж.Е.Жаппасова, Н.Жетписбая, А.Исина, Н.С.Лапина, М.В.Моисеева, Р.Ю.Почкаева [19-29; 33]. В целом данные работы характеризуются обилием ссылок на наиболее используемые сборники архивных документов и материалов. Среди них: «История Казахстана в русских источниках», «Исто-

рия Казахстана в документах и материалах», «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках», «Казахско-русские отношения в XVIII–XIX вв. (1771–1867)», «Материалы по истории Казахской ССР», «Под стягом России», «Полное собрание русских летописей», «Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.)», «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов» [43–53].

Результаты и выводы исследования. В процессе проведения научных поисков был выявлен и отобран ряд сборников архивных документов и материалов по истории казахско-русских отношений в XVII – сер. XVIII вв. где содержались наиболее ценные исторические сведения. Среди них: «Административно-территориальное управление Восточным Казахстаном (XVIII в. – 30-е года XX в.)», «История Казахстана в источниках и материалах» (автор С.К.Игибаев), «История Казахстана в документах и материалах» (под ред. Б.Т.Жанаева), «История Казахстана в русских источниках» (т. II–III), «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках», «Казахско-русские отношения в XVIII – XIX вв. (1771–1867)», «Материалы по истории Казахской ССР», «Международные отношения в Центральной Азии, XVII–XVIII вв. Документы и материалы», «Памятники Сибирской истории XVIII века», «Под стягом России», «Полное собрание русских летописей», «Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.)», «Прошлое Казахстана в источниках и материалах», «Русские летописи и официальные материалы XVI – первой половины XVIII вв. о народах Казахстана» (сост. И.В.Ерофеева), «От протектората к колонии Российской империи» (сост. З.Т.Садвокасова), «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов» (сост. и ред. И.В.Ерофеева) [43–55].

Анализ изученных сборников документов по теме исследования позволил отметить, что практически указанные нами сборники документов отличаются тематической разноплановостью размещаемых в них архивных источников. Среди тематик, согласно которым отбирались документы, в сборниках имелись материалы по политике, дипломатии, административно-территориальному делению, экономике, праву и др. Таким образом, можно сделать вывод, что тема анализа, изучения сборников архивных документов весьма актуальна и может быть основой для дальнейших исследований.

ТҮЙІН

Мақала мұрағаттық құжаттар мен материалдардың жинақтарында XVII–XVIII ғғ. орыс-қазақ қатынастары жөніндегі жұмыстарды пайдалану тақырыбына арналған. Зерттеулер жүргізу барысында кеңінен қолданылған басылымдар анықталған және жинақтар бойынша тарихнамалық жұмыстарға сыныптама (жіктеме) жасалған. Ол дереккөздерді талдау, олардың қалыптасу тарихын зерттеу, сондай-ақ ғылыми жұмыстарда пайдаланылған зерттеулерді анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: құжаттардың жинағы, қазақ-орыс қатынастары, тарихнама, тарихи дерекнамалық талдау.

***

The article is devoted to the topic of use in works on Russian-Kazakh relations in the XVII–XVIII centuries the collections of archival documents and materials. In the course of the study, the most popular publications were identified and a classification was made according to the historiography of works in collections, which made

it possible to identify studies on the analysis of sources, studying the history of their formation, as well as their use in scientific works.

Key words: collections of documents, Kazakh-Russian relations, historiography, historiographic analysis.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. // Казахстанская правда. – 2017, апрель. – 13.
2. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. // Казахстанская правда. – 2018, ноябрь – 21.
3. Послание Главы государства К.-Ж.К.Токаева народу Казахстана. Конструктивный общественный диалог основа стабильности и процветания Казахстана // Казахстанская правда. – 2019, сентябрь – 3.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов. – Изд. 17-е, стер. – М.: Рус. яз., 1985. – 797 с.
5. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
6. Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: «Аделант», 2013. – 800 с.
7. Хокис Дж., Делахант Э., Макдональд Ф. Толковый словарь английского языка: 40000 слов и выражений современного английского языка. – М.: Астарель, 2008. – 566 с.
8. Нурпеисов Б.Е. Основы документоведения: учебно-методическое пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2015 – 72 с.
9. Жумагулов К.Т. История и современная организация архивного дела Казахстана: учебное пособие / К.Т.Жумагулов, Б.Е.Нурпеисова, Г.Е.Сабденова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015 – 160 с.
10. Хасанаев М.Ж. О разработке документальных источников архивных фондов дореволюционного Казахстана // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана: (дореволюционный период). – Алма-Ата: Наука, 1988 – 264 с. – С. 191–201.
11. Першин А.Н. Документ: исторический и правовой взгляд // Научный вестник Омской академии МВД России № 3 (50), 2013 – С. 43–48.
12. Любичанковский С.В. Академический сборник документов по истории Оренбургского края в дореволюционный период как фактор развития региональной исторической науки. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 15, №1, 2013 – С. 164–166.
13. Сариева Р., Абдулина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918–1945). Алматы: Арыс, 2006. – 324 с.
14. Абуев К.К. Сибирское ханство в контексте казахско-русских отношений (историография проблемы). Монография - Кокшетау: Эрекет, 2016. – 199 с.
15. Ануфриев К.С. Политика России и Китая в Центральной Азии: - Томск: Изд-во Том. ун-та, 2011. – 200 с.
16. Джумағалиев Д. Новейшие источники по деятельности Есета тархана в становлении казахстанско-российских отношений. // Материалы Международной научной конференции «Батыры Великой степи», посвященной 320-летию Кожаберген батыра – Астана, 2018. – Б. 114–116.
17. Джумағалиев Д. О деятельности Есет батыра. // Қазақ тарихы №7 (174), Қыркүйек 2019 жыл – С. 34–35.
18. Ерофеева И.В. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, испр. и дополн. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007 – 456 с.
19. Ерофеева И.В., Усманова Э.Р. Внешние знаки отличия правящей казахской элиты XVIII – первой четверти XIX века // Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах. / Авт. проекта, сост. и отв. ред. канд. ист. наук И.В.Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – С. 643 – 668.
20. Жаппасов Ж.Е. XVI–XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы: монография / 2-басылым: – Алматы: «Қазақ университеті», 2019 - 233 б.
21. Жетписбай Н. О некоторых моментах взаимоотношений

казахов с русскими прилинейными жителями в XVIII – первой трети XIX вв. в Западном Казахстане // Портал: «Qazaqstan Tarihu» («История Казахстана»). URL: <https://e-history.kz/ru/contents/view/1239> (Дата обращения: 19.06.2020).

22. **Жумагулов К.Т.** История и современная организация архивного дела Казахстана: учебное пособие / К.Т.Жумагулов, Б.Е.Нурпеисова, Г.Е.Сабденова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015 – 160 с.

23. **Игибаев С.К.** История Казахстана в источниках и материалах: Учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 с.

24. **Исин А.** Материалы Посольского приказа Русского государства о Казахском ханстве XVI – начала XVII в. // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана: (до-революционный период). – Алма-Ата: Наука, 1988 – 264 с. – С. 201 – 221.

25. **Лапин Н.С.** О возобновлении казахско-русских посольских связей в 1714–1715 гг. // Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Выпуск 6: Шестые чтения памяти академика РАН Л.В.Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 21–22 ноября 2019 г. – Москва: Издательство Московского университета, 2019. – С. 711-714.

26. **Лапин Н.С.** О роли и месте султана Ураз-Мухаммеда в казахско-русских посольских отношениях в конце XVI века (историография проблемы) // «Қазақстан тарихындағы тұлғатану мәселелері: Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбеков» атты ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.-А.Х.Асылбековтың 90 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 23 мамыр 2019 ж. / құраст.: А.И.Құдайбергенова, З.М.Төленова, А.С.Уалтаева және т.б. – Алматы: Ш.Ш.Уәлиханов атынд. Тарих және этнология институты, 2019. – Б. 184-193.

27. **Лапин Н.С.** Касым-хан и становление казахско-русских дипломатических связей // «История Великой степи: от истоков до современности»: Материалы Международного Евразийского форума. 1-том./ Жалпы ред. басқарған Е.Б.Сыдыков. – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. – С. 154-159.

28. **Лапин Н.С.** Направлял ли казахский хан Абулхайр своего посла в Россию в 1725-1726 гг.? (Историография и источники вопроса) //Десятые Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен: сб. статей междунар. науч.-практ. конф.: в 2 т./ науч. ред. С.В.Любичанковский. –Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2020. – С. 28 – 33.

29. Моисеев М.В.Рецензия на книгу: Почекаев Р.Ю. Из вассалов в сюзерены. Российское государство и наследники Золотой Орды// Золотоордынское обозрение / Golden Horde review. 2019, 7 (3) – С. 593 – 601.

30. **Пирова Р.Н.** История Русско-Азиатской торговли и роли в ней восточного купечества в русскоязычных источниках (конец XVIII-начало XX вв.). //Вестник Майкопского государственного технического университета, № 1, 2019 – С. 28-39.

31. **Постников А.В.** Становление рубежей России в Центральной и Средней Азии (XVIII-XIX вв.): роль историко-географических исследований и картографирования: монография в документах / под общ. ред. и спредисл. В.С.Мясникова; Российская акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники им. С.И.Вавилова. - Москва: Памятники ист. мысли, 2007. - 456 с.

32. **Почекаев Р.Ю.** Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В.Ерофеевой. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. – 696 с.; т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. – 1032 с. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – С.131-135.

33. **Почекаев Р.Ю.** Из вассалов в сюзерены № Российское государство и наследники Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2017 – 432 с.

34. **Сыздыкова Е.С.** Российские военные и Казахстан: вопр. соц.-полит. и экон. истории Казахстана XVIII-XIX вв. в трудах офицеров Генер. штаба России. М.:Реклама Мастер, 2005 (Тип. ФГУП Изд-во Известия). - 245 с.

35. История Казахстана в документах и материалах: альманах. Караганда, 2013. Вып. 3. –496 с.

36. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. –651 с.

36. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.: (Сборник документов и материалов). - Алма-Ата, 1961. – 740 с.

37. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.: (Сборник документов и материалов). - Алма-Ата, 1964. - 740 с.

38. Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв.: Документы и материалы. / Сост. Б.П.Гуревич, В.А.Моисеев. - М.: Наука, 1989. - Кн. 1. - 375 с.

39. Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв.: Документы и материалы. / Сост. Б.П.Гуревич, В.А.Моисеев. - М.: Наука, 1989. - Кн. 2. - 340 с.

40. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. V: 1713-1719. – 780.

41. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.; Т. IX; 1733-1736. - 1023 с.

42. Полное собрание русских летописей. История о Казанском царстве (Казанский Летописец) Т. 19. Издание 1-е. / Редактор: Г.З. Кунцевич – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1903. – 530 с.

43. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах. / Сост. и ответств. ред. И.В.Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – Т. 1. – 696 с.

44. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов. / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В.Ерофеевой. Т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. - Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. - 1032 с.

45. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т. II. Русские летописи и официальные материалы XVI - первой трети XVIII в. О народах Казахстана. / сост., транскрипция, вступ. ст., коммент. И.В.Ерофеева; науч. ред. Р.К.Нурмагамбетова; Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова – Алматы: Дайк Пресс, 2005. – 448 с.;

46. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т. III. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Сост., транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В.Ерофеевой.- Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 484 с.

47. Административно-территориальное управление Восточным Казахстаном (XVIII в. – 30-е года XX в.): Управление архивов и документации Восточно-Казахстанской области. Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области: Сборник документов/ - Семипалатинск, 2007 – 266 с.

48. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. / ред. Б.Т.Жанаев. – Астана: Общество инвалидов – Чернобылец. Вып. 2. – Астана, 2012. 438 с.

49. Материалы по истории Казахской ССР. Т. II. Ч. 2 (1741-1751 гг.). Алма-Ата, 1948 - 454 с.

50. Памятники Сибирской истории XVIII века. Кн. 2: 1713-1724. - СПб.:Типография Министерства внутренних дел, 1885. XXIV – 541 с.

51. Под стягом России: Сборник архивных документов. / Сост., примеч. А.А.Сазонова, Г.Н.Герасимовой, О.А.Глушковой, С.Н.Кистерова.- Москва: Русская книга, 1992. – 432 с.

52. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Том I. / Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А.Исина. Алматы: Дайк Пресс, 2005. 704 с.

53. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е изд. – Алматы: Қазақстан, 1997, Сб. 1: (Вв. до н. э. – XVIIIв. н. э. – 383 с.

54. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. – 2-е изд. – Алматы: Қазақстан, 1998, Сб. 2 – 350 с.

55. **Садвокасова З.Т.** От протектората к колонии Российской империи: сборник документов и материалов – Алматы: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2014.- 260 с.

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АРХИВНЫХ СОБРАНИЙ Г. САНКТ-ПЕТЕРБУРГА ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XVII-XVIII ВВ.¹

Шолпан КУНАНБАЕВА,
PhD, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Процесс изучения архивных собраний г. Санкт-Петербург отечественными историками был начат еще на заре становления исторической науки Казахстана. В результате была собрана значительная источниковая база, послужившая многим поколениям исследователей, став основой целого пласта академических научных трудов. Но, вместе с тем, процесс этот продолжается, подтверждением чему служат ряд современных трудов, которые позволяют по-новому взглянуть на накопленный исторической наукой фактографический материал [I; II]. Очевидно, что информационный потенциал архивного документа раскрывается в полной мере в зависимости от того, с каким вопросом обращается к нему исследователь.

Целью статьи является рассмотрение информационного потенциала архивных собраний г. Санкт-Петербург по истории Казахстана XVII-XVIII вв.

Может показаться логичным, что в самом начале исследовательского пути стоит поиск архива и его внешний анализ. Однако представляется гораздо более важным определиться с тем спектром вопросов, ответы на которые может дать источник. Для этого важно тщательно изучить и систематизировать корпус опубликованных трудов по теме исследования, известных науке архивных материалов. Данный подход был заимствован у авторов знаменитой «школы Анналов», которым было свойственно формулировать проблему исследования до поиска необходимой информации, заключенной в исторических источниках [III].

На этом этапе исследования важно сформировать как можно более широкий круг вопросов, в котором будут не только первостепенные проблемы изучаемого периода, но и частные вопросы, благодаря которым появится возможность увидеть архивный материал в контексте его времени. Далее мы обращаемся к общеизвестным приемам работы архивной эвристики, которая изучает методику поиска ретроспективной документальной информации.

Приемы архивной эвристики весьма актуальны в условиях временно закрытых границ между странами (в связи с пандемией). Многие архивы размещают на своих сайтах реестры описей дел, что значительно помогает в процессе подготовки к непосредственному изучению фондов. При этом можно сформировать общее представление об особенностях истории фондообразования, изучить судьбы научных учреждений, тем самым включить в поле зрения те архивохранилища, которые прежде не рассматривались.

В нашем случае интерес представляют все архивохранилища Санкт-Петербурга, в том числе и ведомственные архивы, в которых содержатся документы, датирующиеся XVII-XVIII вв. Примечательно то, что именно в XVII веке, по словам российского историка: «в Русском централизованном государстве создается широкая сеть архивов, в которых сох-

ранялись документы... о положении и быте народов многонациональной России и соседних государств...» [IV, с.36-37]. На этот период приходится создание Архива Посольского приказа, который в XVIII веке был преобразован в Архив Коллегии иностранных дел, в котором сконцентрировались документы о взаимоотношениях России с другими странами [IV, с.28; 43].

История архива Российской академии наук насчитывает без малого 300 лет. Одним из богатейших архивов в его составе является Санкт-Петербургский филиал архива РАН, в котором представлены уникальные документальные материалы, в том числе и по истории Казахстана [V]. Старейшим архивохранилищем является Архив востоковедов института восточных рукописей РАН. Несмотря на то, что в его фондах не содержатся коллекции, касающиеся истории Казахстана, все же многие материалы могут быть полезны как источники по истории науки, истории изучения сопредельных нашей стране территорий, особенно в свете международных политических событий того времени [VI].

История РАН непосредственно связана с судьбой самого первого музея России, – Кунсткамеры, ныне Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН. Предметы из музейных коллекций МАЭ РАН могут представлять интерес в качестве дополнительных источников, поскольку по первые поступления по этнографии казахов были зафиксированы XVIII веке [VII, с. 9; VIII].

Картографические материалы необходимы при изучении пространственных характеристик исторических процессов. Научный отдел Русского географического общества является старейшим и единственным в России специальным географическим архивом. Несмотря на то, что его формирование относится к XIX веку, материалы, хранящиеся в его фондах важны для исследования истории науки и полноты историографии.

На этапе сбора и систематизации собранного материала исключительное значение имеет четкое разделение историографических и исторических источников. Так как историографический источник имеет свою многосложную специфику, то необходимо «видеть» его в той системе координат, в которой он возник.

Ярким примером является труд И.В. Ерофеевой «Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик», в котором она пишет: «...почти трехвековая историография самой личности и политической деятельности Абулхаира развивалась под сильным влиянием ума и пера его видного русского современника и противника, что в настоящее время делает особо актуальной задачу воссоздания подлинного исторического портрета этого казахского правителя во всей его индивидуально-психологической сложности и неповторимости» [I, с.13]. Очевидно, что автор применил науковедческий принцип трехаспектности науки, согласно которому в любом научном явлении необходимо, помимо предметной стороны видеть стороны социальную и индивидуально-психологическую [IX, с. 503].

О том, как важно воспринимать источник в том

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP08052825).

информационном пространстве, в которой он был создан, М.Блок писал: «Документы стремятся навязать нам свою терминологию; если историк к ним прислушивается, он пишет всякий раз под диктовку другой эпохи. Но сам-то он, естественно, мыслит категориями своего времени, а значит, и словами этого времени» [III, с. 67].

Критический анализ архивного источника включает текстологический анализ, установление места, авторства, достоверности. В исторических исследованиях важно привлечь методы других гуманитарных дисциплин: палеографии, хронологии, лингвистики, исторической топонимики и др., чтобы как можно всесторонне изучить документ. Анализ языка текста позволяет многое понять о той исторической действительности, что окружала автора в момент создания документа. Документ является своего рода маркером обстоятельств действия, места и времени. Об этом так точно писал историк К.В. Чистов: «...любой письменный текст есть некая стабилизированная структура, реально существующая к моменту, когда начинается его восприятие» [X, с.70]. Лингвистический анализ как можно более разных по характеру текстов одного периода способствует изучению разных аспектов их бытования [XI]. Потому необходим охват широкого поля источников, их комплексное изучение [II, с. 91].

Интересен анализ архивных документов и с точки зрения истории повседневности. Даже известный науке пласт источников может содержать важные сведения событийной истории, которые прежде считались незначительными. Есть большая доля вероятности, что ввод в научный оборот малоизвестных источников может дать импульс к изучению истории повседневности XVII-XVIII вв. Для истории повседневности велика роль источников личного происхождения, и в этом на помощь может прийти этнология [XII]. Очевидно, что в ходе анализа архивных источников помимо основных методов исторической науки (историко-сравнительный, историко-типологический и др.) важно привлечение методов работы всех вспомогательных исторических дисциплин и приемов целых направлений исторической науки.

Этап интерпретации, истолкования текста позволяет видеть его уникальность, полноту, значимость. Это завершающий этап аналитико-синтетического осмысления материала, который подводит исследователя к научно-прикладному использованию результатов исследования [XIII, с. 202].

Возвращаясь к главному вопросу, – поиску алгоритма эффективной работы с архивных источников вновь вспомним «школу Анналов», для которой, помимо своевременной формулировки вопросов, были характерны междисциплинарный подход и широкая трактовка источника [III]. Идеи «школы Анналов» совершили переворот в сознании историков, заставляя пересмотреть отношение к накопленным знаниям. Появились труды, которые позволили увидеть мировую историю вне господствующих длительное время идей европоцентризма. Одной из таких работ стало знаменитое произведение Э.В.Саида «Ориентализм», в котором автор обоснованно ставит под сомнение многие стереотипные суждения о Востоке: «Ориентализм происходит из экстернатальности, т.е. из того факта, что ориенталист, будь то поэт или ученый, заставляет Восток говорить, описывает его, истолковывает его тайны простым языком, понятным для Запада» [XIV].

Этот опыт показателен и полезен для изучения истории Казахстана, важен объективный, критический взгляд на научное наследие исторической науки со-

ветского периода, ее историографию, новое осмысление корпуса архивных источников.

Таким образом, информационный потенциал архивных собраний г. Санкт-Петербург по истории Казахстана настолько велик, что требует подробного изучения с привлечением широкого круга методов не только исторических, но и смежных гуманитарных наук. Важно не только выявить и ввести в научный оборот малоизвестные прежде документы, но и внимательно пересмотреть сложившуюся источниковую базу.

Алгоритм решения поисковой задачи при изучении архивов может быть таким:

- 1.Изучение всей имеющейся базы исторических и историографических источников;
- 2.Формирование широкого круга вопросов (главных и частных);
- 3.Архивная эвристика (полный обзор архивохранилищ, изучение истории фондообразования, привлечение ведомственных архивов);
- 4.Сбор и систематизация материала;
- 5.Критический анализ;
- 6.Интерпретация.

АННОТАЦИЯ

Мақалада XVII-XVIII ғғ. Қазақстан тарихы бойынша мұрағаттық дереккөздермен жұмыс тәсілдері қарастырылған, мұрағаттық құжаттың ақпараттық әлеуетін айқындаумен байланысты сұрақтар шеңбері сипатталған, ақпараттың сыни тұрғыдан талдаудың тиімді алгоритмін әзірлеуге әрекет жасалған, Санкт-Петербург қ. мұрағат қоймаларына қысқаша шолу берілген.

Түйін сөздер: мұрағаттық дереккөз, мұрағаттық эвристика, дереккөзді сыни тұрғыдан талдау.

ABSTRACT

The article discusses approaches of working with archival sources on the history of Kazakhstan of XVII-XVIII centuries, outlines a range of issues related to identifying the informational potential of an archive document, is made an attempt to develop an effective algorithm for critical analysis of information, a brief overview of archives in St. Petersburg is given.

Key words: archival source, archival heuristic, critical analysis of the source.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.**Ерофеева И.В.** Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с. + 28 с. вклейка.
- 2.**Сыздыкова Е.С.** Российские военные и Казахстан: (вопросы социально-политической и экономической истории Казахстана XVIII-XIX вв. в трудах офицеров Генерального штаба России). Под редакцией доктора исторических наук, профессора Н.Е. Бекмахановой. – М., 2005.-246 с., 21 илл.
- 3.Марк Блок. «Апология истории, или Ремесло историка». Москва, Издательство «Наука», 1973 – 232 с.
- 4.**Цеменкова С.И.** История архивов России с древнейших времен до начала XX века: [учеб.пособие]/С.И. Цеменкова; [науч. Ред. Л.Н.Мазур]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. Федер. Ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урад. Ун-та, 2015. – 155 с.
- 5.Сайт Санкт-Петербургского филиала РАН. [электронный ресурс]. URL: www.ranar.spb.ru
- 6.Сайт академических архивистов РАН. [электронный ресурс]. URL:www.isaran.ru
- 7.**Таксами Ч.М.** Первый академический музей на новом этапе развития//материалы итоговой научной конференции МАЭ РАН, посвященной 285-летию Кунсткамеры. Том XLVIII. Издательство «Наука», 2000 – С.5-24.
- 8.Летопись Кунсткамеры. 1714-1836/Авт.-сост. М.Ф.Хар-

танович, М.В. Хартанович. Отв.ред Н.П. Копанева, Ю.К.Чистов. – СПб.: МАЭ РАН, 2014. – 740 с.

9. **Ипполитов Г.М.** Классификация источников в проблемно-тематических историографических исследованиях и некоторые методологические подходы к их анализу//Ивестия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 13, №3 (2) 2011. С.501-509.

10. **Чистов К.В.** Фольклор. Текст. Традиция: Сб.ст./К.В.Чистов. – М.:ОГИ, 2005.-272 с.-(Нация и культура: Новые исследования: Фольклор).

11. **Лабикова Р.Н.** Отражение жизни и истории народа в языке источников XVII века//Наука о человеке: гуманитарные

исследования. №1 (9) 2012. – С. 109-115.

12. **Пушкарёва Н.Л., Любичанковский С.В.** Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от Школы Анналов к российской философской школе// Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. Том 1 (4) 2014. – С. 7-21.

13. **Русина Ю.А.** Методология источниковедения: [учеб. пособие] / Ю.А. Русина; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Унта, 2015. – 204 с.

14. **Эдвард В.** Саид. Ориентализм. Западные концепции востока. СПб.: Русский Мир, 2006 / Пер. с англ. А.В. Говорунова. - 637 с.

УДК 930.85

ИССЛЕДОВАНИЕ ДРЕВНИХ ПАМЯТНИКОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (Конец XIX в.)

Шымырбай НАРТБАЕВ,
кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой
Истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин,
Университет Дружбы народов им. академика А.Куатбекова,
Мейрбек ТУРАДИЛОВ,
кандидат исторических наук, старший преподаватель,
Университет Дружбы народов им. академика А.Куатбекова,
Досмұхамбет ЖАҚАШ,
кандидат исторических наук, старший преподаватель,
Университет Дружбы народов им. академика А.Куатбекова,
г. Шымкент

В последнее время в Казахстане отмечен значительный рост внимания широких слоев общества и государства к проблеме сохранности памятников историко-культурного наследия.

В деле изучения историко-культурных памятников можно отметить несколько основных этапов развития – от первых бессистемных поисков и раскопок памятников древности до современной науки, вооруженной новейшим электронным оборудованием и отточенными устоявшимися методами исследования. Ключевым периодом, во многом предопределившим зарождение и дальнейшее становление казахстанской археологической науки, был конец XIX века, когда на территории тогдашнего Туркестанского края началось изучение местных памятников, свидетельствовавших о богатой многовековой истории нашего народа.

Множество сообщений о различных археологических памятниках нашего края, сотни публикаций, написанных как археологами-любителями, так и маститыми учеными того времени, – все это было связано, в первую очередь, с образованием в 1895 г. и дальнейшей активной деятельностью Туркестанского кружка любителей археологии (ТКЛА). Именно создание этого научного общества, состоявшего в основном из любителей археологов и краеведов, способствовало широкому развитию исследований археологических памятников как Казахстана, так и Средней Азии. Среди массы рядовых членов ТКЛА были и отдельные деятели, выделявшиеся своей активностью и широтой исследований, например, – А.А.Диваев, Н.П.Остроумов, Н.Н.Пантусов, Н.С.Лыкошин и др.

Идея создания такого кружка возникла на заседании Туркестанского отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоявшемся в 1893 г. в г. Ташкенте. На данном собрании состоялось выступление известного местного краеведа Н.П.Остроумова, который отметил,

что «в нашем крае ... находится необъятное количество археологических памятников в виде курганов, особого рода насыпей, по-видимому, стратегического значения, городищ и развалин городов» [48, с. 4]. Однако часть археологических памятников, по словам Остроумова, подвергалась уничтожению при строительстве зданий и запашках полей. Еще одним фактором, способствующим гибели «много дорогого для науки материала», Остроумов назвал деятельность кладоискателей, уничтожавших памятники старины в поисках кладов и драгоценностей. В заключении докладчик подчеркнул необходимость принятия административных мер со стороны властей для охраны памятников старины.

После Н.П.Остроумова выступил с сообщением В.В.Бартольд, командированный в Туркестанский край в мае 1893 г. Петербургским университетом для изучения археологических памятников. Молодой ученый сделал доклад «К вопросу об археологических исследованиях», в котором подробно сообщил о проведенных им археологических изысканиях в Туркестанском крае, привел множество фактов и сведений из письменных источников.

В конце своего выступления В.В.Бартольд подчеркнул, что во многом изучение истории края зависит от местных ученых и краеведов, что «...при разработке материала местные деятели находятся в гораздо более выгодных условиях: при непосредственном знакомстве с краем им гораздо легче определить местоположение старых городов, проверить описание торгового пути...» [1, с. 108].

Эти два сообщения вызвали оживленное обсуждение среди участников заседания. В итоге, как справедливо констатировал позднее, один из членов Кружка, Н.С.Лыкошин – «обмен мнений по затронутым вопросам о необходимости охранения в крае памятников старины и исследования местных

древностей привел к заключению о своевременности образования в Туркестанском крае особого научного общества с целью достижения возможно больших результатов от археологических изысканий» [2, с. 3].

11 декабря 1895 г. в г. Ташкенте состоялось учредительное собрание членов ТКЛА, где был утвержден Устав Кружка, выбрано правление (почетный председатель – туркестанский генерал-губернатор А.Б.Вревский, вице-председатель – Н.П.Остроумов, секретарь – Н.С.Лыкошин), был намечен ряд мероприятий по охране памятников Туркестанского края.

Основной целью работы Кружка было поставлено изучение археологических памятников Туркестанского края. Это положение было четко зафиксировано во втором параграфе Устава ТКЛА, согласно которому «*деятельность Кружка состоит: а) в ознакомлении с памятниками старины, находящимися в пределах Туркестанского края; б) в описании их и нанесении на археологическую карту края; в) в сохранении археологических памятников; г) в производстве... археологических раскопок, и д) в обработке местных археологических материалов для печати*» [3, с. 11].

Высокую историко-научную значимость работ членов Кружка понимали и современники, среди которых были известные ученые и крупные научные деятели. Так, в письме управляющего Восточным отделением Русского археологического общества барона В.Р.Розена от 6 октября 1897 г. имеются такие строки: «*Мы здесь с большим интересом за деятельностью Туркестанского Кружка любителей археологии и глубоко убеждены в том, что ему принадлежит блестящая будущность в деле изучения истории и древностей Туркестана. Протоколы Кружка уже теперь представляют немало полезных и важных сведений и сообщений и без сомнения будут давать таковые и впредь*» [4].

Примером такого же отношения к работам членов ТКЛА могут служить строки из письма С.Ф. Ольденбурга, известного русского и советского востоковеда: «*...Туркестанский Кружок определенно поставил себе свои задачи и с большим рвением и умением преследует их. Позволим себе высказать свои пожелания относительно дальнейшей деятельности Кружка: не мог ли бы Кружок, по примеру того, что делает Archeological Survey в Индии, издавать списки сохранившихся в известных местностях остатков древности? Подобные списки, периодически проверяемые, имеют большое значение для археологии; они позволяют установить, где находился какой-нибудь памятник, даже после того, как сам памятник исчезнет, и дают таким образом драгоценные указания для раскопок...*» [5].

Приоритетным направлением исследовательской деятельности членов ТКЛА было изучение археологических памятников. Система работы была поставлена просто и эффективно – исследователи собирали среди местного населения информацию об имеющихся на территории древних памятниках и каких-либо находках археологического материала, а затем, при первом же удобном случае, выезжали на искомое место для осмотра и обследования указанных памятников.

Немалую роль в изучении памятников сыграл и уездный наальник Аулиеатинского уезда В.А.Каллаур. По роду своей служебной деятельности В.А.Каллауру приходилось часто разъезжать по территории уезда, и, как мы видим из его писем и публикаций, он всегда старался осмотреть местные древности. Движимый искренним интересом к истории края, В.А.Каллаур уделял внимание любым памятникам ста-

рины, будь то остатки городищ и поселений, курганы, архитектурные сооружения или каменные изваяния. Благодаря широкому кругу информаторов и частым служебным командировкам В.А.Каллаур превосходно знал территорию Аулиеатинского уезда и значительную часть имеющихся на ней археологических памятников. Этот факт, как уже отмечалось выше, был зафиксирован и В.В.Бартольдом в его отчете о результатах научной командировки 1893 – 1894 гг. по Туркестанскому краю. Столичный ученый прямо заметил, что за 20 лет службы В.А.Каллаур прекрасно изучил Аулиеатинский уезд и местные памятники и именно благодаря помощи уездного начальника экспедиция В.В.Бартольда достигла значительных результатов в изучении Таласской долины.

При обследовании археологического памятника В.А.Каллаур старался дать его подробное описание с указанием особенностей самого объекта и прилегающей местности. Если позволяли время и обстоятельства, В.А.Каллаур составлял план памятника с указанием его обмеров. Каких-либо самостоятельных археологических не проводилось, поскольку на это существовали свои причины, о которых мы скажем чуть позже. В основном, археологические изыскания В.А.Каллаура сводились к рекогносцировочной деятельности – поиск, осмотр и описание памятника, публикация полученных результатов для введения их в научный оборот. О том, как усердно и плодотворно В.А.Каллаур занимался своими изысканиями, можно судить по такому факту – с 1896 по 1908 годы им было опубликовано в протоколах ТКЛА почти три десятка статей и заметок, посвященных самым различным археологическим памятникам Аулиеатинского и Перовского уездов.

В целом исследовательская деятельность В.А.Каллаура сводилась к разысканию археологических памятников, подробному их осмотру и составлению описания объекта для последующей публикации. Каких-либо раскопочных работ изучаемых археологических памятников В.А.Каллауром не проводилось. Прежде всего, это объясняется тем, что В.А.Каллаур по своему образованию и основному роду деятельности был военным и не имел специальных навыков и знаний археолога. К тому же, как видно из его писем и заметок, В.А.Каллаур был очень сильно загружен своими непосредственными обязанностями уездного начальника и при всем желании не смог бы произвести археологические раскопки какого-либо памятника, поскольку помимо материальных расходов, подобные работы требуют много времени. Большинство обследованных В.А.Каллауром археологических памятников, о которых он сообщил в своих работах на страницах протоколов ТКЛА, были осмотрены им во время поездок по служебным делам в те или иные районы уезда.

Исследования членов ТКЛА охватывали различные аспекты и направления историко-краеведческой деятельности. Так, усилиями членов Кружка были впервые описаны и введены в научный оборот памятники древнетюркской письменности долины р. Талас, а также наскальные изображения и каменные изваяния, было описано и зафиксировано множество археологических памятников – древних поселений, городов и курганов.

Кружок располагал лишь небольшими средствами, состоявшими из членских взносов и пожертвований местных меценатов. Недостаток средств и отсутствие опыта приводили к тому, что в основном работы по исследованию археологических памятников сводились к их осмотру и фиксации.

Естественно, изучение памятников старины Туркестанского края местными энтузиастами-краеведами во многом носило лишь описательный характер. Это понимали и сами члены Кружка, отметившие в одном из своих отчетов, что «...Туркестанский Археологический Кружок не претендует на обширные задачи и ограничивается доступным его материальным средствам собиранием археологического материала для будущих исследователей края. Поэтому Кружок должен поддерживать свое существование, как единственный пока центр, к которому могут обращаться местные любители археологии. Собираемые Кружком данные и предметы, при всей их видимой малозначительности, имеют ценность уже потому, что Средняя Азия до сих пор была почти недоступна для европейских археологов и в наши дни при отдаленности ее европейских научных центров, она не может пользоваться постоянным их вниманием...» [6].

Следует отметить, что особую роль сыграл российский ученый В.В. Бартольд (1869 - 1930). В 1887 г. он окончил гимназию с золотой медалью, затем поступил в Петербургский университет на факультет восточных языков. Молодому Бартольду повезло с учителями – его наставниками в обучении были такие видные состоявшиеся ученые как Н.И.Веселовский, В.Р.Розен, В.А.Жуковский и др.

Уже в то время молодой ученый заинтересовался историей Туркестанского края. Позднее, в своей «Автобиографии» В.В.Бартольд писал о своем стремлении: «...Мне казалось вполне естественным, что русского востоковеда-историка привлекает область, географически и исторически более близкая России, чем другие восточные страны, область, где русский ученый располагает материалом, гораздо менее доступным западноевропейскому...» [7].

В 1893 г. В.В.Бартольд был направлен в научную командировку по поручению Академии наук и факультета восточных языков Петербургского университета. Перед Бартольдом была поставлена задача «в дополнение к письменным известиям о прошлом страны, собрать на месте сведения о следах, оставленных прежними обитателями ее, и по возможности дать краткое описание развалин городов, укреплений и т.п.» [8, с. 21].

Начав поездку с окрестностей Чимкента, Бартольд провел с помощью художника-этнографа С.М.Дудина осмотр развалин древних городов и поселений на караванном пути от Испиджаба до Тараза. В своем «Отчете» о результатах поездки Бартольд дает как описания осмотренных памятников, так и отожествление полученных данных со сведениями средневековых арабских дорожников. В данной работе Бартольд на практике продемонстрировал исключительное значение такого метода, как сочетание данных средневековых письменных источников с анализом материалов полевых археологических исследований. Благодаря своей содержательности и глубине изучения топографического материала «Отчет» В.В.Бартольда не потерял своей значимости и в наше время.

По словам В.М.Массона, поездка Бартольда составила «большой и важный этап в изучении истории и археологии Киргизии и юга Казахстана», а чрезвычайно обстоятельный и добросовестный отчет Бартольда продолжает «оставаться образцовым и сохраняющим свое значение по заключенным в нем многочисленным историческим данным, извлеченным из исторических источников... Тщательная же подборка сведений по исторической географии края и их скрупулезный анализ привели к тому, что «Отчет» В.В.Бартольда на долгие годы оставался и в известной мере остается

источниковедческой базой всех последующих изысканий в области исторической топографии этих областей для поры средневековья» [9].

Тем не менее, один из организаторов научной экспедиции Бартольда – Н.И.Веселовский остался недоволен полученными результатами говоря, что Бартольд «ездил слишком скоро, что следовало в некоторых местах останавливаться и производить раскопки». По словам Бартольда, он «доказывал (Веселовскому), что не имел на это никакого права, что у (него) не было для раскопок ни денег, ни знания, ни опытности (и) что до отъезда (он) выражал полную готовность подождать год или два, чтобы лучше подготовиться» [10].

Подобное взвешенное и осторожное отношение к археологическим раскопкам было характерно для Бартольда и в будущем. В.В.Бартольд твердо придерживался мнения, что раскопочные работы могут вестись только специально подготовленными людьми и по тщательно продуманному плану [11], подчеркивая также, что «раскопки на месте исторических городов, принятые без знания истории страны, не приводят к существенным результатам».

Несчастный случай (падение с лошади и перелом ноги), произошедший с В.В.Бартольдом во время его разведочной поездки по Аулие-Атинскому уезду, заставил ученого прервать данную работу и вернуться в г. Ташкент. Здесь В.В.Бартольд провел зиму 1893-1894 г. и пользуясь своим вынужденным пребыванием в городе, наладил связи с местными краеведами, что переросло в дальнейшем в широкое и плодотворное сотрудничество.

Надо отметить, что В.В.Бартольд действительно не всегда правильно интерпретировал обследованные памятники. Так, в 1893 г. Бартольд, изучая поселения в верховьях Таласа, осмотрел развалины укрепления Ак-тепе (Ак-Тобе) у селения Орлов (в Таласской области северной Киргизии). Изучив остатки городища, ученый сделал вывод, что «...здесь, вероятно, был не настоящий город, а только стан кочевников» [12, с. 114]. Однако раскопки, произведенные на данном поселении, Таласским археологическим отрядом в 1957 – 1958, 1960 гг., показали, что описываемый памятник является средневековым городищем и, судя по обнаруженной керамике, датируется VII – XII в.в. н.э. [13].

Сотрудничество В.В.Бартольда с местными туркестанскими краеведами и, сводилось не только к использованию историко-топографических сведений. Так, например, на заседании Восточного отделения Русского археологического общества 11 марта (по старому стилю) 1899 г. В.В.Бартольд предъявил собранным две арабские надписи и рукопись на таджикском языке, полученную им от В.А.Каллаура [14]. Сочинение «Маджму ат-таварих» (по В.В.Бартольду – «Джами ат-таварих») было написано в XVI в. муллой Сайф ад-Дином Ахсикенди. В.В.Бартольд охарактеризовал данное произведение как не имеющее исторического значения, избыточное анахронизмами. Позднее исследователи, изучавшие рукопись, пришли к выводу, что в ней зафиксировано несколько эпизодов киргизского эпоса «Манас», дающих важные сведения об истории эпоса. Кроме того, в «Маджму ат-таварих» имеется фольклорный и историко-этнографический материал (касающийся киргизских и других тюркских племен), что В.В.Бартольдом не было отмечено [15, с. 200 – 202].

Как видим, источниковедческие исследования В.В.Бартольда имели большое значение для изучения истории нашего края. Его влияние так же благотворно

сказалось на деятельности Туркестанского кружка, который всемерно способствовал изучению древностей нашего края.

Образование Туркестанского кружка любителей археологии наилучшим образом способствовало изучению истории Туркестанского края. Более того, работа данного кружка, регулярные публикации того времени (Протоколы ТКЛА, статьи в «Туркестанских ведомостях и др.») об итогах исследований археологических памятников не потеряли своего значения и в наши дни. Деятельность ТКЛА включала в себя учет, описание и охрану археологических памятников, сбор и фиксацию археологического материала, древних рукописей, монет и т. п., и потому публикации результатов изысканий зачастую имеют важное источниковедческое значение, так как содержат ценные сведения о многих памятниках, которые до нашего времени, к сожалению, не сохранились.

ТҮЙІН

Мақала XIX ғасырдың соңындағы Түркістан әуесқой археологтарының зерттеулеріне арналған. Онда В.В.Бартольдтың әуесқой зерттеушілермен бірге жасаған ізденістерінің нәтижелері де қарастырылған.

***

The article explores aspects of the initial research of Turkestan archaeologists in the late 19th century. The article also studied the cooperation of V.V. Bartold with local explorers. The article explores aspects of the initial research of Turkestan archaeologists in the late 19th century. The article also studied the cooperation of V.V. Bartold with local explorers.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартольд В.В. К вопросу об археологических исследованиях // Сочинения. - Москва: Наука, 1966. - Т. IV. - С. 95-109.
2. Лыкошин Н.С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского Кружка любителей археологии // ПТКЛА, I. - Ташкент, 1896. - С. 1 – 58.
3. Открытие Туркестанского Кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. - Ташкент, 1895. - 15 с. (Отдельный оттиск).
4. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии, III. – Ташкент, 1897 – 1898. – С. 135.
5. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии, IV. – Ташкент, 1899. – С. 97 – 98.
6. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии, IV. – Ташкент, 1899. – С. 182 – 183.
7. Бартольд В.В. Автобиография // Сочинения. - Москва: Наука, ГРВЛ, 1977. - Т. IX. - С. 789-790.
8. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893 -1894 г.г.// Сочинения. - Москва: Наука, 1966. - Т. IV. - С. 21-91.
9. Массон В.М. Предисловие к IV тому сочинений // В.В. Бартольд. Сочинения. – М.: Наука, 1965. - Т. IV. - С. 9-10.
10. Центральный государственный архив Республики Узбекистан, ф. И - 1009, оп. 1, д. 27, п. 1, пак. 2, л.4.
11. Бартольд В.В. К вопросу об археологических находках // Сочинения. – М.: Наука, 1965. - Т. IV. - С. 126-129.
12. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Среднюю Азию // Сочинения. - Москва: Наука, 1966. - Т. IV. - С. 111 - 115.
13. Бубнова М.А. Средневековое поселение Ак-Тобе 1 у с. Орловки // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963. – С. 125 – 143.
14. Бартольд В.В. О двух арабских надписях Аулиеатинского уезда // Сочинения. – М.: Наука, 1966. - Т. IV. - С. 307-308.
15. Маджму-ат-таварих // Материалы по истории киргиз и Киргизии. – М.: Наука, 1973. - Вып. 1. - С. 200-216.

КӨРШІ МЕМЛЕКЕТТЕР

МРНТИ 03. 20.00

АДМИНИСТРАТИВНОЕ УСТРОЙСТВО КАЛМЫЦКОГО ГОСУДАРСТВА (XVII – XVIII вв.)

**Фархад МУСТАФИН,
докторант АРГУ имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан**

Рассматривая систему управления в Калмыцком ханстве, нельзя обойти вопрос об административном устройстве, существовавшем в Калмыцком государстве в XVII – XVIII вв.

В 30-х гг. XVII века начался процесс формирования государств западных монголов. В 1635 году образовалось государство чоросов – Джунгарское контайшество, а в 1642 году Хошоутское в Кукуноре, часть ойратских улусов во главе с Хо-Урлюком откочевывают в Поволжье. Эта часть ойратов получила название волжских калмыков.

Российский ученый историк XIX века основоположник калмыковедения Н.Н.Пальмов считал, что первую шерть Московскому государю волжские калмыки дали в 1645 году. Он также отмечает, что калмыцкие тайши шертовали с большим

нежеланием, – только необходимость вынуждала их присягать. Калмыцкие улусные владетели понимали, что обязательство быть под «высокою рукою царя и быть у него в послушании приведет к ограничению политической свободы. Однако калмыцкие правители легко могли нарушить шерти и не видели в этом ничего преступного (Пальмов Н.Н., 1992: 18).

Зимой 1655 года калмыцкие тайши Дайчин, Лоузан, Санжин, Мончак и Ним-Серен заключили договор с Московским государством, по которому калмыки обязаны были быть в «вечном послушании», сохраняя при этом самоуправление внутри Российского государства и обязались нести военную службу (Максимов К.Н., 2000: 25).

Политические сношения между московским правительством и калмыцкими тайшами регулировались

через послов обеими сторонами, которые выступали в качестве посредников в решении каких-либо вопросов. Согласно условиям шертных записей правительство Московского государства выделило кочевья для калмыцких улусов по нижнему течению реки Волга. Через несколько лет в Астрахань были отправлены аманаты от калмыцкого тайши Дайчина и других улусных владетелей. 30 марта 1657 года была подписана новая шертная грамота которая закрепило место калмыков в составе Русского государства – «*быть калмыкам вечном подданстве и послушанье*» (Максимов К.Н., 2000: 62).

В первой половине 60-х годов XVII века начался процесс консолидации калмыцких улусов вокруг тайши Мончака, который стал по сути лидером среди других улусных владетелей. 9 декабря 1661 года Мончак от имени всех калмыцких тайш дал новую шерть московскому царю А.М.Романову. Согласно этому документу еще сохранялся институт посольников между Москвой и волжскими калмыками, но были отменены выдачи аманатов со стороны калмыцких правителей. Московское правительство практически превратило калмыцкую элиту в государевых слуг, выделяя им жалованье и контролируя их царской администрацией (Пальмов Н.Н., 1992: 18).

Интеграция калмыцких улусов в состав Московского государства практически привел к формированию Калмыцкого государства в Поволжье.

Официальной датой образования Калмыцкого государства считается 1664 год, когда старшему тайше Мончаку от имени царя были вручены символы монархической власти – булава и знамя с изображением российского герба и другие атрибуты (Максимов К.Н., 2000: 62).

В начале XVII века калмыцкий социум имел еще ряд важных делений. Прибывая еще на территории Западной Сибири о общественном устройстве русские источники сообщают следующее: 16 июня 1607 г. в город Тару прибыл посол калмыцких тайшей Куганай Тубиев и во время переговоров с воеводами говорил: «*А большие де у них люди тайши Баатырь Янышев, да Ичиней Уртуев, да Кугонат Турбеев, да Ужен Конаев, да Юриқты Конаев, всего 5 человек. Да с ними же де кочуют тайшей 45 человек. И с теми де тайшами владеют они же, Тайши Баатырь с товарищи, всего под ними 12 санов, а в сану по 10 тысяч человек*» (ИКРИ, 2005: 225). Отсюда видно, что сан – это тумен, известный со времен Чингис-хана.

Калмыки после переселения из Центральной Азии в Поволжье и вхождения в состав России еще долгое время сохраняли свою внутривластную административную структуру, схожей для всех народов средневековой эпохи, которая оставалась без изменения с середины XVII и до начала 70-х годов XVIII века социально-политический строй калмыцкого общества оставался без изменения.

Правитель Калмыцкого государства имел достаточный штат чиновников, которые выполняли множество различных служебных функций. С помощью их правитель управлял своим улусом, а также улусами своих вассалов. Чиновники делились улусных и тех, кто находился непосредственно при ставке правителя, хотя функции их строго не разграничивались.

Сведения о чиновниках находящихся при ставке правителя Калмыцкого государства имеются из сообщения В.М.Бакунина: «*10 сентября 1735 г. на луговой стороне в урочище Цаган-Цоло, в 40 верстах ниже Царицына, Церен-Дондук в торжественной обстановке принимал от посланцев далай-ламы грамоту*

на высокий сан монарха и соответствующими регалиями. Во время обеда Церен-Дондук пожаловал некоторым зайсангам придворные должности и звания. По свидетельству В.М.Бакунина, зайсанг Гумеджап «пожалован был тарханом и судьей в Зарго», зайсанг Черен Норбо – в даян дутоно, то есть в тайного советника и судью» (Бакунин В.М., 1995: 76).

Гедегер-Даши получил должность «шидар кя и моричи» т.е. «телохранитель». В.М. Бакунин разъясняет так эту должность: «*У калмыцких же и мунгальских ханов, имеющих чин шидар кя, кочуют близ ханских кибиток и всегда при них бывают, отлучаясь только тогда, когда ханы спят, а при публичных столах они ханам служат, в отсутствие же ханов не токмо от зайсангов, но и от нойонов в великом почтении бывают*» (Бакунин В.М., 1995: 76).

Кроме этих чиновников Бакунин сообщает присутствия двух других должностей: «алдар кя», «олзейту кя», которые находились при ставке правителя (Бакунин В.М., 1995: 76).

Исследователи калмыцкой истории отмечают, что калмыцкий правитель мог содержать при себе совет из младших тайш. Это объясняется, прежде всего желанием калмыцкого правителя централизации управления. В этот совещательный орган входили его ближайшие родственники, улусные владельцы, а также небольшое количество сановников. Все решения, принятые на этом совете приобретали законную силу только после их утверждения калмыцким правителем.

В научной литературе известны названия некоторых сановников: табунангуд, ямату нойод, ямату тушимет. В русских источниках источники их называют думчими тайшами. Выполнения решения, принятых на этом совете возлагали на чиновников - «елши», которые были обязаны обнародовать и контролировать их исполнения (Максимов К.Н., 2000: 25).

При калмыцком правителе имелись различные чиновничьи должности: дарги, демчеи, бичачи (писцы), бодокчеи. Некоторые должностные лица – дарги, демчеи, бичачи, элши – были как в окружении самого правителя, так и в штате улусных владельцев и даже владельцев аймаков.

Относительно положения дарги К.Ф.Голстунский дает пояснения: «*Дарга есть управляющий князя, он делает первое распределение между подвластными всего того, что должно поступать в пользование князя, затем собирает распределенное и хранит, делает общую раскладку податей и повинностей, ведет счет приходам и расходам на содержание князя и докладывает об этом князю.*» (Голстунский К.Ф., 1980: 109).

Источники также указывают, что Дарго выполнял и другие задачи. «*В 1717 году Чакдоржаб начал быть в Астрахани, даргой Батура.*» Дондук-Даши во время раздела улусов отправили «*в щету и получили свои выделенные шатры донские даргу имени Менка*» 6. О должности демчи К.Ф. Голстунский говорит, что у него «*есть помощник Гарги, он из общего плана налогов и повинностей, составленного даргаем, распределяет соответствующие части по подчиненному ему округу*» (Голстунский К.Ф., 1980: 109).

Источники указывают, что демчеи действительно отвечал за правильный сбор налогов. В одном документе содержалось важное уточнение относительно назначения демчея. Как оказалось, на должность демчея назначен человек, рекомендованный зайсангом для сбора налогов с аймака и «протчих поборов». Однако демоны занимались не только сбором налогов. В указе Галдана хунтайши говорилось: «демчеи

должны заботиться о благотворительности к своим несчастным (бедным), если не смогут взяться за дело, мы должны сообщить об этом управляющему отоком». В законах Дондук-Даши оговаривается, что демчеи несет ответственность за доказательство воровства (Бакунин В.М., 1995: 76). Демчеи при исполнении своих обязанностей помогали шуленге.

Обязанности писца (бичачи) довольно просты: ведение переписки, запись ханских указов и других документов.

Что касается должности елши в источниках, то здесь есть два объяснения: с одной стороны, термин «елши» означал посла или посланника, который мог вести переговоры или доставлять послания и письма калмыцкого правителя, тайши, нойона, зайсанга с представителями Российской администрации на местах, а также мог быть направлен в столицу. В данном случае он выполнял дипломатические обязанности. С другой стороны, елши могли быть посланы с различными поручениями от калмыцкого правителя или нойона в определенный улус Калмыцкого государства. Судя по неоднократным упоминаниям о должности елши в законах 1640 года и в законах Дондук-Даши, придавалось большое значение. Это видно также из тщательной регламентации его действий, необходимости беспрекословного обеспечения телегами, верховыми лошадьми, пищей и жильем. За выполнение определенных заданий он мог получить вознаграждение (Максимов К.Н., 2000: 25)

Для урегулирования отношений калмыков с другими народами России, для наблюдения и исполнения судебных решений по спорным делам между калмыками и русским населением была необходима особая должность – бодокчей.

Историк М.Г.Новолетов достаточно верно охарактеризовал направление развития системы управления в Калмыцком государстве и объяснил причину появления должности бодокчей: *«Какое управление было во времена Хо-Урлюка и Шукур-Дайчина, сведений нет, но во времена Аюки народный суд принадлежал исключительно ему»*, и он назначал специальных бодокчей в соседних городах и других местах, которые рассматривали тяжбы калмыков с соседним населением (Бакунин В.М., 1995: 76).

Самым главным государственным учреждением на который опирался калмыцкий правитель, являлся Зарго. Это был особый орган который выполнял совещательные и административно-судебные функции в Калмыцком государстве. В своей работе В.М.Бакунин очень подробно анализирует структуру и деятельность Зарго в системе Калмыцкого государства. По его мнению Зарго – это административно-судебный орган при калмыцком правителе, состоявший из тусулукчи (советников) и заргучи (судей). В Зарго имелся штат бичикши (писарей) и яргучи (приставов) (Бакунин В.М., 1995:146).

Чиновники Зарго назначались калмыцким правителем из числа буддистского духовенства, тайш, нойонов и зайсангов.

Более того Бакунин также утверждает, что: *«от той Зарги зависит правление всего калмыцкого народа, и в оной сочиняются отправляемые по двору императорскому доношения и к ближним от них командирам российские письма, и указы ханские к калмыцким владельцам о публичных делах, черныя – приносятся к хану для апробации и потом переписываются набело и припечатываются ханскою печатью, которая хранится у первейшего и вернейшего его зайсанга»* (Бакунин В.М., 1995:146).

Зарго как государственный орган был не только судебным аппаратом, но и тем учреждением, где составлялись официальные документы, которые утверждались калмыцким правителем и заверялись его печатью.

Зарго в присутствии представителей нойонов каждую весну и осень определяло места сезонных пастбищ для каждого улуса, после чего это решение утверждалось правителем калмыцкого государства (Бакунин В.М., 1995:146).

Зарго решало различные проблемы судопроизводства и управления собственно улусов принадлежавших калмыцкому правителю. П.С.Паллас утверждал, что: *«сходные с Зарго учреждения, решавшие внутри-улусные дела, существовали и при улусных владельцах и также назывались Зарго»*. Ряд косвенных данных позволяет с доверием отнестись к этим предположениям.

Основным административной единицей Калмыцкого государства в этот период, как и у других номадов являлся улус, владение тайши, нойона.

Улусы состояли из аймаков которыми управляли зайсанги. Аймаки состояли из хотонов, во главе которых стояли хотонные старосты. Нойоны, зайсанги и другие представители светской знати находились в вассальной зависимости от правителя Калмыцкого государства. После упразднения Калмыцкого государства, нойоны сами непосредственно сносились с администрацией Российской империи.

Все население Калмыцкого государства делилось на три родоплеменные объединения: торгоуды, дербеты и хошоуты. Основная масса являлась торгоудами. Эти родовые объединения делились на ряд мелких подразделений, которые назывались улусами, и во главе которых стояли их владельцы – тайши или нойоны.

Важно отметить, что в источниках понятия «улус» и «оток» воспринимаются как синонимы. Большую роль в смешении двух понятий сыграли российские чиновники рассматриваемого периода. Термин «улус» имел двойное значение: он обозначал политико-административную и хозяйственную единицу, и также он употреблялся в смысле «народ, люди».

Основоположник калмыковедения, автор исторического первоисточника «Описание калмыцких народов, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев» В.М. Бакунин писал: *«Калмыцкий народ разделяется на разные улусы (а улус на русском языке, как в начале сего описания означено, значит народ), и каждый улус имеет особенное свое название и нойона»* (Бакунин В.М., 1995: 76).

Такого же мнения придерживался и специалист в области монгольского языковедения, а также истории и этнографии монгольских народов Б.Я.Владимирцов: *«Слово «улус» может быть переводимо, с известными оговорками, как «удел, владение», только монголов, как истых кочевников, в понятии этом больше интересуют люди, а не территория: действительно, первоначальное значение слова «улус» и есть именно «люди». Поэтому слово «улус» может быть передано и как «народ», т.е. «народ-удел», «народ, образующий удел-владение». Впоследствии «улус» означает «народ-государство», «государство» (Владимирцов Б.Я., 1934: 97). Что касается оттоков по этому поводу Владимирцов писал: «Можно думать, с большой долей вероятности, что оттоки рассматриваемого периода являются ничем иным, как бывшими «тысячами» эпохи мировой империи монголов. Действительно, оттоки как раз*

заполняют то место, которое следовало бы отвести «тысячам»» (Владимирцов Б.Я., 1934: 107).

Другого мнения придерживается барон Ф.А.Бюлер. Он полагал, что: «в XVII – XVIII вв. улусы делились на отоки и аймаки. Отоки представляли собой значительных размеров аймаки, это значительная часть улуса, которой заведовало несколько зайсангов» (Бюлер Ф.А., 1846: 21).

Похожую точку зрения высказал и советский историк И.Я.Златкин. По его мнению, в давние времена, еще до образования Монгольской империи, родовая община называлась омоком. «В эпоху Чингисхана эта родовая община в значительной мере уже утратила свои классические черты и разлагалась, уступая место другим, более сложным общественным институтам, подготовившим образование в начале XIII в. раннефеодального монгольского государства» (Златкин И.Я., 1983: 46). В последующие века родовая община исчезает. Ее место занимает оток, в основе которого лежали не кровнородственные, а территориальные связи. «Отток представлял собой феодальное владение, ханский или княжеский удел, получивший в цинскую эпоху название «хошун», хотя по своей внутренней сущности хошун ничем не отличался от отока» (Златкин И.Я., 1983: 46).

В дополнительных указах Галдана Бошокту-Хунтаджи к закону Степного уложения 1640 года отоки упоминаются не один раз. В этих указах отоки и аймаки противопоставляются друг другу. «Управляющий каждым оттоком (поколением народа) должен внушать демчям каждого сорока (кибиток), чтобы демчеи собирали своих людей». «Вообще людей, ходящих по чужим хошунам и между собою смешавшихся, должны собирать; если они без отоков (не входят в состав отоков), то водворяются в отоки, если они без аймаков, то водворяются в аймаки». «Если какие-либо люди, живущие в определенном им отоке, переменяют (местожительство), то за людей целого аймака с управляющего им (аймаком) должно взять девяток».

Следовательно, мы можем прийти к выводу, что под отоком понималось определенное количество семей. Отоки имели свои названия, которые, возможно, восходят к родоплеменным названиям. Отоки и аймаки – это не одно и то же, отоки намного крупнее аймаков. Термин «улус» обозначал людей или удел тайши, нойона. В смысле же социально-политического строя калмыцкого общества крупные родовые объединения делились на отоки, причем во владении нойона могло быть несколько отоков. Объединения торгутов и дербетов делились на три части, имели триадную организацию, восходящую к древней военной организации. В Калмыцком государстве подобная военная организация распространялась и на распределение улусов. По свидетельству нойона Асархо, «торгаутовы улусы разделялись на три части и именовались бароны, зюны и забсоры». Речь здесь идет о трех группах улусов: правых – баруны, левых – зюны и центральных – запсоры. Дербетские улусы делились на барунов, зюнов, шабинеров. О хошутах сведений нет, но вполне возможно, что и они имели трехчленное деление (Бурчинова Л.С., 1985: 49).

Улусы, или отоки, традиционно делили на 2 части: большие и малые – ики и бага. Вообще внутренняя структура улусов была довольно сложной. М.М.Батмаев предполагает, что: «вероятно улусы также делились на барунов, зюнов и запсоров» (Батмаев М.М., 1993: 161).

Власть тайши и нойона в принадлежащем ему улусе была фактически неограниченной. Они являлись полноправными владельцами своих улусов, представляли здесь высшую исполнительную и судеб-

ную власть. Если ранее тайши нойоны представляли высшую сословную знать калмыцкого социума, то с развитием государственного аппарата они превращались в администраторов. Исследователь Н.Пальмов указывает на схожесть положения калмыцких нойонов с положением русских воевод и крупных помещиков (Пальмов Н.Н., 1992: 58). С образованием Калмыцкого государства власть правителя стала трактоваться как верховная. Тайши, нойоны и зайсанги составляли его придворную свиту и подразделялись на ранги, каждый со своими служебными обязанностями в зависимости от степени близости к хану. Так как структура государства строилась в соответствии с сословной иерархией, то тайши и нойоны находились в вассальной зависимости от калмыцкого правителя.

Следующей административной единицей Калмыцкого государства был аймак. Аймак являлся административной единицей улуса. Кроме того, аймак является владением зайсанга, выделенным ему нойоном (тайшей) данного улуса. В данном случае зайсанги являлись вассалом нойону. В Свою очередь нойон являлся сюзереном зайсанга. В.М.Бакунин сообщает, что: «У каждого нойона есть по несколько зайсангов, из которых каждый имеет особый свой аймак. Так как и российские дворяне собственные свои деревни. В аймаках их бывает по несколько кибиток не по равному числу – в ином – пять десять и больше, а в ином от несколько сот до тысячи и больше» (Батмаев М.М., 1993: 165).

Зайсанги управляли аймаками. В администрацию аймака входили сайтзайсанг (глава аймака), его демчи (помощник), он также являлся старостой сорока семей, шуленга, и был заместителем демчея, старостой двадцати кибиток, арбан-аха – староста десяти кибиток, подчинявшийся шуленге. В управление аймака входила своего рода налоговая служба: начальник (албачи-зайсанг) и сборщики (албачи) (Бакунин В.М., 1995: 76).

Больше всего историки-исследователи единодушны в определении самой низшей административной единицы – хотона. П.Небольсин писал по этому поводу: «Зародышем, основным рода был «хотон». Хотон называется группа близких родственных семей, сообща, нераздельно живущих на данной местности. Эту группу родственников составляют прадед, дед и отец с сыновьями и внуками» (Небольсин П.И., 1852: 12). Почти ничем не отличается мнение Б.Я.Владимирцова, который считал, что «... ойраты кочевали хотонами..., т.е. аилами или кочевыми поселками, которые составлялись почти исключительно из близких родичей. Ойратский хотон – это часть рода, группа близких родовичей, стоящая и кочующая вместе, во главе со старейшим данной группы» (Владимирцов Б.Я., 1934: 129).

Итак, перед нами встает следующая картина административного устройства Калмыцкого государства: большие родовые объединения (торгауты, дербеты, хошуты) – улусы (отоки) – аймаки – хотоны. Так как калмыцкий социум являлся кочевым, то главное значение для владельца имело количество семей, входящих в эти административные единицы.

В Ики Цааджин Бичик 1640 г., указах Галдана Хунтаиджи и в законах Дондук-Даши говорится о сорока семей, являющихся, несомненно, определенной административной единицей. Также известно, что было деление на 20 и 10 кибиток. Деление на 40, 20 и 10 кибиток вводилось для удобства управления, надзора, исчисления населения и войска, сбора податей и прочее.

В 1771 году большая часть калмыков покинула Поволжье и ушло в Центральную Азию, то оставшееся

население из-за своей малочисленности не имело смысла делить на большие объединения, т.е. торгоутов, дербетов, хошуттов.

Заклучение:

Таким образом, с середины XVII – первой половины XVIII вв. в Калмыцком государстве существовала стройная система административного управления, основанная на принципах централизации власти. Калмыцкие правители обладали высшей законодательной, исполнительной, военной судебной властью, самостоятельно решали вопросы внутреннего устройства и управления обществом. Центральным органом управления был Зарго – выполнявший совещательные, административно-судебные функции.

В административном устройстве Калмыцкое государство состояло из улусов. Улусы являлись владениями калмыцкого правителя и его вассалов-нойонов (тайшей). Улусы состояли из аймаков, которыми управляли зайсанги. Аймак выделялся улусным нойоном, который являлся сюзереном для зайсанга. Последний в свою очередь был вассалом первого. Далее аймаки делились на хотоны. Хотон составлял из около десятка до нескольких десятков родственных семей. Во главе хотонов стояли старейшие люди данного родственной группы. Часто хотоны назывались по имени наиболее старшего и авторитетного человека.

С утверждением абсolutизма в Российской империи власть калмыцких правителей все более ограничивалась. Практически астраханские губернаторы и российские представители при контролировали и активно вмешивались во внутренние дела Калмыцкого государства.

ҚАЛМАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ (XVII-XVIII ғасырлар)

**Фархад Мұстафин,
Қ.Жұбанов атындағы АҚӨңМУ докторанты,
Ақтөбе, Қазақстан.**

Аннотация: Бұл мақалада автор Қалмақ мемлекетінің әкімшілік құрылысын қарастырады. Қалмақ қоғамы бірнеше ру-тайпалық бірлестіктерден тұрды. Олар: торгоуыттар, хошоуттар және дүрбіттер. Халықтың көпшілігін торгоуыттар құрады. Әкімшілік тұрғыдан Қалмақ мемлекеті ұлыстардан тұрды. Ұлыстар қалмақ билеушісі және оның вассал-нойан (тайшы) иеліктерінен тұрды. Ұлыстар аймақтардан тұрды. Аймақтарды зайсандар басқарды. Зайсандар нойанға тәуелді болды. Аймақтар хотондардан тұрады. Хотон шамамен бірнеше бір-біріне жақын туыс болып келетін аталардан құрылатын болды. Хотондарды өз қауымдастығынан шыққан ақсақалдары басқарды.

Кілт сөздер: қалмақтар, көшпенділер, қоғам, мемлекет, ұлыс, аймақ, оток, хотон, әкімшілік құрылым, хан, тайшы, нойан, зайсан.

ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE KALMYK STATE IN THE (XVII-XVIII CENTURIES)

Mustafin Farhad Maratovich

Doctorant of ARSU named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Abstract: in this article, the author considers the question of the administrative structure of the Kalmyk state. Kalmyk society consisted of several tribal unions – Torhout, hooty and derbety. And the bulk of them were torgouts. Administratively, the Kalmyk state consisted of ulus. Ulus was the possession of the Kalmyk ruler and his vassals-lords (Taisha). Ulus consisted of aimag, which is controlled sayangi. The aimag was distinguished by the ulus Noyon,

which was the suzerain for the zaisang. The latter in turn was a vassal of the former. Further, the aimags were divided into hotons. Haughton consisted of about a dozen to several dozen related families. Often the haughtons were named after the most senior and authoritative person.

Keywords: Kalmyks, nomads, society, state, ulus, Aimak, Otok, hoton, administrative structure, Khan, Taisha, Noyon, zaisang.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бакунин В.М.** Описание калмыцких народов, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев. 2-е издание. Элиста, 1995. С. 81.
2. **Батмаев М.М.** Калмыки в XVII-XVIII вв. События, люди, быт. Элиста, 1993. С. 381.
3. **Бурчинова Л.С.** Калмыкия в системе государственного управления России / Добровольное вхождение калмыцкого народа в состав России...Элиста, 1985. С.49.
4. **Бюлер Ф.** Кочующие и оседло-живущие в Астраханской губернии инородцы. Их история и настоящий быт // Отечественные записки, 1846. -Т. 47. -№7. С.94.
5. **Владимирцов Б.Я.** Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. -Л., 1934. С. 236.
6. **Голстунский К.Ф.** Монголо-ойратские законы 1640 г. Дополнительные указы Галдан-Хун-Тайджия и законы, составленные для волжских калмыков при калмыцком хане Дондук-Даши. СПб., 1880. С.109.
7. **Златкин И.Я.** История Джунгарского ханства. 1758. 2-е издание. М., 2013. С. 334.
8. История Казахстана в русских источниках. Том 1. Алматы, 2005. С. 721. (ИКРИ-1)
9. **Максимов К.Н.** История национальной государственности калмыков (начало XVII – XX вв.). М., 2000. С. 25.
10. **Небольсин П.** Очерки быта калмыков Хошеутовского улуса. СПб, 1852. С.203.
11. **Пальмов Н.Н.** Очерк истории калмыцкого народа за время его пребывания в пределах России. 2-е изд. Элиста, 1992. С. 81.

REFERENCES

1. **Bakunin V.M.** Opisanie kalmyckih narodov, a osoblivo iz nih torgoutskogo, i postupkov ih hanov i vladel'cev. 2-e izdanie. Elista, 1995. S. 81. [in Russian].
2. **Batmaev M.M.** Kalmyki v XVII-XVIII vv. Sobytiya. Elista, 1993. S. 381. [in Russian].
3. **Burchinova L.S.** Kalmykiya v sisteme gosudarstvennogo upravleniya Rossii / Dobrovol'noe vhozhdenie kalmyckov v sostav Rossii...Elista, 1985. S.49. [in Russian].
4. **Byuler F.** Kochuyushchie i osedlo-zhivushchie v Astrahanskoj gubernii inorodcy. Ih nastoyashchij byt // Otechestvennye zapiski, 1846. -T. 47. -№7. S.94. [in Russian].
5. **Vladimircov B.YA.** Obshchestvennyj stroj mongolov. Mongol'skij kosevoj feodalizm. -L., 1934. S. 236. [in Russian].
6. **Zlatkin I.YA.** Istoriya Dzhungarskogo hanstva. 1758. M., 2013. S. 334. [in Russian].
7. Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah. Tom 1. Almaty, 2005. S. 721. [in Russian].
8. **Golstunskij K.F.** Mongolo-ojratskie zakony 1640 g. Dopolnitel'nye ukazy Galdan-Hun-Tajdzhiya i zakony, sostavlennye dlya volzhskih kalmykov pri kalmyckom hane Donduk-Dashi. SPb., 1880. S.109. [in Russian].
9. **Maksimov K.N.** Istoriya nacional'noj gosudarstvennosti kalmykov (nachalo XVII – XX vv.). M., 2000. S. 25. [in Russian].
10. **Nebojsin P.** Ocherki byta kalmykov Hosheutov ulusa. Spb, 1852. S.203. [in Russian].
11. **Palmov N.N.** Ocherk istorii kalmyt'skogo naroda za vremya ego prebyvaniya v predelakh Rossii. 2-e izd. Elista, 1992. S. 81. [in Russian].

ОДОНТОЛОГИЯ ТҮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

Айсауле БИЛЬТАЕВА,
магистрант 2-курса
Казахского национального
университета имени аль-Фараби

Одонтологические исследования, бесспорно, играют огромную роль в разработке важных проблем расоведения в этногенетическом аспекте. За сравнительно короткий период была выработана достаточно емкая и унифицированная программа по изучению зубной морфологии человека на живых индивидуумах и в краниологических сериях. Огромный вклад в становление и развитие советской одонтологии сделал А.А.Зубов, выработавший совершенно новую отрасль расоведческих программ, связанную с особенностями зубного рельефа человеческих рас [1, с. 10].

В целом одонтологическая программа едина по форме и содержанию. Основная сущность ее сводится к характеристике морфологических особенностей зубов, главным образом двух классов: верхних резцов и моляров (верхних и нижних). Остальные классы зубной системы (клыки и премоляры), как установлено исследователями, не проявляют системных расово-дифференцирующих различий и географических закономерностей в этноантропологическом аспекте [2, с. 91].

В самой одонтологической программе особое и подробное описание давалось особенностям зубной морфологии людей. Сюда относится описание диастемы верхними медиальными резцами, краудинга верхнего латерального резца, дистального гребня тригоида, коленчатой складки метаконида, внутреннего среднего дополнительного бугорка. Из других дискретно-варьирующих одонтоскопических признаков в программу была также включена характеристика лопатообразности лингвальной поверхности верхних резцов, развития бугорка Карабелли, выраженности редукции гипоконуса, типов узоров и числа бугорков на жевательной поверхности коронки верхних и нижних моляров и др.

Выраженность лопатообразной формы на лингвальной поверхности верхних резцов (I¹, I²). В современных одонтологических исследованиях, бесспорно, признана высокая таксономическая ценность лопатообразной формы лингвальной поверхности верхних медиальных резцов. В настоящее время ни один исследователь не обходится без характеристики этого признака. Как известно, показатели лопатообразности верхних медиальных резцов наиболее плодотворно используются в качестве фена-маркера на всех таксономических уровнях расового анализа.

В одонтологии на основе данного фена выделено два самостоятельных таксона – «восточный» и «западный» [3, с. 119]. Кроме того, частота этого признака в мире обладает достаточно четко

выраженным градиентом, как в расовой дифференциации, так и географической локализации. Самая высокая частота лопатообразной формы обнаружена среди северо-американских индейцев (100 %). К этому уровню лопатообразности также приближается эскимосы, нанайцы, китайцы, монголы [4, с. 215]. Мировой минимум частоты лопатообразности (близкий к нулю) зафиксирован на территории Литвы и Латвии [5, с. 85].

Суммарная частота лопатообразности верхнего резца у казахов равна 49,7%. Такой уровень концентрации лопатообразности свидетельствует о преобладании в одонтологическом типе казахов «восточных» черт [1, с. 44].

Наименьший показатель выраженности лопатообразной формы на лингвальной поверхности верхних резцов среди всех исследованных тюркоязычных народов прослеживается у кумыков – 1,4%. Для сравнительного анализа мы так же взяли показатели монголов, что составляет 91,4%. Наиболее приближенные к монголам по данному расово-дифференцирующему таксону являются якуты, показатель которых составил 83,6%. Приближенные к казахам оказались киргизы и алтайцы, соответственно с показателями 53,4% и 50,7%.

Бугорок Карабелли. В классической одонтологии этот признак вошел в стандартную программу, и имеет определенную вес в расовой дифференциации. Он играет важную роль с точки зрения расовой таксономии и привлекается в качестве маркирующего признака европеоидных групп, среди которых установлена высокая его частота. Бугорок Карабелли выделяется как самостоятельный признак – фен и широко используется в одонтологическом наборе западного фенокомплекса.

Исследование частоты бугорка Карабелли у современных казахов осуществлялось по шестибальной шкале разработанные А.А.Зубовым. Уровень концентрации бугорка Карабелли среди казахов составляет 25,2%. Всё это свидетельствует о том, что по частоте выраженности бугорка Карабелли казахи, бесспорно, относятся к смешанным группам Евразии.

Уровень концентрации бугорка Карабелли у чувашей составила 50,2%, у туркмен – 45,9%, у азербайджан – 32,4%, у турков – 28,6%, у карачаев – 30,2%, у кумыков – 36,8%, у ногайцев (Кавказ) – 15,1%, у татар Поволжья – 47,0%, у башкуртов – 26,1%, у казахов Алтая – 20,1%, у уйгуров – 46,1%, у узбеков – 33,0%, у киргизов – 19,7%, у алтайцев – 23,3%, у татар Западной Сибири – 27,5%, у шорцев – 35,6%, у хакасов – 28,5%, у тувинцев – 31,8%, у

якутов – 14,3%. Для сравнения приведем данные по монголам, что составляет 22,0%.

Формы коронки нижних моляров. В основе морфологической характеристики структуры коронки нижних моляров лежат два фактора: общее число бугорков и межбугорковые контакты (по Хельману). Всего установлено три ряда типов межбугорковых контактов, в частности плюс ряд (+), игрек ряд (у) и иск ряд (х) и четыре типа числа бугорков – 6, 5, 4 и 3.

Среди них наибольшее внимание уделяется шестибугорковым и четырехбугорковым формам на первом и четырехбугорковым формам на втором ниже молярах. Оба эти типа обладают высокой таксономической ценностью и широко используются в качестве признака – фена при межрасовой и внутривидовой дифференциации европеоидных и монголоидных групп. Представители европеоидных групп характеризуются исключительно высокой частотой фена $M_{1,4}$ и низкой – $M_{1,6}$. Для монголоидных групп, наоборот, маркирующими фенами являются высокая частота $M_{1,6}$ и низкая – $M_{1,4}$.

В таблице 1 приведены сравнительные данные по трем одонтологическим фенам ($M_{1,4}$, $M_{1,6}$ и $M_{2,4}$).

Таблица 1. Сравнение одонтологических фенов между некоторыми тюркоязычными народами [5, с. 223].

Народы/ таксон	$M_{1,4}$, %	$M_{1,6}$, %	$M_{2,4}$, %
Чуваши	7,7	11,3	73,7
Туркмены	6,3	8,8	63,4
Азербайджанцы	19,4	1,5	87,2
Турки	10,1	2,2	85,8
Карачаевцы	7,5	1,0	89,6
Кумыки	12,3	4,1	91,4
Ногайцы	4,7	0,9	80,0
Татары Поволжья	7,1	13,2	71,0
Башкиры	8,4	9,4	74,9
Казахи	3,0	14,6	69,3
Уйгуры	5,4	7,4	76,8
Узбеки	2,5	10,8	65,8
Киргизы	1,4	11,3	61,0
Алтайцы	0,8	10,0	29,9
Татары Западной Сибири	5,6	2,6	63,9
Шорцы	2,4	20,4	16,6
Ханасы	2,6	9,3	23,4
Тувинцы	3,9	22,7	21,0
Монголы	22,0	0,0	5,6

Дистальный гребень тригоида на первом нижнем моляре (ДТС, $M_{1,1}$). Советский антрополог А.А.Зубов обратил внимание на важность изучения дистального гребня тригоида. Этот признак прочно вошел в стандартную программу по этнической одонтологии. Дистальный гребень тригоида относится к разряду признаков высокого таксономического значения «восточной»

ориентации и используется в качестве фена-маркера. Высокая частота этого признака свойственна представителям монголоидной расы (около 45 %). Его частота среди европеоидных групп и африканских негроидов очень низкая – не превышает 10 %. Для всего изученного континента средняя частота дистального гребня тригоида $M_{1,1}$ у казахов составила 20,4 %.

Самые наименьшие показатели (до 8%) прослеживаются у туркмен, азербайджанцев, кумыков, башкир, узбеков, татар Западной Сибири и шорцев. Более приближенные к монголам по данному таксономическому признаку являются киргизы – 26,4%.

Коленчатая складка метаконида на первом нижнем моляре (DW, $M_{1,1}$). Данный признак имеет ценную таксономическую ориентацию «восточного» характера. Он широко используется в качестве фена-маркера при дифференциации больших рас Евразии. Центр максимального распространения коленчатой складки метаконида установлен среди монголоидных групп (более 50%). Минимальная частота этого фена (до 15%) находится среди представителей европеоидной расы. В контактной зоне Евразии выявлена умеренная частота рассматриваемого фена.

Наименьший показатель DW, $M_{1,1}$ установлен у турок Болгарии. Самый больший показатель у киргизов – 44,1%, для сравнения у монголов – 50,0%.

Таким образом из собранных данных исследователей можно сделать вывод, что показатели «западных» и «восточных» таксономических признаков среди исследуемых тюркоязычных народов сильно варьируются. И определить принадлежность народа к определенной расе лишь по одному ряду признаков довольно сложно в связи с исторической и современной метисацией народов.

Более европеоидными являются кумыки, карачаевцы, турки, азербайджанцы, узбеки, туркмены и уйгур. Более монголоидными – алтайцы, хакасы и тувинцы. К переходному типу на основе цифровых показателей мы можем отнести казахов, киргизов, чувашей, татар Поволжья и Западной Сибири, ногайцы.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақала Еуразия түркітілдес халықтарының одонтологиялық деректерін салыстырмалы талдауға және олардың нәсілін анықтауға арналған.

***

The article is devoted to a comparative analysis of the odontological data of the Turkic-speaking peoples of Eurasia and the determination of their race.

ЛИТЕРАТУРА

1. Исмагулов О., Сихимбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 240 с.
2. Зубов А.А. Этническая одонтология. – М., 1973. – 200 с.
3. Зубов А.А. Некоторые данные одонтологии к проблеме эволюции человека и его рас // Проблема эволюции человека и его рас. – Москва, 1968. – С. 112-123.
4. Гравере Р.У. Одонтологическая характеристика древнейшего населения Латвии и фатьяновцев // Известия АН Латвийской ССР. История. 1974. №4 С. 79-93.
5. Смағұлұлы О., Бекетайқызы К., Оразаққызы А. Алтай қазақтары: тарихи-антропологиялық зерттеу. – Астана: Фолиант, 2003. – 352 бет.

КУЛСАРЫ БАТЫР (1715-1776 жж.)

Сауле МАЛИКОВА,
директор Северо-Казахстанского государственного
архива, к.и.н., Петропавловск, Казахстан

«Нашу историю писали за нас другие: сегодня мы свободны и независимы и ничто не должно мешать нам самостоятельно осмысливать свою историю».

Манаш Козыбаев.

Введение. В ходе подготовки к документальному обеспечению и подтверждению исторических фактов о пребывании хана Абылая на севере Казахстана и строительстве ему дома в г.Петропавловске, работниками областного архива была проведена работа по выявлению документальных материалов, находящихся в архивах Российской Федерации (г. Москва, г.Омск, г. Оренбург).

Востребованные документы, а также изучение опубликованных, особенно в период независимости Казахстана научных трудов, позволяют увидеть «штрихи к портрету» нашего знаменитого земляка.

Кулсары батыр (1715-1776 гг.) – один из сподвижников хана Абылая, государственный и общественный деятель.

Родился, проживал и похоронен на севере Казахстана. Выходец из поколения Кудайберды казахского рода Атыгай и в свое время был непререкаемым авторитетом среди своих соотечественников.

Биография Кулсары тесным образом связана с именем Абылай хана, на протяжении всей своей жизни Кулсары был его помощником, советником, а также лично выполнял задания и поручения хана в отношениях с Российским правительством. В документах XVIII века имя Кулсары упоминается как влиятельный старшина и государственный деятель.

Анализ. Он был горячим сторонником установления добрососедских отношений с сопредельными государствами. Имя батыра Кулсары впервые встречается в документах, датированных 1739 годом. В этом году он участвовал в церемонии коронации хана Абулмамбета. В первых числах августа 1742 года Кулсары совместно с группой султанов, батыров и биев Среднего жуза в г.Оренбурге присягнул на верность российскому царю [1]. *«Напред сего, в командование Оренбургского господина генерал-поручика И.И.Неплюева, призван я был, и со мною Абылай султан, с коим вообще учинял в г.Оренбурге присягу с тем, есть ли что нами разведанного о разных обстоятельствах, доносить бы, куда принадлежит будет, российской стороне командующим. А потом мне напоследок был дан по должности моей и лист, в коем записан я старшиною и назван тарханом»* [2].

В последующие годы Кулсары вместе с Кулеке батыром (1710-1771) несколько раз ездили в качестве посланцев султана Абылая в российские города для решения межгосударственных вопросов. Также Абылай возлагал на своих помощников от своего имени и от имени рода Атыгай Среднего жуза проведение переговоров с пограничными властями [3].

В середине 18 века гораздо серьезнее было положение дел на востоке страны. Угроза со стороны китайцев после полного уничтожения ими джунгарцев стала особенно реальной в 1756 году. Так в это время

многочисленное китайское войско предприняло наступление на казахские земли. Многие султаны и старшины казахских родов откочевали вместе со своими улусами на север, а вооруженное ополчение во главе с Абылаем, Кожабергеном, Кулсары, Кулеке и другими батырами встали на защиту от нападения врагов. Среди главных организаторов сборов ополченцев был неутомимый Кулсары. Именно благодаря ему, а также Кулеке удалось добиться того, что в кратчайший срок был подготовлен шеститысячный отряд воинов.

Будучи тонким, умным дипломатом Кулсары более 30 лет активно участвовал в укреплении Казахского ханства, его внешней и внутренней политике.

Он также ратовал за единство и спокойствие между казахскими родами, своим авторитетом и острым словом разрешал внутривидовые распри.

Постоянным проживанием Кулсары являлась территория северного Казахстана. То, что Кулсары являлся нашим земляком отмечено в документах *«Абылай султан имеет свое кочевье при горе Кокше от Петропавловской крепости в 250 верстах, а Кулсары батыр-против Петропавловской крепости в десяти верстах по речке Ишиме»* [4]. Кочевья Кулсары занимали значительную территорию. *«Нынешние кочевание ... старшины Кулсары и Кулеке имеют за Ишимом рекою, от российских жилищ не весьма в дальнем расстоянии. Например, верховою ездою будет не более десяти дней езды. Киргизцы своими улусами по Тоболу реке имеются, где ныне и зимовать намерены»* [5].

Русская администрация принимала меры по недопущению откочевки казахов, а также имела достоверные сведения о сущности казахско-цинских отношений [6]. В то же время следовало постоянно держать в поле зрения Абылая, делая все для того, чтобы он не склонился на цинскую сторону. Для этого Абылая и его сопровождающих его лиц, особенно старшин Кулсары и Кулеке одаривали ценными подарками. Отдельные представители казахской знати получили годовое жалование. С 1759 года Абылай получал по 300 рублей в год, а Кулсары – 100 рублей. Позднее, с 1764 года, на угощение казахской знати отпускалось 1000 рублей в год [7].

Документы свидетельствуют, что Кулсары *«высказал желание построить себе дом и жить как русские»* [8]. В 1762 году, т.е. через 10 лет после начала строительства крепости святого Петра (ныне Петропавловск) в кочевье Кулсары была послана плотничья команда из 15 человек и на реке Ишим, в районе нынешнего села Архангельское Кызылжарского района был выстроен дом, вошедший в историю как *«первый деревянный дом русского типа у казахов в североказахстанских степях»* [9].

Кулсары вел также открытую переписку с местным российским руководством, при этом заверяя о своем уважении к России. Так в письме генерал-майору Тевкелеву от 29 августа 1758 года он указывал, что *«Ее Императорского Величества, мы, ваши подвластные Кулсары батыр нижайший поклон объявляю: я и брат мой Байназар и сын*

Кулыбек Всемилостившей государыни в верном подданстве жить, и до смерти оную почитать. Тихо и мирно жить, и ссоры никакой не иметь ...». Далее Кулсары жалуется, надеясь на справедливое решение: «... У моих братьев Байкаши и Ишберды две тысячи лошадей унажи. И за ними наши люди гонялись, тысячу пятьсот лошадей взяли, а остальные пятьсот увели в Петропавловскую крепость с собой... Всемилостившая государыня, милостивый Указ пришлите оным в крепость Петропавловскую, чтобы тех коней отдать нам возвратно, яко холопов своих удовольствовать. На подлинном письме приложено Кулсары батыра две черных чернильных печати» [10].

Начало торговли на Петропавловской крепости связано с именем Абылая. Активное участие в организации торгового дела принимал Кулсары. Он неоднократно пребывал в крепости св. Петра, вел переговоры. В донесении полковника Лестока руководству края от 1 апреля 1760 года отмечено «... на сих днях приезд Кулсары батыра с лучшими другими его старшинами ... приехали для согласования учреждения здесь сотовок и для установления на разные товары, которые у них по большей части производятся» [11].

Если роль Кулсары как дипломата и государственного деятеля неоднократно указана документально, то его заслуги в военном деле освещены недостаточно.

Однако устные народные предания и легенды донесли до нас многочисленные воспоминания, где Кулсары выступает как талантливый организатор и храбрый воин. Так под его руководством было собрано десяти тысячное войско для защиты рубежей Казахстана. Он был искусен в боевых действиях, особое внимание уделял разведке, предварительно получал необходимые сведения о количестве сил противника, их месторасположении. В бою действовал смело и решительно, лично уничтожил не одного завоевателя.

Многогранная деятельность Кулсары стала значимой в его заслуге как аулие. Известно, что Кулсары «пользовался особенным уважением среди всех киргизцев и самого Абылая, киргизцы считали его за святого, аулие» [12]. Он мог интуитивно предсказывать надвигающиеся угрозы, предотвращать их путем решительных упреждающих действий, лечить больных.

Закключение. В свое время еще один из наших земляков Шал акын произнес емкую фразу: «Әулиеңі айтсаң Құлсарыны айт, батырды айтсаң Қүлекені айт» [13].

В семи километрах от современного аула Булак Есильского района находится могила аулие Кулсары. У этого захоронения в 1958 году потомки батыра установили памятный камень и железная оградка. Строительство Мазара Кулсары началось 29 апреля 2011 г. Мазар построен из белого камня, который был привезен из г. Актау.

К могиле аулие Кулсары приезжают люди из области, всего Казахстана, надеясь облегчить свои болезни и недуги.

Мазар Кулсары вошел список сакральных мест общенационального значения и является памятником историко-культурного наследия.

РЕЗЮМЕ

Бұл мақалада Абылай дәуіріндегі белгілі мемлекет қайраткері, Орта жүздің батыры, әулие Құлсарының атқарған қызметі Ресей мұрағаттарындағы құжаттар негізінде анықталған. Мемлекеттік архив қызметкерлері Ресей Федерациясының мұрағаттарында (Мәскеу қ., Омбы қ., Орынбор қ.) сақтаулы деректі материалдарды анықтап, Құлсары батырдың еліміздің солтүстік аймағындағы қызметі жөнінде материалдар жинақтады. ХҮІІІ ғасырдың құжаттарында Құлсары әулиенің есімі ықпалды батыр, мемлекет қайраткері ретінде көрсетілді. Оның есімі құжаттарда ең алғаш 1739 жылы кездескен. Сол кезеңдегі құжаттарда Құлсары батыр көршілес мемлекеттермен

тату көршілік қарым-қатынас орнатудың жақтаушысы ретінде көрінеді. Өзін тығырықтан жол таба білер тапқыр дипломат ретінде таныта білген ақылды Құлсары 30 жылдан астам Қазақ хандығын орнықтыру жолында аянбай еңбек етіп, оның ішкі, сыртқы саяси өміріне белсенді араласты.

Кілт сөздер: Абылай хан, Құлсары, Күлеке, архивтер, Ресей Федерациясы, архив құжаттары, Петропавл бекінісі, батырлар, жайлау, қазақ-орыс сауда қарым-қатынасы, жеке үй салып беру, дипломат, әулие, жалпы ұлттық киелі жер, тарихи-мәдени ескерткіш.

***

The implementation of this instruction of the Head of State was carried out under the leadership of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan. Within the framework of this project. An expert-analytical council was formed, which included well-known scientists engaged in research in this field – historians, culturologists, ethnographers, archaeologists, and local historians. On the basis of the National Museum of the Republic of Kazakhstan was opened a center for the development of local lore “Sacred Kazakhstan”, which carried out the work of collecting materials about the sacred objects of the republic.

“Sacred objects of Kazakhstan” are understood - especially revered monuments of the natural landscape and cultural heritage, secular and religious architecture, mausoleums, as well as places associated with historical and political events that have enduring value in the memory of the people of Kazakhstan. In this regard, we present a list of sacred objects of the North Kazakhstan region.

Keywords: Abylai Khan, Kulsary Batyr, Kuleke Batyr, archives of the Russian Federation, archival documents, Peter and Paul fortress, batyrs, nomads, development of Kazakh-Russian trade relations, construction of a house, Batyr, diplomat, Aulie, a sacred place of national significance, a monument of historical and cultural heritage.

ЛИТЕРАТУРА

1. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. А-Ата. 1961. С.222.
2. Государственный архив Омской обл. (ГАОО). Ф.1. Д.55. Л.60.
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф.248. Оп.1. Д.867. Л.7-8
4. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Алма-Ата. 1961. С. 668
5. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-XVIII вв. Книга 2. «Наука» Москва. С.163.
6. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Ф.1760. Д.3. Л.60.
7. ГАОО. Ф.1 Д.31 Лл. 162-163.
8. Семенов А.И. Исторический очерк «Город Петропавловск за 200 лет» С.35, Там же. С.36
9. РГАДА. Ф. 248. ОП.113. Д.867. Л. 5.
10. РГАДА. Ф. 248. ОП.113. Д.867 Л. 13-13 об
11. Б.Носенов. Абылай хан. Алматы. 2005 С.202.
12. Н.Неплюев. Сборник об Оренбургском крае. С.746-747.
13. Газета «Солтүстік Қазақстан» 27 апреля 2007 года.

REFERENCES

1. Kazahsko-rýsskie otnosheniia v HVI-XVIII vekah. Alma-Ata. 1961. S.222.
2. Gosýdarstvennyy arhiv Omskoi oblasti (GAOO). F.1. D.55. L.60.
3. Rossiiskii gosýdarstvennyy arhiv drevnih aktov (RGADA). F.248. Op.1. D.867. L. 7-8
4. Kazahsko-rýsskie otnosheniia v HVI-XVIII vekah. Alma-Ata. 1961. S. 668
5. Mejdýnarodnye otnosheniia v Tsentralnoi Azii v HVII-XVIII vv. Kniga 2. «Naýka» Moskva. S.163.
6. Arhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii (AVPRI). F.1760. D.3. L.60.
7. GAOO. F.1 D.31 Ll. 162-163
8. Semenov A.I. Istoricheskiy ocherk «Gorod Petropavlovsk za 200 let» S.35, Tam je. S.36
9. RGADA. F. 248. OP.113. D.867. L. 5.
10. RGADA. F. 248. OP.113. D.867 L. 13-13 ob
11. B.Nosenov. Abylai han. Almaty. 2005 S.202.
12. N.Neplyev. Sbornik ob Orenbyrskom krae. S.746-747.
13. Gazeta «Soltústik Qazaqstan» 27 апреля 2007 goda.

АБАЙ И ДУХОВНОЕ РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА

Марал КАЛИЕВА,
главный научный сотрудник Института
истории государства Комитета науки МОН РК,
доктор политических наук, доцент

В 2020 году отмечается 175-летие великого казахского просветителя, мыслителя и поэта Абая Кунанбаева. Статья Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева «Абай и Казахстан в XXI веке» определяет новое осмысление личности и творческой деятельности Абая, выявляет его место и роль в национальной истории страны. Воззрения великого гуманиста о продвижении общества к знаниям и созиданию востребованы и в наше время. Стремление к новым вершинам и достижениям порождает инновационные перемены и социальную мобильность, активизирует творческие потребности и возможности человека.

Модернизационные процессы очерчивают актуальность и важность духовной сферы в жизни общества. Окружающий мир имеет большое значение в формировании сознания, поведения, взглядов и ценностной ориентации личности. Глава государства отмечает: «*Главное – расширить мировоззрение и способствовать духовному развитию народа*» [1].

Абай подчеркивал непревзойденную роль духовности в нравственном воспитании молодежи. Духовность – составная часть ментальности и образа жизни человека, проявляется в его поступках и мировосприятии. В произведениях Абая, «его стихах, песнях и словах назидания явственно ощущается национальный колорит, отражается уклад и быт, вера и язык, и тонко чувствуется дух нации» [2].

Абай – великий просветитель, его наследие имеет неосценимое значение для духовного развития общества и национальной культуры. Просветительство – социально-культурный феномен, в котором гармонично седились такие основополагающие компоненты духовности, как потребность в новых знаниях, их постижение и передача последующим поколениям. Просветительство способствует выработке позитивного мировоззрения, активной гражданской позиции, усвоению практики социально-культурной жизни общества. Оно связывает духовное становление и развитие личности с общечеловеческими ценностями всеобщего благоденствия, добра, мира и гуманизма.

Просветительство Абая вобрало в себя все историческое многообразие, полноту и глубину национальной культуры казахского народа, выявило значимость познания разнообразного этнокультурного наследия других народов, предопределило актуальность постижения достижений мировой культуры.

Просветительство представляет собой один из основополагающих ресурсов развития человеческой цивилизации. И в современное время огромна его значимость в духовном развитии общества. Воспитание молодых казахстанцев определяет социальную потребность в сохранении и приумножении духовно-нравственных ценностей отечественной и мировой культуры. Важно осмысление историко-культурного наследия государства, развитие творческого потенциала личности.

Просветительство имеет общественную ценность, оказывает глубокое воздействие на формирование активной гражданской позиции, укрепление межэтнического согласия, высокого уровня мотивации к постижению идеалов гуманизма. Просветительство – это значительное целостное социокультурное явление, направленное на актуализацию духовной сферы и культурно-образовательного пространства в жизнедеятельности общества.

Просветительская деятельность великого мыслителя

Абая внесла весомый вклад в изучение, сохранение и приумножение традиционной казахской культуры, развитие письменности и литературы, подготовку национальной интеллигенции. Его энциклопедическое наследие определило актуальность, необходимость и возможность разработки различных направлений научного и гуманитарного знаний.

Духовное развитие общества способствует широкому включению различных социальных слоев в модернизационный процесс, активному познанию окружающего мира и углублению гуманитарного творчества. Творчество представляет собой осознанную и инициативную деятельность человека во благо общества. Оно основывается на идеях гуманизма, предполагает взаимодействие индивидуального и социального начал. Творческая составляющая оказывает существенное влияние на поиск, апробацию и внедрение инновационных моделей для прогрессивного продвижения страны в мировое пространство.

Духовность отражает степень приобщения личности к общечеловеческим ценностям и культуре мировой цивилизации, а также стремление воспринимать и следовать им. Институты образования, семьи, культуры, детские учреждения непосредственно участвуют в социально-нравственном развитии человека. Однако, при этом личность во многом сама формирует свой внутренний духовный мир. В условиях современной конкурентоспособности необходимо быть востребованным специалистом, усваивать общечеловеческие ценности и идеалы, высоконравственные этические нормы и правила поведения в обществе.

Духовное развитие общества тесно связано с социально-экономической модернизацией, способствует раскрытию креативных подходов в решении стратегических задач. Модернизация определяет новое видение, своевременное реагирование и принятие адекватных эффективных мер по реализации Государственных программ и перспективных планов. Неотъемлемой частью данного процесса является расширение социокультурного потенциала и конструктивного диалога.

Модернизация общественного сознания повышает роль интеллектуального фактора в ходе применения теоретико-прикладных знаний и умений, дает новый импульс для всестороннего саморазвития и роста профессиональной компетентности граждан. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев подчеркивает: «*Сохранение национального самосознания и его адаптация под современные реалии – дело государственной важности. Только модернизировав наше сознание, мы откроем новые возможности для развития страны в XXI веке*» [3].

В условиях глобальных угроз, вызовов и рисков, инновационных и информационных технологий важно осознание личностью своей роли и места в окружающем мире, открытое восприятие диалога культур и традиций полиэтнического общества. Толерантное общение является составным ресурсом образованности и гармоничности социума.

Абай – величайший просветитель, оставил значительный след в истории развития просвещения Казахстана. Он отмечал, что знание способствует прогрессивному развитию общества. Его ярко выраженная по своему высоконравственному содержанию плодотворная деятельность активно влияла на важнейшие общественные процессы, была направлена на развитие

народной педагогики и этнопедагогического потенциала.

Динамизм современных процессов, связанных с решением сложных и многоаспектных задач, определяет актуальность духовного развития общества. Особое значение имеет образование, одной из социальных функций которого является формирование ответственной, инициативной, коммуникативной личности. Высокий уровень инноваций и конкурентоспособности - особенность и характерная черта мирового сообщества XXI века. Глава государства определяет: «Наша задача – не только идти вперед, но и занять лидирующие позиции. Для этого мы должны развивать систему образования в соответствии с современными трендами» [4].

Вопросы гуманизации учебно-воспитательного процесса выявляют необходимость и актуальность модернизации общественного сознания, приоритетность идеи гуманизма, человеколюбия, толерантности. Духовная сфера занимает важное место в жизнедеятельности человека и социальных институтов. В статье подчеркивается: «Познание Абая – это познание самого себя. А знание себя, наряду с непрерывным развитием и образованием, дарует мудрость» [5].

Интеллект и креативность трансформируются в наиболее востребованные и существенные ресурсы конкурентоспособности личности. Они представляют собой значимый и эффективный компонент социально-экономического благополучия и прогресса общества. Инновационная направленность определяет важность выработки качественных критериев, оценок и показателей во всех областях жизнедеятельности современного социума. Глобальные информационные потоки способствуют развитию коммуникативной компетентности и социальных инноваций. Важно сформировать гуманитарную составляющую новых социокультурных ценностей, порождаемых креативным пространством.

Цифровизация образовательной сферы является одним из главных и основных ресурсов конкурентоспособности страны в системе современных международных отношений. Общечеловеческие ценности углубляют гражданскую ответственность, гармоничность и межэтническое согласие в обществе, что актуально, значимо и востребовано в условиях высоких информационных технологий. Важна также и социальная ответственность. «Как возродить социальную ответственность? Это не так-то просто. Однако решить эту сложную задачу можно благодаря формуле Абая о всесторонне развитой личности – «совершенном человеке». Данное понятие точно соответствует современному термину «A man of integrity» в английском языке. Эта характеристика подходит к серьезным и внимательным, уверенным в себе, стремящимся к добру и созданию людям. Это набирающее сейчас популярность понятие Абай не просто смог предвидеть, но и объяснил его суть еще в девятнадцатом веке», – полагает Глава государства [6].

Духовное развитие общества предполагает новое понимание роли взаимовлияния различных культур и традиций в модернизации исторического сознания. Эволюция современных социокультурных процессов способствует всестороннему изучению национальной истории, углублению взаимосвязи общечеловеческих и национальных ценностей. Известный ученый, исследователь А.Н.Кашкимбаев справедливо отмечает: «Несомненная заслуга казахстанских историков-ученых состоит в том, что они сумели вывести на обсуждение высокого уровня именно те вопросы, которые подлежали изучению в контексте явлений мировой истории» [7, с.284].

Постижение социально значимого опыта и практики человеческой деятельности непосредственно связано с образованием и наукой. Информационные технологии предоставляют социуму неограниченные возможности для

расширения, накопления и систематизации знаний. Происходящие в структуре общественных отношений изменения и перемены мгновенно, в быстром темпе распространяются через Интернет и социальные сети.

Конкурентоспособность страны во многом определяется востребованностью высококвалифицированных специалистов. Казахские вузы участвуют в национальных и мировых рейтингах: «*Рейтинг лучших университетов мира (QS World University Rankings) по версии британской консалтинговой компании Quacquarelli Symonds (QS) рассчитывает позиции мировых университетов по шести критериям. Это – Академическая репутация – 40%; Репутация среди работодателей – 10%; Соотношение преподавательского состава к числу студентов – 20%; Индекс цитируемости – 20%; Доля иностранных студентов – 5%; Доля иностранных преподавателей – 5%. В рейтинге QS WUR-2018 отмечено 10 казахстанских вузов*» [8, с.22]. Система образования и науки имеет большое значение в духовном развитии общества. Принципы коммуникативности, диалога, прогресса обеспечивают становление и понимание новых воззрений на современный мир. Коммуникативные технологий значительно влияют на проявление индивидуальных творческих навыков и ресурсов человека.

В контексте информационных технологий с наибольшей наглядностью выявляется необходимость в системном воспитании личности, сочетающей в себе общечеловеческие ценности, высокие морально-нравственные качества, социальные умения и навыки. Для каждого человека большое значение имеет чувство творческой самореализации и удовлетворения жизнью, отражающее его позитивное отношение к своим достижениям и результатам деятельности. Творчество по своей функциональности социально.

Просветительство Абая выражает своеобразие менталитета, культуры, образа жизни, традиции и мировоззрения народа. Духовное развитие общества характеризуется такими основополагающими факторами, как глубокое восприятие и гармоничное соотношение общечеловеческих и национальных ценностей, высокая образованность и конкурентоспособность социума. Духовная составляющая представляет собой особый канал социальной коммуникации, формирует новые мысли и чувства. Она объединяет в себе идеи гуманизма и национальные традиции быта, менталитета, образа жизни социума.

Творческое наследие Абая оказало огромное и всестороннее воздействие на развитие образования и расширение сети национальных школ, рост массового самосознания.

Личность Абая – это образец самоотверженного, верного служения своему народу. Его идеи о справедливом обществе и образованности содержат конструктивную, гуманистическую и общечеловеческую направленность, созвучны духовному развитию современного Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев. Абай и Казахстан в XXI веке // URL: inform.kz https://www.inform.kz/ru/abay-i-kazakhstan-v-xxi-veke-perevod-stat-i-prezidenta-rk-kasym-zhomarta-tokaeva_a3618011 (Дата обращения: 09.07.2020).
2. Там же. 3. Там же. 4. Там же. 5. Там же. 6. Там же.
7. **Кашкимбаев А.Н.** Международные конференции в процессе модернизации исторической науки // Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости). Коллективная монография. Под редакцией Б.Г.Аягана. – Астана: ТОО «Дәме», 2018. – С.280-294.
8. Аналитический отчет по реализации принципов Болонского процесса в Республике Казахстан, 2018 год. – Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2018. – 64 с. // URL: file:///C:/Users/User/Downloads/analiticheskiy-otchet-final-14-12-2018-1%20(1).pdf (Дата обращения: 09.07.2020).

БОЛАШАҚ КӨРКЕМ ЕҢБЕК МҰҒАЛІМДЕРІ және олардың шығармашылық белсенділігін дамыту ерекшеліктері

Амангелді САИПОВ,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың профессоры, п.ғ.к.,
Алмагүл БАЛТАБЕКОВА,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың 3-курс докторанты

Елімізде болып жатқан жаһандық өзгерістер білім және ғылым саласына жаңа талаптар қойып, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде оқыту әдістемесіне де өз әсерін тигізуде. Оқытудың тұжырымдамасының қалпы тұлғаның шығармашылық қасиеттерін дамыту, танымдық талғамын қалыптастыруды дамыту маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Сондықтан Қазақстан Республикасының білім беру реформасының стратегиялық есебін шешуге ойдағыдай мүмкіндік пен дамыған әлемде өмір сүруге қабілетті бәсекеге түсе алатын, шығармашыл және құзырлы тұлғаны қалыптастырып, дамытуға бағытталған жаңа үлгідегі шығармашылық ойы қалыптасқан тұлғаны тәрбиелеу қазіргі күннің басты талаптарының бірі.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында Білім беру жүйесінің бірінші міндетін «ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», – деп атап көрсеткен [1]. Ендеше қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағдарының басым бағыттарын анықтай отырып қазіргі қоғамда болашақ мамандар стандартты ойлайтын емес, шығармашылық белсенділігі дамыған, интеллектуалды, болашақты болжай білетін, рухани бай, мәдениетті, еркін ойлау қабілеті мен кәсіби біліктілігі жоғары, ержүрек, жігерлі, өз идеяларын еркін жеткізе алатын, шығармашылық тұрғыда белсенді дамыған мамандарды қажет етіп отыр.

Елбасының «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыттары» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары. Мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан жүктелген міндет өте ауыр», – деп көрсетуі, қоғамның, мемлекеттің болашағы жас ұрпақтың білімділігінен, яғни болашақ мамандардың білімді, білікті, шығармашыл болуы керек екендігін айғақтай түседі [2].

Жаңа тұрпатты мұғалім – рухани жетілген, шығармашылық қабілеті жоғары, өзіне сын көзбен қарай алатын, кәсіби дағдылары, педагогикалық дарыны бар, жаңашылдыққа ұмтылатын тұлға, деп анықталады, ол үш түрлі құзыреттілікке ие болуы тиіс деп есептелінеді: әдіснамалық, жалпымәдени, пәндік-бағыттылық. Сондай-ақ, мұғалім идеалы – білімнің құндылығын айқын түсінетін, «мәдениеті жоғары адам», өз пәнінің жетік шебері, педагогика мен психологияны терең меңгерген, жеке тұлғаға бағытталған педагогикалық әдістерді қолдана алатын, өзін жеке тұлға ретінде дамытып, шығармашылық белсенділігі мен рухани өсуге деген қажеттілігі мол болуы тиіс. Бүгінде біздің еліміз жоғары кәсіби білім беруді қайта құрылымдау және түбегейлі реформалау кезеңін бастан өткерді, бірақ сонымен бірге мектеп пен жоғары оқу орындары арасында қалыптасқан күрделі экономикалық қатынастар

оқу орындарындағы білім беру үлгісін қайта қарау міндетінен төмендетпейді, сонымен қатар жоғары көркем-педагогикалық білім берудің білім беру үлгісі мәдениет пен шығармашылық белсенділігін арттыруды көздейді.

Осыған байланысты миллиондаған адамның шығармашылық белсенділігінің өсуі мен сапалы өсуі әлемдік және ұлттық мәдениет жинақтаған рухани байлықтарды игерудің тереңдігі мен ұзақ мерзімділігіне бағытталған кәсіби-техникалық білім берудегі үлкен және күрделі өзгерістердің табысына байланысты екендігін атап өтпеу мүмкін емес.

Демек, қазіргі білім беру жүйесі – жаңа білім мен дағдыны меңгерген, шығармашылық қабілеті мен белсенділігі жоғары, дербес ізденіс нәтижесінде елеулі мәселелердің шешіміне өздігінен қол жеткізетін, ойлау қабілетімен ерекшеленетін, өзін әр қырынан танытатын, талдап, саралайтын оймен батыл әрекеттер жасайтын тұлғаны қалыптастыруды көздейді.

Сондықтан жаңа контекстте қазіргі заманғы білім берудің өзекті мәселелері білім беру мазмұнын қазіргі заманғы талаптарға сәйкес және баланың шығармашылық белсенділігінің дамуына жағдай жасау болып табылады.

Болашақ мамандардың шығармашылық белсенділігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-мәдени аспектілерін А.Д.Алехин, Н.Н.Анисимов, Е.А.Василенко, Л.Е.Выготскийлер қарастырды. Ал В.С.Кузин, Б.Т.Лихачев, А.М.Леонтьев, И.Я.Лернер, С.Л.Рубинштейн, В.А.Сластенин, Е.В.Шорохов, Л.А.Ивахнова олардың негізгі қорытындылары мен ойларын басшылыққа алып отырмыз. Болашақ көркем еңбек мұғалімдерін даярлауда сәндік-қолданбалы халық өнерінің әртүрлі түрлерін қолдану мәселелері А.К.Ақышев, Х.Арғынбаев, Ө.Жәнібеков, Ә.Марғұлан [3;4;5;6] еңбектерінде қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнеріне байланысты арнайы зерттеулер жүргізіп тұжырымды ой қалдырған. Сонымен қатар М.Әлімбаев, Т.Бәсенев, М.Мұқанов, К.Ыбраева, С.А.Жолдасбековалардың [7] ғылыми еңбектерінде халықтық өнердің қасиеттерін зерделеніп, эстетикалық тәрбие мен көркемдік білім берудің теориясы мен әдістеріне байланысты ой-пікірлер Б.А.Альмуханбетов, К.Әмірғазин, Е.Асылханов, Ү.Әбдіғаппарова зерттеулерінде кеңінен зерделенген.

Ғалым Ф.Есарева жоғары мектеп педагогының ерекше қызметінің мәселесін қарастыра отырып, педагогикалық және оқу қызметінің субъектілері ретінде педагог пен білімгер белсенді түрде қосылған жағдайлар мен жағдаяттардың жиынтығы ретінде оқу-педагогикалық жағдай. [8, б.136]. **Осы тұжырымды басшылыққа ала отырып, біз төмендегідей критерийлерді анықтауға негіз болды.**

-көркем еңбек сабақтарында сәндік қолданбалы қол-өнер бұйымдарын оқытудың пайдасына өзгертсе;

-кәсіби мақсаттарға қол жеткізу құралдарында көрінетін оқу өлшемдері мен жаңа кәсіби мақсатқа-сәндік-қолданбалы өнер және халықтық кәсіпшіліктің түріне

байланысты өзгерту;

-білімгерлердің көркем еңбек сабақтарына деген қарым-қатынасының өлшемі сәндік-қолданбалы өнерге (тоқыма, gobelen, ши және т.б.) қызығушылық арттыру.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, білімгерлердің оқу қызметіне белсенді, шығармашылық қайта құрушы көзқарасында көрініс табатын шығармашылық мінездемесі де өзгереді; сәндік-қолданбалы және халықтық өнер құралдарымен болашақ мамандардың шығармашылық белсенділігін қалыптастыру үшін ерекше жағдайлар жасалу болып табылады.

Қолданбалы қолөнер және халық шығармашылығы болашақ мамандардың шығармашылық белсенділігін дамытудың ерекшелігін біз мына сызбада көрсетеміз.

1-сызба, болашақ мамандардың шығармашылық белсенділігін дамыту ерекшеліктері.

Философиялық тұрғыда «белсенділік» ұғымы, біріншіден, «кейбір жағдайларда мақсатты әрекеттер шарасы ретінде әрекет ететін материяның әмбебап қасиеті» ретінде қарастырылады, екіншіден, «тыныштықтан ерекшеленетін, белгілі бір әрекетке кері әсерді тигізетін объектінің жағдайы» және үшіншіден, «материалдық объектілердің басқа объектілермен өзара байланысты болуы» деп түсіндіріледі.

Сонымен қатар Д.В.Богоявленский адамның шығармашылық белсенділігінің қалыптасу сатысы деп аталатын танымдық қызметтің мынадай үш деңгейін анықтайды [9]:

-ынталандырушы деңгейге ие, белсенділік белгілі бір шығармашылық үдерісте «белсенді» қатысушыны «пассивті» субъектіге айналдыра алатын кезде, әр түрлі сыртқы ынталандырудан туындаған.

-эвристикалық: эмпирикалық жаңалық, сондай-ақ әртүрлі сыртқы факторлармен ынталандырмай және операциялық нәтижелерді субъективті бағалауға ықпал ететін интеллектуалды бастаманың көрінісі.

-шығармашылық: шығармашылық қызметтің шығармашылық деңгейі, эмпирикалық жолмен анықталған ойлау үрдісінің соңғы нүктесі емес, сонымен қатар шығармашылықтың әрі қарайғы үрдісінің детерминанты (мәселенің зерттеудің тәуелсіз мақсаты).

Демек, бірінші деңгей әлі күнге дейін шығармашылық деп атала алмайды, өйткені ол жеке тұлғаның одан әрі шығармашылық дамуын анықтайтын алғышарттар ғана пайда болады. Екіншісі – қорытынды нәтижеге қол жеткізу, шығармашылық қызметтің аяқталған жұмысы, яғни, оның өнімділігі. Бұл деңгейге жеткен субъект шығармашылық үдерістің нәтижесінен оң эмоционалды және психологиялық күшейтуді (қолдауды) алады. Үшінші шығармашылық белсенділік деңгейі шығармашылық үдеріспен тікелей байланысты. Бұл жағдайда шығармашылық үдерісінен оның нәтижесі мен сыртқы ынталандыруына қарамастан, субъекті оң күшейтуді (моральдық қолдауды) алады.

Сондай-ақ Я.А.Пономарев бұл әрекетке қарағанда, шығармашылық белсенділікті соңғы іске асыру үдерісінде пайда болуы мүмкін және «нәтиже» болып табылатын «жанама нәтиже» деп аталатын «қосарлы өнім» ұрпақтарымен байланыстырылуы мүмкін екенін атап көрсетеді. Жоғарыда айтылғандардан Я.А.Пономарев [10, б.13] шығармашылықты зияткерлік қызметтегі, шығармашылық қызметтің нәтижесіне сезімталдықты білдіретін психологиялық қасиет ретінде анықтайды.

Жоғарыда аталған мүмкіндіктерді ескере отырып, шығармашылық белсенділікті ішкі қасиеттердің сыртқы көрінісі ретінде қарастыру қажет. Ғалымдар шығармашылықтағы сыртқы белсенділіктің басты емес екенін және түпкі өнімдегі идеяны жүзеге асыруға баса назар аударатынын атап өтті. Ішкі белсенділік сыртқы әрекетке қатысты ең бастысы болып табылатын «идеал», әлем бейнесі қалыптастыру актісі сияқты әлдеқайда маңызды екендігін басты назарға алды.

Ендеше, көркем еңбек сабақтарында болашақ мамандардың өзіндік шығармашылығын қалыптастыру және көрсету ұйымдастыру формаларының бірі олардың жобалық жұмыстарын орындауымен байланысты. Қолданбалы қолөнер бойынша жобалық жұмыстардың сипаты сурет, қандай да бір бұйым жасаумен шығармашылық ойлау үдерісінде сәндік композицияны және жаңа көркем бейнелерді саналы түрде жасаудың қасиеті ретінде қиялды ажыратуға көмектесу үшін жұмыс істейтін материал техникасын шебер меңгеруі тиіс. Сонымен қатар, жобалық жұмысты орындау әдістемесі көркем шығармашылық проблемаларымен байланысты, сондықтан осы мәселені шешу жобалық жұмыста «қазіргі заманғы шығармашылық теориясын және жалпы психологияны дамыту және түйістіру үшін маңызды әдіснамалық және әдістемелік алғышарттар аспектісінде» ұсынылады.

Соңында білімгерлер жобалық жұмысын оқытушының «бейтарап» басқаруында емес, «жеке тұлғалық мағынаны» уәждемесі, білімгерлердің шығармашылық психологиясын ескере отырып, «өзін шығармашылық тұлға ретінде көрсету».

Сонымен, қолданбалы қолөнер бойынша жобалық жұмыстың сипаты бірқатар жағдайларға байланысты:

- көркем еңбек сабақтарында шығармашылық жұмыстар бойынша жобалық жұмыстың оқу жоспарындағы орны;

- білімгерлердің жеке-шығармашылық ерекшеліктерін есепке алу және олардың психологиялық ерекшеліктері;

- жобалық жұмыстың тақырыптың жетекшісі ретінде мұғалім тұлғасының шығармашылық құзыреттілігі;

- оқытушы мен білімгердің психологиялық-педагогикалық және шығармашылық қарым-қатынасы;

- көркемдік-педагогикалық бағыттағы нәтиже ретінде болашақ мамандардың орындайтын жұмысына мағыналық қатынасы.

Көркем педагогиканың міндеттері өте күрделі және жауапты, өйткені олар адамның балалық шақтан бастап ересек жасқа дейінгі өмір кезеңдерін сипаттайды, ал бұл білім қолданбалы қолөнер және халық кәсіпшілігі мұғалімі үшін маңызды. Шығармашылық белсенділікті қалыптастыру және дамыту проблемасын шешу кез келген жастағы білім беру үдерісінің маңызды аспектісі, бірақ ол жоғары оқу орны студенттерінің сабақтарында айрықша маңыз береді, себебі жас студенттер ертеңгі болашақ мамандардың жас ерекшеліктерінің бірі сыртқы әлеммен қарым-қатынасы белсенділік болып табылады. Сондықтан, философтардың, психологтардың және мұғалімдердің шығармашылық қызметінің қалыптасуы мен дамуы мәселесіне деген қызығушылығы жоғарылайды деп есептейміз.

Демек, болашақ мамандардың шығармашылық белсенділігі білім алушылардың білімін және шоғырлан-

дырылған білімін, өзін-өзі дамытуды оның одан әрі жеке есуін және әртүрлі іс-шараларда көрінеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып, біз білімгерлердің шығармашылық белсенділігін студенттің өздеріне бұрын белгісіз жаңа нәрселерді ашатын белсенді аймақ ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Белсенді шығармашылықпен айналысып жатқан кезде, білімгер жаңа жағынан оның айналасындағы адамдар үшін ашылады. Сонымен қатар шығармашылық белсенділікті тұлғаның қандайда бір шығармашылық қызметтің аясында проблема мен қайшылықтарды көруге жоғары сезімталдылығымен сипатталады деп қарастырғандығын да баса атап өткен жөн деп санаймыз.

РЕЗЮМЕ

Мақалада болашақ көркем еңбек мұғалімдерінің шығармашылық белсенділігін дамыту ерекшеліктері қарастырылған. Кәсіби білім беру жүйесіндегі болашақ көркем еңбек мұғалімдерінің шығармашылық белсенділігін дамыту ерекшеліктерін қалыптастыруға бағытталған пікірлер жинақталған. Сонымен қатар көркем еңбек сабақтарындағы қолданбалы қолөнер саласындағы жобалық жұмыстардың маңызды бөліктері қамтылған.

***

The article considers the features of the development of creative activity of future teachers of art work. The author summarizes the opinions aimed at forming the features of the development of creative activity of future teachers of art work in

the system of professional education. In addition, the art work classes contain a significant portion of project work in the field of applied arts.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы: «Егемен Қазақстан», 2007. -№ 254 - 256.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012.
3. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – А-Ата, 1984.
4. Аргынбаев Х. Казахи: историко-этнографическое исследование / Ред. кол. акад. НАН РК М.К. Козыбаев, Х.А. Аргынбаев. – Алматы: Казахстан, 1995.
5. Джанибеков У. Эхо ... По следам легенды о золотой домбре. – Алматы: Өнер, 1991. – 304 с.
6. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. –Алма-Ата: Өнер, 1986. –256 с.
7. Жолдасбекова С.А. Жоғары оқу орнында болашақ еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімін кәсіби даярлаудың теориясы мен практикасы: пед. ғыл. докт. ... автореф.: 13.00.08. –Алматы, 2006. –41 б.
8. Есарева З. Ф. Особенности деятельности преподавателей высшей школы. –ЖЛ, 1975.- 178 с.
9. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. Ростов-на-Дону, 1983.
10. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика. М.: Педагогика, 1976. - 275 с.

I ТОҚСАН БОЙЫНША ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫ

(Қазақстан тарихы. 6-сынып.)

Ләззат ЖҰМАБЕКОВА,
№163 орта мектеп мұғалімі, ҚР Білім беру ісінің
күрметті қызметкері, «Шебер-педагог»

1. Суретті және мәтінді, алған біліміңізді пайдаланып, түркілерде металл өндіру арқылы жақсы дамыған салаларды көрсетіңіз, дәлелденіз.

<https://www.inform.kz/fotoarticles/20190129102100.jpg>

«Тарихи құжаттарда Жужандардың билеушісі Анахуанның түркілерді «менің темір өндірушілерім» деп атауы теміршілік/ұсталық дәстүр түркілердің негізгі кәсіптерінің бірі болғандығын айғақтайды. Л.Н.Гумилевтің «*темір көшпелілерге бұрыннан белгілі болған, бірақ оны халықтың жаппай қолдануына қол жеткізген түркілер ғана болды*», – деген пікірі темір өндіру ісі байырғы бабаларымызда жалпыхалықтық кәсіпке айналғандығын байқатады. Сондықтан жаңа ғасырда домна пеште болат балқытып, құрыштай шындалған темірші Елбасының металл өндіруді түркілердің ата кәсібі ретінде қарауы – дәстүр сабақтастығының жаңғыруы! <https://lenta.inform.kz> [6]

2. Ортағасырлық Қазақстан қалаларының ерекшеліктерін атап көрсетіңіз.

Сала:	Дәлел:
Сала:	Дәлел:
Сала:	Дәлел:

1. _____
2. _____
3. _____ [3]

3. Мәтіндегі бос орындарға қажетті сөздерді қойып, толықтырыңыз.

(VI ғасырдың 70-жылдары, Қытай жылнамаларындағы, Мұқан қаған, Иштеми қаған, Орта Азияны, жібек саудасы, Византия елшілігінің, түркі тайпаларының, ашина, Шығыс Еуропаға).

1. _____ түркілердің Орталық Азия мен Солтүстік Сібірдегі үстемдігін бекітті. 2. _____ қазіргі Қазақстан, Орта Азия аумағын бағындырып, Еділ мен Солтүстік Кавказға шықты. 3. _____ деректер бойынша Мұқан қаған «шекара (Ұлы қорған) сыртындағы барлық иеліктерінің зәресін ұшырды». Түрік қағанаты нығайған кезінде 4. _____ Маньчжуриядан Босфорға дейінгі жерді алып жатты.

Түркілердің батысқа жылжуы тек жаулап алушылық қана емес, 5. _____ ірі көші-қонына ұласты. Жергілікті тайпалар түркілерден құралған мемлекетке қосылды немесе 6. _____ қарай

жылжыды. Түркілер 7. _____ жаулап алғаннан кейін Қытайдан Жерорта теңізі елдеріне баратын Ұлы Жібек жолының едәуір бөлігіне ие болды. 8. _____ түркі қағандарына орасан зор кіріс әкелді. Дереккөздерде 9. _____ түркілерге бірнеше рет барғандығы айтылады. Қаған 10. _____ руынан шыққан түркі еліндегі ақсүйек қауымының ең таңдаулы өкілі саналды. [10]

4. Төмендегі суретті және өз біліміңді пайдаланып, «Аңызға айналған «Атлах» тақырыбында ПТМС формуласы бойынша сипаттама беріңіз.

<https://express-k.kz/upload/medialibrary/dbe/dbe-142e4e04d4b659c38d152f632d5dc.jpg>

Эссе критерийлері:

1. Позиция (мен ... санаймын).

[1]

2. Түсіндіру (себебі.....).

[1]

3. Мысал (мұны 2 мысал арқылы дәлелдей аламын) [2]

4. Салдар (осылайша айтылған мәселе бойынша 2 қорытынды жасаймын) [2]

[6]

Ұпай қою кестесі.

Тапсырма №	Жауап	Ұпай	Қосымша ақпарат
1	1. Қуатты әскер жасақтау.	2	Әрбір дұрыс жауап 1 ұпаймен бағаланады.
	Әскерді жақсы қаруландырды. Әскери өнер жетілдірілді.		
	2. Қолөнер мен сауда.	2	
	Түріктер өндірген металл жоғары сапалы, төзімді әрі мықты болды. Тұрмысқа қажетті бұйымдарды кең қолдану сауданы одан әрі дамытты.		
2	3. Егіншілік. Аңшылық.	2	
	Еңбек құралдарын жан-жақты жетілдіруге мүмкіндік туды.		
	1. Қазақстан қалалары көшпелілер әлемімен тығыз байланыста болып, солардың ықпалында болды.		
2. Қала халқының бір бөлігі жартылай отырықшы мал шаруашылығымен айналысып, жаз мезгілін жайлауда өткізді.	1		
3. Қалалар алғашында әкімшілік-сауда орталықтары ретінде пайда болды.	1		
3	1. Мұқан қаған.	1	Әрбір жауапқа 1 ұпайдан беріледі.
	2. Иштеми қаған.	1	
	3. Қытай жылнамаларындағы.	1	
	4. (VI ғасырдың 70-жылдары).	1	
	5. Түркі тайпаларының.	1	
	6. Шығыс Еуропаға.	1	
	7. Орта Азияны.	1	
	8. Жібек саудасы.	1	
	9. Византия елшілігінің.	1	
	10. Ашина.	1	
4	Менің ойымша Атлах шайқасының түркі халықтарының тарихында маңызы зор. Себебі, Сұлық қаза болғаннан кейін Қытай империясы Жетісу аймағына басқыншылық саясатын қайта бастады. 740 жылы Қытай әскерлері Таразды басып алып, тонады. Түргештердің орталығы Суябты қиратты. 751 жылы шілдеде Тараз маңындағы Атлах қаласында араб және қытай әскерлері арасында үлкен шайқас өтті. Түргештер мен қарлұқтар араб жағына шығып, шайқаста Қытай әскерлері толық талқандалды. Шайқастың нәтижесінде: 1. Қытайлар Жетісудан қуылды; 2. Арабтар Орта Азия аумағына шегінді. Бұл аймақта ислам тез тарала бастады. Қорыта айтқанда: 1. Атлах түбіндегі шайқастан кейін түркілер арасына ислам мәдениеті кеңінен енді. 2. Жетісуға Алтай мен Тарбағатайдан қарлұқ тайпалары қоныс аударды. Өлсіреген Түргеш мемлекеті қарлұқтардың қысымымен 756 жылы құлады, орнына жаңа мемлекет Қарлұқ қағанаты құрылды.	6	1. Позиция (мен ... санаймын) [1]. 2. Түсіндіру (себебі.....) [1]. 3. Мысал (мен мұны 2 мысал арқылы дәлелдей аламын) [2]. 4. Салдар (осылайша айтылған мәселе бойынша 2 қорытынды жасаймын) [2].
Барлығы		25	

Қызылорда облысы, Жанақорған ауданы.